

Георгій Касьянов

НЕЗГОДИ:

**українська
інтелігенція
в русі опору
1960-80-х років**

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу
видавництва заборонено

ВІД АВТОРА

Головна редакція літератури з духовного відродження України
та історико-філософських наук

Головний редактор С. В. Головка

Редактор О. Н. Вітрученко

Касьянов Георгій

К28 Незгодні: українська інтелігенція в русі опору
1960—80-х років.— К.: Либідь, 1995.— 224 с.
ISBN 5-325-00704-1.

Книга присвячена маловідомим широкому загалу сторінкам новітньої історії України — подіям, пов'язаним з виникненням і розвитком руху протесту в 1960—80-х роках. У центрі уваги автора — протистояння української інтелігенції тоталітарній державі. Спроби національно-культурного відродження 60-х років і його придушення, формування опозиції режиму, політичні течії в дисидентському русі, «український самвидав», репресії проти інакодумців — всі ці проблеми розглядаються автором у контексті загальної еволюції тоталітарної системи до її занепаду.

Для істориків, політологів, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

0503020902-105

К

Без оголошення

ББК 63.3(4УКР)63-4

224-95

Події, про які йдеться у цій книзі, ще не стали віддаленою історією. Більшість її героїв живуть поруч з нами, активно впливають на суспільно-політичне життя країни, залишаються об'єктами наших симпатій чи антипатій. Мені хотілося б звернути увагу читача на ту обставину, що дати до кінця виважену оцінку діяльності цих людей з позицій нашого сьогодення неможливо. Тому я намагався оцінювати явище в цілому, прагнув розкрити передовсім його суть і міру впливу на сучасну ситуацію в Україні.

Ця книга — не підручник з історії дисидентського руху в Україні. Я вбачаю в ній лише першу спробу розглянути одне з феноменальних явищ української історії. Тому автор не претендує на повноту фактів, завершеність висновків, незаперечність істин. Головним моїм завданням було привернути увагу до феномена дисидентства, показати його складність і неоднозначність, зв'язок із духовною традицією української інтелігенції і загальнолюдськими цінностями.

Описуючи події, людей, обставини, я, звичайно, намагався дотримуватися нейтральної позиції, прагнути якщо не об'єктивності, то об'єктивізму. Проте мушу зауважити, що підсвідомо я завжди був на боці героїв своєї книги в головному — в їхній боротьбі за людську гідність, справедливість і духовну незалежність.

Видання здійснене за сприяння Української Інформаційної Служби
(Лондон, Великобританія)

ISBN 5-325-00704-1

© Г. Касьянов, 1995

Назва, винесена на обкладинку цієї книги, досить часто викликає здивування істориків. Вони висловлюють щирі сумніви щодо того, чи існував насправді рух опору в 1960—80-ті роки... Якщо зважити на ті обставини, в яких цей рух розвивався, майже повну відсутність інформації про нього в сучасних спеціальних працях, фізичну неможливість для дослідників в Україні звертатися до цієї тематики ще в недавні часи, ці сумніви й здивування можна зрозуміти. Для більшості істориків в Україні ця тема — «terra incognita». Лише останнім часом, головним чином завдяки зусиллям публіцистів, літературознавців, самих учасників руху опору почала вимальовуватися картина багаторічної боротьби неконформістської інтелігенції за ідеали, багато з яких стали сьогодні буденністю. Гадається, і для істориків прийшов час сказати своє слово.

Поняття «рух опору» в цій книзі трактується нетрадиційно. Тут не мається на увазі широкий, масовий рух з чітко визначеною політичною програмою, організаційною структурою та іншими необхідними атрибутами. Йдеться перш за все про рух як про зміни, еволюцію духовного світу частини інтелігенції, моральне, а вже потім політичне протистояння тоталітарній системі. Втім, існували й традиційні ознаки руху опору: організації, ідеологія, програми, лідери тощо, хоча здебільшого в дуже аморфному, невизначеному вигляді.

Виникнення руху опору в Україні в 1960—80-х роках у багатьох відношеннях можна вважати феноменальним явищем. Він виник та існував протягом двадцяти з лишком років майже виключно завдяки зусиллям інтелігенції й усе це — за край несприятливих соціально-політичних умов. Придушити його остаточно так і не вдалося, незважаючи на активну репресивну політику держави. Більше того, він

справив глибокий вплив на події періоду другої половини 80-х — початку 90-х років. Принаймні та частина колишньої партійно-державної номенклатури, яка прийшла до влади на початку 90-х років, має бути вдячною рухові опору попереднього періоду, оскільки вона скористалася саме його гаслами й частково — результатами діяльності. Діячі руху опору й сьогодні залишаються на політичній сцені. Частина з них увійшла до лав нової бюрократії, дехто й у сучасних умовах грає роль «вічного революціонера», очолюючи опозиційні сили різних політичних спрямувань, інші включилися в активну просвітницьку діяльність тощо. Отже, мало хто «пише мемуари», що є дуже прикрою обставиною для істориків.

Рух опору 1960—80-х років став, крім усього іншого, своєрідним генетичним кодом подій, які привели до незалежності України. Більшість вимог, програм, ідей, які висувалися цим рухом у попередні тридцять років, у тій чи іншій мірі здійснилися або ж здійснюються в сучасній Україні. Майже весь політичний спектр, який був представлений в русі опору, й на сьогодні залишається активним фактором, що впливає на суспільно-політичне життя. Звернення до цієї теми викликане й суто науковими міркуваннями. Рух опору 60—80-х років у багатьох своїх проявах став завершенням майже вікової духовно-політичної еволюції української інтелігенції, підсумком розвитку її ідейної традиції. На жаль, його діячі поки що не дали наочних прикладів розвитку цієї традиції, виведення її на якісно новий інтелектуальний і політичний рівень. Можливо, це вдасться пояснити, досліджуючи інтелектуальну історію руху опору.

Феноменальність цього явища, таким чином, криється в його соціальному характері, тривалості існування й парадоксальності, завдяки якій воно одночасно є частково вже історією і сучасністю, перебуває в минулому і сьогоденні. Парадоксальною була також сама поява руху опору: породжений радянською системою, він виріс із неї і боровся проти неї, нерідко спираючися на її ідейні засади, юридичні норми і прецеденти. Самі учасники руху опору в більшості своїй були породженнями цієї системи, виховані нею, й досі несуть на собі її відбиток.

Розвиток руху опору в Україні розглядається у цій книзі в контексті поступового занепаду радянської тоталітарної системи, її часткової еволюції до авторитаризму. Гадається, саме це було однією з головних умов тривалого існування руху опору, оскільки в попередні часи ця ж система успішно придушувала набагато потужніші й масовіші

руху, зокрема національно-визвольний рух, очолюваний ОУН—УПА.

Як уже згадувалося вище, ця проблема ще не висвітлювалась істориками в Україні. Займатися нею начебто ніхто не забороняв, але зрозуміло, що в умовах, коли рух опору був об'єктом уваги головним чином репресивно-каральних органів, питання про його вивчення просто не стояло. Натомість у західному світі й поза межами України інтерес до цього явища був досить великим. У першу чергу ним цікавилася політично активна українська діаспора. В українській періодиці на Заході друкувалися твори самвидаву, статті про шістдесятників, про репресії проти учасників руху опору тощо. Рух опору оцінювався в залежності від політичної орієнтації авторів чи видаць, які писали про них. Події в русі опору висвітлювалися в передачах українських редакцій радіо «Свобода», «Голос Америки». У більшості випадків це була або політична публіцистика, або виклад хронології, або літературознавчі огляди. Науково-аналітичних праць було обмаль. Серед останніх можна згадати хіба що статті М. Прокопа, Б. Кравціва та І. Кошелівця.

Однією з головних турбот української діаспори було поширення інформації про події в русі опору. Величезну роль у цьому відігравали, зокрема, такі часописи, як «Сучасність», «Визвольний шлях», пресова служба Української Головної Визвольної Ради (УГВР), видавництва «Сучасність», «Смолоскип», Центральна Українська Інформаційна Служба та ін.

Врешті-решт рух опору 60—80-х років став предметом і академічного інтересу. З'явилася серія книжок і збірок статей, де питання виникнення й розвитку цього явища розглядалися в науково-аналітичному контексті. Мабуть, однією з перших праць такого плану була книжка англійського дослідника Дж. Берча «Український націоналістичний рух в СРСР з 1956 року»¹. Поняття «націоналістичний» трактувалось у ній в широкому, прийнятому на Заході розумінні. Дж. Берч, спираючись на досить обмежене коло джерел, головним чином матеріали самвидаву, розглянув структуру, склад, методи діяльності й програмові засади руху опору в Україні. Своє дослідження він закінчував досить песимістичними висновками і прогнозами: головним результатом руху опору стала репресивна реакція на нього з боку влади, а з огляду на це й перспективи його бачилися авторові не кращими (писалося це в 1971 р., напередодні «генерального погрому»)². Праця Дж. Берча стала добрим прикладом того, як, маючи обмаль інформації, можна

все ж створити досить об'єктивне і змістовне наукове дослідження.

У 1980 р. дослідник із США Кенет Фармер видав книгу «Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці»³. Це велике дослідження фактично також присвячене рухові опору 60—70-х років в Україні. Виникнення опозиції режимові автор пов'язував з конфліктом духовних та ідеологічних цінностей, який виник між дисидентами і державою в національному питанні. К. Фармер уперше спробував проаналізувати демографічний і професійний склад учасників руху опору, простежив процес виникнення так званих «символів» і «міфів» руху (не вкладаючи в ці поняття іронічного змісту). Його праця заслуговує на увагу самим підходом до проблеми, прагненням зрозуміти саме духовні, культурні, ідеологічні джерела конфлікту між державою та інакодумцями.

Тему конфлікту цінностей продовжив американський дослідник Я. Білоцеркович у монографії «Дисидентство Радянської України: дослідження політичного відчуження»⁴. Підхід цього вченого базувався на концепції відчуження, автором якої був К. Маркс, хоча, зрозуміло, для свого дослідження він обрав найсучасніші інтерпретації цієї концепції. Я. Білоцеркович цілком слушно розпочав аналіз проблеми з розгляду попередніх етапів національно-визвольної боротьби, підкреслюючи цим спадкоємність руху опору 60—80-х років. У монографії дається класифікація типів і проявів незгоди та інакодумства, проаналізовані біографії декількох дисидентів з метою простежити процес формування особистості, яка протиставляє себе системі (це одне з найцікавіших місць монографії), наводяться соціодемографічні характеристики складу учасників руху опору. Можливо, книга Я. Білоцерковича — одне з найскрупульозніших досліджень даної проблеми, вона добре насичена інформативно й має чудовий науково-допоміжний апарат, а відтак може слугувати довідником з історії дисидентського руху в Україні.

Завершуючи огляд науково-аналітичних праць західних дослідників з проблем історії дисидентства в Україні, згадаймо також змістовну збірку статей, видану Канадським Інститутом Українських Студій (Едмонтон) «Україна після Шелеста». Безпосереднє відношення до нашої теми тут мають три статті: Б. Нагайла, присвячена українським дисидентам і опозиції, Р. Сольчаника — з питань національної політики в Україні в 70-ті роки, і М. Шкандрія — про державну політику в галузі літератури в той же період⁵.

Усі разом вони дають досить повну картину розвитку руху опору, а також соціально-політичних та культурно-ідеологічних умов його існування.

Вельми цікавим є аналіз дисидентського руху в монографії Б. Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття»⁶. Причини виникнення руху автор убачає в соціальних зрушеннях, які відбулися в республіці в 50—70-ті роки. В книзі дається ґрунтовний аналіз демографічної, професійної, національної і територіальної структури руху опору.

Різним аспектам історії дисидентського руху присвячували окремі наукові статті й такі автори з української діаспори, як Р. Сенькус, Дж.-П. Химка, І. Лисяк-Рудницький. Статті останнього заслуговують на особливу увагу. Вони вирізняються характерною для цього автора вишуканістю стилю, неординарністю мислення і цікавими підходами до проблеми⁷.

У 1983 р. на Заході вийшла книга Людмили Алексеевої «История инакомыслия в СССР»⁸. Авторка — активна учасниця російського правозахисного руху — в 1977 р. емігрувала до Сполучених Штатів. Їй вдалося, спираючись на власний досвід і знання, документи самвидаву, зокрема матеріали московського самвидавчого журналу «Хроника текущих событий», написати найкращу з точки зору інформативності книгу про рух опору та інакомислення в СССР. Характерно, що перший розділ цієї книги присвячений українському національному рухові. Виклад подій у книзі Л. Алексеевої приваблює об'єктивністю й виваженістю, а її висновки та міркування — високою дослідницькою культурою. Окремі фактологічні неточності й не зовсім коректні висновки, викликані браком інформації, не знижують цінності цього великого за обсягом інформації і охопленням подій дослідження.

В Україні перші спроби якимось узагальнити, дати оцінку подіям 60—80-х років спостерігались у статтях, відкритих листах і заявах самих дисидентів, які публікувалися в самвидаві й «тамвидаві» (самвидавчі твори, опубліковані за кордоном)⁹. Це були скоріше спроби саморефлексії або намагання привернути увагу світової громадськості до переслідувань інакодумців в Україні. Останнім часом з'явилися праці мемуарно-публіцистичного характеру, статті літературознавців і мистецтвознавців, присвячені процесам, що відбувалися в середовищі неконформістської інтелігенції в 1960—70-ті роки¹⁰. Більшість із них написана в апологетичному плані. Серед цих праць слід виділити есей Є. Сверстюка про шістдесятників, насичений цікавими спо-

стереженнями й узагальненнями щодо духовної атмосфери, в якій зароджувався рух опору¹¹.

Переходячи до характеристики документальної бази нашої книги, зауважимо, що будь-який дослідник, який візьметься за розробку цієї теми, зіткнеться з парадоксальною ситуацією. На перший погляд може здатися, що документальних джерел, які стосуються теми, цілком досить, щоб задовольнити найвибагливішого історика. Однак при ближчому знайомстві з ними з'ясовується, що інформативна якість цих джерел не відповідає їхній кількості. Значна частина інформації має суто локальний характер, й водночас майже відсутні узагальнюючі дані. До того ж ця інформація розпорошена серед великої кількості джерел, отож доводилося збирати її по крихтах. Чимало джерел, зокрема архів самвидаву в Мюнхені, залишилися недоступними через обмеженість обміну інформацією між дослідницькими інституціями України і Заходу, а також через такі суто банальні причини, як відсутність коштів.

Найцінніші документи вдалося розшукати в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (колишньому партійному архіві при ЦК КПУ). Серед них матеріали про розвиток інакодумства в Україні, про окремих діячів руху опору, репресивні заходи щодо нього. В багатьох документах розкривається технологія придушення руху опору та інакодумства, зачіпаються питання функціонування системи ідеологічного й поліцейського контролю над інтелігенцією, маніпулювання творчими спілками тощо. В цьому ж архіві вдалося знайти й деякі самвидавські документи. Більшість цих матеріалів ще ніколи не публікувалася, тому в нашій книзі їм відведено чільне місце. Крім того, вони досить цікаві як за змістом, так і за формою, їх вірогідність загалом не викликає сумнівів. Водночас не слід забувати, що в багатьох із них можливі навмисні перекручення фактів на догоду політичній кон'юктурі, побажанням «вєрхів» тощо. Особливо це стосується документів звітного характеру. Те ж саме можна сказати і про матеріали Львівського обласного архіву, які стосуються головним чином питань розвитку руху опору у Львові й у Західній Україні.

Серед матеріалів, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, використаний фонд Головліту УРСР (цензури) для характеристики цензурної політики в Україні та її впливу на розвиток позацензурних видань.

Великі надії автор покладав на архів Служби безпеки при Кабінеті міністрів України. Як з'ясувалося, доступ до

цих документів і досі обмежений через цілий ряд організаційних і моральних міркувань. З деякими з них удалося ознайомитися в прокуратурі України, куди вони передавалися з СБУ на предмет реабілітації жертв політичних репресій. Це кримінальні справи дисидентів. Більшість із них досить великі (кожна справа налічує від 5 до 20 томів). У них зберігаються такі документи, як постанови про обшук та його протоколи, ордери на арешт, протоколи допитів, документи, вилучені в заарештованих, нарешті, матеріали судових процесів. На жаль, характер цих документів не завжди дає змогу використовувати їх в історичному дослідженні, бо вони надто специфічні. В книзі наводяться лише ті документи з архіву СБУ, що стосуються конкретних осіб, про яких ідеться в нашому дослідженні, або ж ті, які можна було порівняти з даними, почерпнутими з інших джерел.

Цінним джерелом інформації стали збірники документів з історії руху опору, видані на Заході¹², та матеріали самвидаву, які публікувалися у виданнях української діаспори, зокрема журналі «Сучасність». Вони складені досить кваліфіковано і добре репрезентують основні напрями руху. Використані також матеріали радянської офіційної преси для ілюстрації ідеологічного пресингу щодо інакомисльців.

Залишається згадати ще про одне, досить унікальне джерело інформації. Це спогади учасників руху опору та їхніх сучасників, якими вони поділилися під час інтерв'ю, проведених автором. У більшості випадків люди, в яких доводилося брати інтерв'ю, об'єктивно і зважено підходили до висвітлення подій, учасниками котрих вони були, прагнули до реалістичної і скромної їх оцінки, не намагалися «підфарбувати історію». У книзі використані інтерв'ю з такими учасниками руху та їхніми сучасниками, як Юрій Бадзьо, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Іван Дзюба, Галина Зубченко, Ігор Калинець, Іван Кандиба, Роман Корогодський, Михайло Косів, Михайлина Коцюбинська, Василь Лісовий, Левко Лук'яненко, Євген Пронюк, Галина Севрук, Лесь Танюк, Вячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Людмила Шереметева, Юрій Якутович. Їхні свідчення стали безцінним доповненням до джерельної бази цього дослідження, вони допомогли з'ясувати безліч цікавих нюансів, без розуміння яких було б важко об'єктивно висвітлити деякі події.

У книзі використані також матеріали особистих архівів Ю. Бадзьо, М. Коцюбинської та Л. Лук'яненка. Фотоілюстрації підібрані з особистих архівів С. Білоконя, І. Ка-

линця та М. Коцюбинської, з книги В. Чорновола «Лихо з розуму», часопису «Вісник репресій в Україні».

Автор висловлює щире подяку Михайлині Коцюбинській та Роману Корогодському за допомогу в збиранні матеріалів і налагодженні контактів для інтерв'ю, Ігорю Нікітіну за допомогу в обробці фотоілюстрацій, Надії Світличній, яка надіслала з Америки колекцію самвидавської періодики, Мирославі Юркевичу (Едмонтон, Канада) за допомогу в збиранні матеріалів і моральну підтримку під час роботи над книгою. Автор також висловлює щире подяку Василю Олеськіву (Лондон) за активне сприяння у виданні цієї книги.

Науково-допоміжну роботу виконав Сергій Лінецький.

Шістдесятники

В ніч із 24 на 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні XX з'їзду КПСС протягом чотирьох годин перший секретар ЦК КПСС М. Хрущов виголошував таємну доповідь, присвячену розвінчанню культу особи Сталіна. Зміст доповіді викликав шокуючу реакцію в залі. Деякі делегати не притомніли. Інші вірили й не вірили одночасно. Перед ними поставав новий образ Сталіна — малокомпетентного, жорстокого тирана, який послідовно створював свій культ, безжалісно знищуючи опонентів і вчорашніх соратників. Жорсткій критиці була піддана центральна фігура офіційно нав'язуваної десятиліттями системи канонізованих цінностей, ідол десятків мільйонів людей, символ єдності й могутності радянської системи. Цей момент можна вважати точкою відліку ланцюгової реакції звільнення радянського суспільства від найбільш одіозних, реакційних рис, які гальмували його розвиток навіть на шляху, накресленому офіційною доктриною, процесу часткової лібералізації деяких сфер життя цього суспільства, передусім духовної. Згодом ці часи дістали назву «відлиги». (Так називався присвячений їм роман І. Еренбурга.)

Розмірковуючи над причинами, які викликали рішення М. Хрущова та його прихильників розпочати обмежену й жорстко контрольовану десталінізацію радянського суспільства, можна взяти до уваги такі фактори, як боротьбу лідера партії зі сталіністською частиною вищого керівництва за зміцнення власних позицій; інтереси частини партійно-державної бюрократії, заінтересованої в змінах, які б розширили її компетенцію за рахунок усунення від влади прибічників сталінської орієнтації, усвідомлення необхід-

ності коригування ряду ідеологічних постулатів, які утвердились у сталінські часи, тощо. Західний світ якраз вступав в еру чергової модернізації, пов'язаної з розвитком науково-технічної революції. «Змагання двох систем» вимагало нових темпів, нових імпульсів у розвитку радянського суспільства, прискорення економічного поступу, підвищення життєвого стандарту. В інтересах самозбереження тоталітарної системи мало відбутися реформування певних її структур, звільнення від тягара надцентралізму, майже повної самоізоляції і духовної скутості. Здавалося, що найлегший і найдешевший спосіб зберегти цю систему — демонтувати (і то частково) один із її центральних символів, не торкаючись базових структур. Це й було зроблено на XX з'їзді.

Розпочалася «десталінізація по вертикалі»: автоматичне шаблонне засудження «культу особи» всіма ідеологічними структурами аж до творчих спілок, яке зводилося переважно до переспівування окремих положень доповіді М. Хрущова і постанови Пленуму ЦК КПСС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи та його наслідків»¹. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що процес нейтралізації одного з «пережитків сталінізму» відбувався цілком за канонами системи, яку ретельно будував сам Й. Сталін. Партійно-бюрократична ієрархія діяла вправно, виконуючи вказівки «верхів», зберігалися всі старі ідеологічні шаблони, громіздка тоталітарна структура власноручно поспіхом здійснювала косметичний ремонт фасаду. Тоталітарна система «перебудовувалася» за власними законами.

Проте регламентована ревізія окремих аспектів сталінізму несподівано для її ініціаторів почала давати непрограмовані результати. Влітку 1956 р. розпочалася десталінізація в Польщі, очолювана лідером польських комуністів В. Гомулкою. Країну вдалося втримати в «соціалістичному таборі» тільки ціною дуже неприємних для СРСР поступок. У жовтні 1956 р. повстала Угорщина. Уряд І. Надя під тиском мас проголосив у країні політичний плюралізм і вихід Угорщини з Варшавського договору. Втримати угорців у східному блоці вдалося, потопивши Будапешт у крові.

Зміни в СРСР не були такими глибокими і радикальними, хоча їхня якість часом перевищувала кількість. Розгорнулася хоча й не повна, але масова реабілітація жертв репресій 1930-х років. Була дещо обмежена влада КГБ. Почалося скорочення армії. Від керівництва партією і країною були усунені найбільш одіозні сталіністи. Розпочалася

серія економічних реформ і експериментів. Активізувалися зв'язки із Заходом. Усі ці зміни мали непослідовний, часом суперечливий характер, однак це були зміни. Вони якщо й не приводили до кардинальних, якісних зрушень у радянській системі, то принаймні визначали нові тенденції в її розвитку. Найпомітніше атмосфера змін, новизни відчувалась у духовному житті. Воно стало динамічнішим, розкутішим, менш регламентованим. Хоча й в обмежених масштабах, розширювалися контакти із західною культурою. Все це справляло величезний вплив на інтелігенцію.

Зазначені зміни збіглися в часі з формуванням нового покоління інтелігенції. Процес становлення його інтелектуального й творчого обличчя припав саме на другу половину 50-х — початок 60-х років, тобто на період найбільшої свободи, найменшої заангажованості в рамках радянської системи. Свідомість цього покоління в меншій мірі була отруєна радянським ідеологічним монотеїзмом, генетичним страхом попередників. У системі його цінностей з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи самовираження, скептицизм, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Можливо, найзнаменнішою подією «відлиги» стало народження цілого покоління інтелігенції, яке уособлювало суспільне явище, течію, духовний феномен — шістдесятників. Цей термін уживався вже на початку 1960-х років. Навіяний аналогіями з шістдесятниками XIX ст., він був не тільки формальною ознакою, символом, а й частиною морального й життєвого кредо цієї частини інтелігенції.

«Відлига» і народження шістдесятників в Україні мали загальні спільні риси з відповідними подіями в усьому СССР. Проте Україна перебувала на становищі найважливішої провінції великої імперії, тому події «відлиги» мали тут певну специфіку, яка помітно впливала і на формування шістдесятництва. Фактографія подій «відлиги» загального характеру викладена в деяких спеціальних і популярних працях (Б. Левицький, О. Субтельний та ін.)², тому варто зосередитися на тих із них, які, гадається, справили найбільший вплив на виникнення умов, за яких стало можливим формування творчих і громадських позицій українських шістдесятників.

Для України в цілому та української інтелігенції зокрема засудження «культу особи» Сталіна мало принципове значення, оскільки саме в сталінські часи Україна пережила найжахливіші події у своїй історії: голодомор

1932—33 рр., масові репресії 1930-х, знищення національної інтелігенції. Слід зазначити, що процес десталінізації суспільного життя, започаткований XX з'їздом, в Україні розгортався дуже мляво. Місцеве партійне керівництво на чолі з О. Кириченком зайняло вибічувальну позицію і лише з літа 1956 р. в українській пресі стали з'являтися статті в дусі рішень XX з'їзду КПСС. Тон і зміст критики Сталіна були вельми стриманими, головним чином йшлося про «культ особи» та його наслідки. В 1957 р. до цієї критики приєдналися творчі спілки на своїх з'їздах. Важливе значення для зміни атмосфери в ідеологічній і культурній ділянках мала постанова ЦК КПУ «Про виправлення помилок в оцінці творчості деяких композиторів в Українській РСР» від 27 червня 1958 р., яка дублювала постанову ЦК КПСС від 28 травня 1958 р. «Про виправлення помилок в оцінці опер „Велика дружба“, „Богдан Хмельницький“ і „Від щирого серця“». Це була прихована ревізія ідеологічного погрому другої половини 40-х — початку 50-х років, хоча в постановах зауважувалося, що партійні рішення того часу «в цілому відігравали позитивну роль у розвитку українського музичного мистецтва». В усякому разі на певний час практика жорсткого ідеологічного пресингу щодо інтелігенції була обмежена. На зміну ері тотального ідеологічного диктату прийшла «ера недогляду». Цього «тайм-ауту», дуже короткого, вистачило для появи цілої плеяди молодих митців і літераторів з нестандартизованим творчим обличчям, прогресивними громадськими позиціями.

Водночас розгортався процес реабілітації жертв репресій, який почався ще до XX з'їзду КПСС. До листопада 1959 р. органами КГБ і прокуратури республіки було переглянуто 4 млн 263 тис. справ «діючого та архівного оперативного обліку» на 5 млн 481 тис. осіб. Було знято з обліку (фактично реабілітовано) 2 млн 684 тис. осіб, тобто 58,2 % тих, на кого були заведені справи в репресивних органах. Разом із ними були переглянуті справи 64 тис. осіб, репресованих у 1937—1938 рр.³ Наведені дані свідчать, по-перше, про жахливий масштаб поліцейської діяльності «органів» в Україні (майже 5,5 млн осіб на обліку КГБ!) і, по-друге, про обмеженість і повільність процесу реабілітації. Поза законом залишалися колабораціоністи, активні діячі ОУН—УПА, жертви політичних репресій 1920-х — початку 1930-х років, партійні діячі та інтелігенція, репресовані під гаслами боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Про обмеженість і непослідовність процесу юридичної та політичної реабілітації (який, до речі, не

дуже афішувався) свідчить і те, що серед персон «нон-грата» залишалися такі постаті, як М. Хвильовий, О. Шумський, В. Винниченко, діячі Української комуністичної партії, інших лівих українських партій, не кажучи вже про видатних діячів Центральної Ради та Директорії. В цій непослідовності, однак, відчувалася певна система: поза процесом реабілітації залишалося все, так чи інакше пов'язане з українським «націонал-комунізмом» або «націоналізмом». Наочно це демонструє «перегляд» історичного досвіду радянських часів. Зокрема, як і раніше, таврувалися ті історики КПУ (М. Равич-Черкаський, М. Попов), які приділяли «надто велику увагу національним моментам». Ідеологічними поглядами обливалися українські націонал-комуністи 1920-х років⁴.

Утім, і в такому вигляді процес реабілітації діячів минулого та жертв репресій дав поштовх до стихійної, неконтрольованої владою переоцінки цінностей у середовищі інтелігенції. Надзвичайно зріс інтерес до «розстріляного відродження» 20-х років, творчості М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Бойчука та ін. Українська інтелігенція несподівано для себе відкрила цілий материк національної культури високої якості, що кардинально вплинуло на її свідомість: з'явилася точка відліку, система творчих критеріїв і координат, власні, не запозичені зразки, на які варто було орієнтуватися.

Не менш важливим для формування позицій молодшого покоління української інтелігенції був вплив західної культури. Різними стежками, здебільшого через переклади, в Україні з'явилися твори Е. Хемінгуей, А. де Сент-Екзюпері, Е. М. Ремарка, А. Камю, Ф. Кафки та ін. Одкровенням стало італійське кіно, яке переживало епоху «неореалізму». Художники заново відкривали Ван-Гога, Модільяні, модерністів, мексиканський монументальний живопис і скульптуру. Надбання гуманістичної західної культури не стали зразком для повторення форми. Ближче знайомство з ними сприяло підвищенню статусу загальногуманістичних цінностей, модернізації свідомості інтелігенції, посіяло відразу до «соціалістичного реалізму». Закономірним наслідком подібних зрушень було відродження інтересу до власної культури, її багатств. З'явилася потреба знайти своє місце не поруч із культурою «старшого брата», а в контексті всіх світових культур, передусім західної.

На цьому суспільно-політичному, культурному, інтелектуальному фоні відбувалося формування творчого і громадського обличчя шістдесятників. Розширення простору свободи навіть у рамках офіційної ідеології дало могут-

ній поштовх подальшому поступу, прагненню розширювати рамки цієї свободи. Модернізована свідомість, внутрішня розкутість штовхали до виходу за регламент офіціозу. Шістдесятники стали людьми, які справді почували себе вільними від старих догм і стереотипів, і це почуття, стан душі вони намагалися реалізувати у своїй творчості. Щирість почуттів глушила «внутрішнього редактора», повна довіра до однодумців сприяла швидкому зближенню і згуртуванню, наївний романтизм допомагав долати перепони, певна поверховість осмислення попереднього досвіду створювала корисну на той час ілюзію перспективи. «У багатьох із нас,— говорив згодом І. Світличний,— одразу після ХХ з'їзду було багато наївного, рожевошокого оптимізму, теплячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто маршувати до комунізму»⁵.

Традиційно на вістрі подій опинилася літературно-мистецька інтелігенція. Її нове покоління крім більшої свободи мало в активі ширшу ерудицію, вищий культурний рівень, талант і смак. Воно вважало природним своє право на розкутість, щирість, звернення передусім до внутрішнього світу людини, індивідуалізм. Воно прагнуло до відновлення чистої естетики, культивувало красу, палко бажало новизни і подолання провінційності своєї культури. При цьому воно залишалося в рамках гуманістичної культурної традиції, повертаючись до природних джерел — Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка. Але й це в умовах панування «соціалістичного реалізму» виглядало новим і незвичним. Новаторство шістдесятників стосувалося як форми, так і змісту: «Іван Світличний виводив соцреалізм на загальнолюдський простір і демонтував теорію партійної літератури.

Іван Драч приніс перші вірші, незручні і незрозумілі, так наче його ніколи не вчили, про що і як треба писати...

Микола Вінграновський тривожно заговорив про свій народ, і метафори його зазвучали апокаліптично.

Василь Симоненко заговорив з Україною в тоні незволненої ширості й одвертості.

Ліна Костенко зрідка виступала з віршами, але то були вірші такого звучання, наче вся радянська поезія для неї неістотна...

Валерій Шевчук писав блискучі психологічні повели «ні про що».

Євген Гуцало естетично животворив образи поза ме-

жами «соціальної дійсності», а Володимир Дрозд відкривав цю соціальну дійсність з недозволеного боку.

Зовсім не те і зовсім не так, як того навчали в інституті, малювали Віктор Зарецький, Алла Горська, Люда Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Веніамин Кушнір...»⁶ Додамо до цієї плеяди такі імена, як Іван Дзюба і Євген Сверстюк (літературна критика), Сергій Параджанов, Юрій Ілленко, Григорій Осика (кінематограф), Дмитро Павличко, Віталій Коротич, Григорій Чубай (поезія), Лесь Танюк (театр), Григорій Кочур і Микола Лукаш (переклади), щоб визначити тільки лідерів літературно-мистецького шістдесятництва «першої хвилі». Звичайно ж, саме коло шістдесятників було значно ширшим.

Початковий період шістдесятництва характеризувався пошуками нової літературно-мистецької форми, відмінної від закам'янілих масок «соціалістичного реалізму». Це, в свою чергу, спричинило пошуки нового змісту, що цілком логічно привело до виходу на соціальні та національні проблеми. Інакше й не могло бути в країні, де література і мистецтво традиційно виконували соціальні функції, де ця їхня роль культивувалася офіційно й неофіційно, де вони були єдиними суспільно заангажованими сферами, які важко піддавалися тотальному контролю. Певні естетичні позиції вимагали відповідних громадських. У результаті фахові новації шістдесятників переросли в позаофіційну суспільну діяльність, орієнтовану на захист національної культури. Вже в котрий раз у життя прогресивної української інтелігенції прийшло культурництво. Парадоксально, але в 60-ті роки XX ст. доводилося повертатися до тих проблем, які турбували українську інтелігенцію в 60-ті роки XIX ст., на початку XX і в 1920-ті роки: захисту рідної мови і культури, їх популяризації, відновленню національної історії, етнографії. Причини такого підходу крилися не в обмеженості культурного і політичного досвіду самих шістдесятників, хоча вона, безперечно, відіграла певну роль. Цього вимагали реальна ситуація в українській культурі, русифікаторська практика партійного керівництва і зростаюча агресивність зрусифікованого міщанства.

Культурництво при всіх своїх недоліках і обмеженості було, по-перше, початковим етапом ідейного визрівання шістдесятників, по-друге, воно вимагало організації. Початкове гуртування шістдесятників відбувалося стихійно: на вечірках, поетичних вечорах, через фахову діяльність. На початку 60-х років виникла ідея позаофіційного об'єднання — своєрідної альтернативи офіційним творчим спілкам. Усе почалося восени 1959 р., коли студенти Ки-

ївського театрального інституту і консерваторії організували театралізовані групи для співання колядок. Колядували не тільки на вулицях, заходили до «старших»: М. Рильського, М. Крушельницького, М. Стельмаха, Ю. Смолича та ін. Ця нерегламентована ініціатива викликала невдоволення міськкому партії. На організаторів посилалися нагінки. Ті, в свою чергу, звернулися до редакції газети «Известия» зі скаргою. Міськкомівські діячі явно перестаралися — часи були не ті, тому й реакція центру була відповідною: поступила вказівка: «очолити» ініціативу. Так на початку 1960 р. в Києві виник (формально — під егідою міського комітету комсомолу) Клуб творчої молоді.

Початок діяльності клубу, власне, не пов'язувався з українським культурництвом, національними мотивами. Головна початкова ідея клубу — створити об'єднання молодих митців поза межами творчих спілок, які не давали простору для експериментів, новацій. При клубі, який розмістився в Жовтневому палаці (кімната № 13), організувалися секції «за інтересами»: кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Театральна секція перетворилася на неофіційний «Другий український театр». При музичній організували перший у Києві джазовий ансамбль, який жартома називали «Джаз міськкому комсомолу». Невдовзі клуб став найпопулярнішим місцем зустрічей творчої молоді. Він підтримував зв'язки з творчими колективами Росії, Молдавії, Прибалтики. Сюди йшла не тільки літературно-мистецька молодь, а й технічна інтелігенція, учителі, медики тощо⁷.

Діяльність клубу (його президентом був обраний Л. Танюк) із самого початку не вписувалася в рамки ухвалені міськкомом комсомолу «ініціативи». У «Другому українському театрі» ставилися напівзаборонені М. Куліш і Б. Брехт. Художники влаштовували виставки, які відразу заборонялися (був випадок, коли працівники міськкому партії власноручно знімали картини С. Отроценка, на яких були зображені карпатські церкви, згодом знищені), історики М. Брайчевський та О. Апанович читали лекції з історії України, задалеки від стилю «Короткого курсу історії ВКП(б)». Вечори молодієї поезії за участю Б. Мамайсура, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко проходили в атмосфері повного ажіотажу. Безумовно, неприйнятним для ідеологічних наглядців був такий напрям роботи клубу як творча реабілітація репресованих у 30-ті роки митців і вивчення історичного минулого. Втім, попервах клуб існував і діяв без особливих перешкод, можливо, тому, що не торкався національних проблем, можливо, — завдяки про-

текції міському комсомолу, деякі працівники якого (Т. Главак, Н. Корнієнко) ставилися до КТМ зі щирим співчуттям і всіляко допомагали йому.

Перелом у діяльність КТМ внесли художники і літератори. В березні 1962 р. на одне із засідань клубу прийшла група художників — А. Горська, Г. Зубченко, Л. Семикіна, В. Зарецький та ін. Саме вони поставили питання про мову діяльності клубу, про його більш виразну орієнтацію на національну культуру⁸. Не можна стверджувати, що раніше в роботі клубу ці мотиви були відсутні, але з приходом художників зріс інтерес саме до національної культури. Цю тенденцію підтримували літератори, в першу чергу літературознавці (І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний). З приходом до клубу В. Симоненка повніше зазвучала громадська нота в його діяльності. З молодіжного, задержаного, дещо аморфного об'єднання молоді столичної інтелігенції КТМ перетворювався на національно-культурний осередок, у діяльності якого питання суто мистецькі й літературні все більше набували громадського і соціального звучання.

Зокрема, небажаний для можновладців резонанс почали давати літературно-художні вечори клубу. Так, 12 травня 1962 р. у великому залі Жовтневого палацу відбувся вечір пам'яті Л. Курбаса. Організаторів попередили про можливість влаштування провокації. Домовилися, що «свої» прийдуть із червоними квітками. Зал був переповнений, вечір тривав шість годин і фактично перетворився на своєрідну маніфестацію проти злочинів сталінізму. В офіціозі його охарактеризували як «націоналістичне збирище». В ЦК КПУ І. Солдатенко і Ю. Кондуфор декілька разів прослуховували плівку із записом виступів, у пошуках крамолі. За словами Л. Танюка, з цієї події явно намагалися «склеїти» якусь політичну справу⁹. Приблизно в такому ж ключі проходив вечір пам'яті М. Куліша 23 грудня 1962 р. Вперше на офіційному зібранні, та ще й із вуст «офіційної особи» — М. Бажана, прозвучала згадка про підвали Жовтневого палацу, де в 1930-ті роки розстрілювали письменників. Величезний резонанс викликав вечір пам'яті В. Симоненка (грудень 1963 р.), проведений КТМ у приміщенні Київського медичного інституту. Щороку проводилися вечори пам'яті Т. Шевченка, а в 1963 р. — І. Франка і Лесі Українки. Всі вони ставали помітними подіями в культурному та громадському житті й водночас були відкритим, або прихованим протиставленням офіціозові.

Діяльність клубу вийшла за рамки культурництва, стала більш зрілою й різноплановою. Наприклад, поїздки ху-

джників по Україні (їх ініціатором був мистецтвознавець М. Логвин, людина фанатично віддана історії українського церковного живопису та архітектури) для ознайомлення з церквами та іншими історичними пам'ятками підказали ідею скласти реєстр таких пам'яток і звернути увагу властей на їх хижацьке руйнування. Список церков та інших історичних будівель, які перебували під загрозою знищення, разом із «листом до ЦК» був переданий М. Рильському. Лист пішов на «верхи». Можливо, це була одна з перших подібних петицій на захист української культури.

Восени 1962 р. була створена (на громадських засадах) комісія для перевірки чуток про масові захоронення жертв репресій у Биківні (в той час це був приміський район Києва). Члени комісії — Л. Танюк, А. Горська і В. Симоненко — приїхали на Биківню. Перше, що вони побачили — дітей, які грали в футбол людським черепом... При детальному огляді з'ясувалося, що в черепі була дірка від кулі. Розповіді місцевих мешканців доповнили цю жахливу картину. Був складений меморандум до міської ради з вимогою створити державну комісію для розслідування подій, що сталися у Биківні в 1930-ті роки, поставити тут пам'ятник жертвам репресій¹⁰. Мабуть, цим кроком активісти КТМ остаточно переступили межу дозволеного. Саме з осені 1962 р. почався інтенсивний тиск на клуб з боку влади, який врешті-решт закінчився розгоном клубу в 1964 р. Навіть по команді перестали друкувати твори В. Симоненка. Двічі його затримувала й жорстко била міліція. У приміщенні клубу невідомі розбили двометрове погруддя М. Куліша. За вимогою міському партії припинилися «сумнівні» літературні вечори в приміщенні Жовтневого палацу. Л. Танюка усунули від керівництва клубом (фактично він продовжував ним керувати, хоча формально президентом був обраний В. Зарецький), його вистави заборонялися.

Ненавче у відповідь на ці дії властей був організований своєрідний «експорт революції». В 1962 р. Л. Танюк і А. Горська приїхали до Львова, маючи намір поставити в театрі ім. М. Заньковецької виставу М. Куліша «Отак загинув Гуска». Виставу заборонили. Л. Танюкові запропонували «в 24 години» залишити місто. Але незабаром у Львові виник свій клуб творчої молоді — «Пролісок», який об'єднав молоду творчу інтелігенцію і став своєрідним форпостом шістдесятників у Західній Україні. Клуб очолив літературознавець, аспірант Львівського університету М. Косів¹¹. Контакти львівських і київських шістдесятників ставали дедалі міцнішими. Завдяки цьому саме шістдесятництво набувало нової якості. Львів і Західна Україна в цілому

залишалися в уявленнях національно свідомої інтелігенції «українським П'ємонтом» і в деяких відношеннях небезпідставно. Пам'ять про національно-визвольну боротьбу на чолі з ОУН була ще свіжою, як і пам'ять про поразку в цій боротьбі. У свідомості певної частини західноукраїнської інтелігенції залишалися живими відповідні політичні традиції. Їй не потрібно було еволюціонувати до певного рівня національної свідомості, відкривати для себе новий зміст національної культури, як це доводилося робити багатьом інтелігентам зі Східної України. Все це було дано, так би мовити, апріорно. Складність полягала в тому, що саме у Львові, як і взагалі в Західній Україні, національно свідомі інтелігенція була предметом особливої уваги партійних органів і КГБ. Львів узагалі був режимним містом, і політична атмосфера тут була набагато важчою, ніж у Києві. В той час, як у столиці України буяла «відлига», вечори поетів-шістдесятників збирали тисячні аудиторії, у Львові кожний прояв вільної думки, тим більше в національному контексті, ставав предметом розборів, нагінок і адміністративних заходів. У квітні 1959 р., наприклад, до ЦК КПУ надійшла доповідна записка завідуючого відділом науки і культури ЦК Ю. Кондуфора «Про деякі недоліки в роботі з інтелігенцією у Львівській обласній партійній організації», де констатувалося «відродження націоналістичних тенденцій» серед інтелігенції краю. Про це свідчили, на думку автора (чи авторів?) записки, такі факти, як вихід «ідейно хибної» збірки віршів Д. Павличка «Правда кличе», «возвеличення постатей О. Олеся та А. Чайковського» на сторінках журналу «Жовтень», якісь невизначені «помилки методологічного та ідейного характеру» в роботі наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР О. Карпенка та Л. Олесевича. Особливе невдоволення викликало те, що «...деякі кола інтелігенції Львова, невірні зрозумівши заходи по реабілітації засуджених у минулому осіб, стають на шлях безпідставного виправдовування політичних та ідеологічних помилок, яких ці особи припустилися свого часу». Реагуючи на цей «сигнал», Секретаріат ЦК КПУ ухвалив спеціальну постанову, щоправда, без якихось особливих «організаційних висновків». Так чи інакше, розпочинати у Львові щось подібне до київських культурницьких акцій було значно складніше: по-перше, існували певні побоювання щодо реакції місцевої влади, по-друге, важко було знайти відповідну форму такої діяльності, щоб її відразу ж не розцінили як «політичну» й не припинили. «Культурницькі десанти» шістдесятників із Києва підштовхнули до активніших

дій молоду львівську інтелігенцію, й водночас привели до певних зрушень у настроях місцевої влади. Логіка тут була простою: якщо це дозволяється в «центрі», навіщо забороняти у провінції? Цікаво, що подібний підхід в оцінці подій спрацьовував і в Одесі, Дніпропетровську, Черкасах, інших містах, куди приїжджали (нерідко — за путівками ЦК ЛКСМУ) київські молоді поети, критики, режисери.

Досить швидко у Львові згуртувалось ядро молодих інтелігентів, до яких горнулося ширше довкілля: науковець-психолог М. Горинь, його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, студент університету, літературознавець М. Косів, студент-заочник І. Гель, викладач університету М. Осадчий та ін. Трохи пізніше до них приєдналися поети Г. Чубай, Ір. Стасів, І. Калинець, художниця С. Шабатура та ін. Усі вони також увійшли до клубу творчої молоді. Втім, у Львові цей клуб не відігравав такої помітної ролі, як у Києві.

Головним наслідком персональних контактів київських і львівських шістдесятників, з точки зору розвитку руху духовного й інтелектуального опору, можна вважати початок процесу їх диференціації на тих, хто все більше цікавився політичними і соціальними аспектами культурництва, й тих, хто вважав доцільнішим обмежуватись суто мистецькими справами. Варто зауважити, що вже з самого початку сприйняття галичанами культурницької діяльності відрізнялося від того, як її сприймали «східняки», їхній «політичний генотип» був інший, культурництво багатьма (звичайно, не всіма) бачилося як зручний канал вираження якихось якісно інших амбіцій, перший крок до формування політичних вимог. Це, зрозуміло, не означає, що всі західноукраїнські шістдесятники перейшли відразу на антирадянські позиції, однак не викликає сумніву й те, що в пересічного галицького національно свідомого інтелігента ступінь відчуженості від радянської системи був вищий, аніж у його східноукраїнського колеги. Ці міркування підтверджує, приміром, такий факт: у 1961 р. під час однієї з зустрічей І. Світличного та І. Дзюби з братами Михайлом і Богданом Горинями у Львові зайшла мова про подальший розвиток діяльності громадсько активних шістдесятників. І вже тоді галичани пропонували скористатися досвідом оунівського підпілля, а «східняки» (І. Світличний) пропонували розвивати культурництво як більш реальний і безпечний шлях¹².

Цілком можливо, що відносно ліберальна атмосфера «відлиги» кінця 50-х — початку 60-х років сприяла б повільній еволюції шістдесятництва (вдосконалення й розши-

рення культурництва, пошук нових форм громадської активності тощо), а це неминуче привело б до розширення його аудиторії і виходу на політичний рівень діяльності. Однак поступальний розвиток подій був короточасним. Непослідовність і поверховість «відлиги» призвели до її різкого згорання. З кінця 1962 р. розпочинається масований послідовний ідеологічний тиск на ту частину інтелігенції, яка хоча б трохи вийшла з-під тотального контролю партійно-державних структур. Це був початок кінця «відлиги».

Приклад подав сам М. Хрущов під час сумнозвісних зустрічей з інтелігенцією 17 грудня 1962 р. і 8 березня 1963 р. у Москві. Параноїдальна атмосфера цих зустрічей (особливо другої), брутальне цькування митців на них послужили «керівництвом до дії» для маси апаратників усіх рівнів. Почалася чергова кампанія, яка не просто нагадувала ідеологічний погром 1946—1951 рр., але й багато в чому була його повторенням. Сторінки газет зарясніли анафемами на адресу «формалістів», «космополітів», «відщепенців». Поза законом опинився сам термін «відлига»¹³. Ідеологічною квінтесенцією кампанії став вислів М. Хрущова: «Ми проти мирного співіснування у сфері ідеології»¹⁴. Події у Москві були сприйняті ідеологічним істеблшментом в Україні з «почуттям глибокого задоволення». На розширених зборах Спілки письменників України Л. Дмитерко заявив, що «...заслужують найсуворішого осуду спроби окремих представників творчої інтелігенції грати в «незалежність» від суспільства, нехтувати здоровими смаками народу»¹⁵. Серед «окремих представників» називалися поети І. Драч, Є. Летюк і В. Коротич. Л. Новиченко слідом за своїм колегою накинувся на молодих критиків за «відхід від методу марксистсько-ленінського аналізу творів»¹⁶. Незабаром відбулися збори письменників Львова, Харкова, Дніпропетровська, де лунали промови відповідного характеру¹⁷. Наприкінці березня — на початку квітня 1963 р. розгорнулася кампанія проти «формалістів» в українській офіційній пресі.

Центральною подією кампанії стала нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України в Києві 8 квітня 1963 р. Це було бліде, шаблонне повторення березневих подій у Москві. Перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний докоряв І. Драчеві, І. Дзюбі та М. Вінграновському за те, що їхні твори використовуються «українськими буржуазно-націоналістичними контрреволюціонерами за кордоном»¹⁸. Другий секретар ЦК КПУ А. Скаба накинувся на І. Драча, М. Вінграновського та Л. Костенка за «формалістичні викрутаси»¹⁹. У пресі почалося «обговорен-

ня» рішень наради, яке звелось до переспівування останніх з акцентом на ідеологічне цькування негідних. У квітневому номері «Комуніста України» Л. Новиченко в обійму прізвищ, вибраних «верхами» для цькування, вставив ім'я І. Драча, накинувшись на нього за вірш «Ода чесному боягузові» (цей вірш викликав особливу лютю офіційних письменників старшого покоління.) Як завжди в подібних випадках (а також не бажаючи, щоб усе це виглядало як домашня сварка письменників) власті підключили «вохоропулі»: в пресі стали з'являтися відгуки робітників на рішення наради. Характер їх можна проілюструвати на прикладі шахтаря А. Кобильникова, котрий обурювався діяльністю «формалістів» і пропонував молодим письменникам не розсиджуватись по столичних кафе (саме так він, очевидно, уявляв собі їхню діяльність!), а їхати на Донбас і спуститися в шахту...²⁰ Коло прізвищ «еретиків» поступово розширювалося: у негативному контексті згадувалася молада літературна критика, в першу чергу — І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк²¹.

Як уже згадувалося, кампанія мала багато паралелей із так званою «ждановщиною» кінця 40-х — початку 50-х років. Проте реакція на неї самих її об'єктів була вже іншою. На відміну від попередніх часів, «відступники» не побажали каятись, а, навпаки, словом і ділом почали захищатись. З найвидатніших поетів-шістдесятників покався в «гріхах» хіба що М. Вінграновський, який, за висловом Ю. Збанацького, «зрозумів небезпеку формалістичних захоплень» і вирішив «ніколи не запізнюватись на поїзд, котрий ведуть у прекрасне майбутнє комуністи»²².

Від словесних атак влада перейшла до адміністративних заходів. Спочатку почали обмежувати публікації шістдесятників у літературних журналах («Жовтень», «Прапор», «Вітчизна», «Ранок», «Дніпро» та ін.), газетах, скрізь, де вони раніше мали трибуну. Припинилося видання їхніх книжок. Так, за даними українського літературознавця з діаспори І. Кошелівця, більшість шістдесятників-поетів «першого призову» — Л. Костенко, І. Калинець, Г. Кириченко, Б. Мамайсур, В. Голобородько та ін. — перестали друкувати в 1963—1965 рр.²³ Відповіддю на ці заходи властей було розповсюдження творів шістдесятників у самвидаві. Велику моральну й організаційну підтримку своїм одностудіям надали українці з Чехословаччини й Польщі. Твори заборонених в Україні шістдесятників друкувалися в журналах «Дукля», «Дружно вперед», «Народному календарі» (Чехословаччина), в газеті «Наше слово» і «Українському календарі» (Польща). Празьке видавництво

«Свет Советув» у 1965 р. випустило чеською мовою збірку «Молода радянська поезія» з віршами Л. Костенко, М. Вінграновського, І. Драча, Б. Мамайсура, В. Стуса, І. Калинця, В. Симоненка, В. Коротича, Г. Кириченко. Через Чехословаччину і Польщу літературні твори шістдесятників діставалися далі на Захід. Велику роль у їх популяризації відігравав мюнхенський журнал «Сучасність». Про них говорило радіо «Свобода». В самій Україні, крім самвидаву, їм ще вдавалося використовувати для захисту своїх естетичних і громадських позицій легальні можливості. Своєрідним форумом шістдесятників стала літературна критика. Статті І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного, М. Косіва, І. Денисюка, І. Моторнюка та ін., спрямовані на захист світоглядних цінностей шістдесятників, ще певний час, особливо в 1964—1965 рр., були проявом опору наступові «соціалістичного реалізму» на сторінках офіційної преси²⁴. Коли критичні есеї шістдесятників не потрапляли на сторінки офіційзу, вони також розповсюджувалися у самвидаві. Так, важливою подією літературно-критичного самвидаву стала стаття Є. Сверстюка «Іван Котляревський сміється». Взагалі самвидав набував усе більшого значення в духовному визріванні шістдесятників. До нього долучалася інша заборонена література: твори нереабілітованих письменників 1920-х років, націоналістична література, наукові праці української діаспори тощо. Великий резонанс викликала поява у самвидаві щоденника В. Симоненка. Фактично, після передчасної смерті у віці 29 років, поет перетворився на символ шістдесятництва. Високо оцінюючи роль молодого поета в духовному становленні шістдесятників, І. Дзюба підкреслював, що «...в його творчості відбилася становлення серед української молоді нового самопочуття, де крізь нашарування минулої доби цупко простає вічна зелень і юнь людської гідності, людської розкутості і незалежності, незборимого і невичерпного людського «духу, що тіло рве до бою», що кличе стояти за свій народ і в цьому покладати смисл людського життя»²⁵. Постать В. Симоненка стала предметом різного роду контроверсій між шістдесятниками і владою. Остання, розуміючи важливість цього символу для нонконформістської інтелігенції, докладала неабияких зусиль, щоб позбавити цей образ тих рис, які культивувалися шістдесятниками, вихолостити його. Вони, в свою чергу, боролися своєю святиню від цих зазіхань, розповсюджували у самвидаві його вірші без цензурної «редакції», а також ті, які не допускалися до друку. Розгорнулася справжня боротьба навколо літературної спадщини поета, в тому числі його щоденника: пуб-

лікування останнього позбавило б владу можливості розглядати В. Симоненка як офіційного поета.

Щоденник розповсюджувався у самвидаві, врешті-решт він потрапив за кордон, був опублікований там і став також фактом «тамвидаву». Це викликало бурхливу реакцію ідеологічних структур. У квітні 1965 р. відділ науки і культури ЦК КПУ доручив письменникові М. Негоді написати статтю з оцінкою факту розповсюдження щоденника В. Симоненка в самвидаві²⁶. 15 квітня в «Радянській Україні» з'явився пасквіль під назвою «Еверест підлості». Особи, причетні до розповсюдження щоденника (І. Світличний та А. Перепадя), були охарактеризовані як «доморощені шукачі дешевої і скандальної слави». В тому ж числі газети був уміщений лист матері поета — Г. Шербань — відповідного змісту. За стилем та й самим фактом появи цього листа (Г. Шербань була неписьменною) вгадувався почерк установи, досить далекої від літературних справ²⁷.

Все більше нездорових пристрастей розпалювалося під диригуванням офіційзу докола сучасних культурницьких справ шістдесятників, зокрема — літературних вечорів. Так, у липні 1963 р. організаторів вечора пам'яті Лесі Українки (І. Дзюбу та ін.), який мав відбутися напередодні офіційного відзначення пам'яті поетеси, чиновники від ідеології одразу ж почали трактувати як «антирадянську групу», навішувати їм ярлики «буржуазних націоналістів» тощо. Коли 31 липня учасники вечора зібралися в Центральному парку культури і відпочинку Києва, з'ясувалося, що літня естрада не підготовлена дирекцією для цього й узагалі подібний захід проводити «не бажано...». Вечір все ж таки розпочався, однак хтось увімкнув гучномовець, залунала «легка» музика, яка заглушувала промовців. Але й це не допомогло, учасники перейшли на стадіон «Динамо» і там вечір усе ж відбувся. При світлі смолоскипів виступали І. Дзюба, І. Драч, М. Вінграновський, І. Жиленко, Ст. Тельнюк, артистка Т. Цимбал та ін.²⁸ За схожим сценарієм проходив вечір української поезії на заводі верстатів-автоматів у Києві. В неділю, 29 березня 1965 р., клуб заводу, де, за попередньою домовленістю з адміністрацією, мав відбутися вечір, був зачинений. Учасники і близько 250 осіб, публіки вирушили до парку ім. Ленінського комсомолу. Вечір розпочався. Раптом на естраду видерся голова профспілкового комітету заводу і звернувся до присутніх з таким «спічем»: «Товарищи, не слушайте их, это украинские националисты, бандеровцы! Почему они все на бандеровском языке читают?» Провокація не вдалася, хоча промовця й хотіли побити за «бандерівську мову»²⁹. Незабаром

розпочалися адміністративні переслідування організаторів і учасників вечорів: у 1964 р., наприклад, звільнили з інституту філософії АН УРСР І. Світличного, навесні 1965 р. з Інституту літератури — Ю. Бадзьо, у грудні того ж року вижили з газети «Друг читача» Р. Довгань, артистку Укрконцерту Т. Цимбал позбавили права виступати на сцені³⁰. Втім, іноді досягали мети й прямі провокації.

У березні 1965 р. на засіданні гуртка української літератури, яким керував професор А. Ішук, обговорення статті російського письменника В. Солоухіна, присвяченої збереженню народних традицій, вилилося в широку дискусію з питань становища української культури. Як зазначалося у доповідній записці відділу науки і культури ЦК КПУ, «на зборах гуртка навколо цього питання було наговорено багато зайвого, наклепно ставилась під сумнів правильність національної політики нашої партії»³¹. Учасники дискусії домовилися продовжити її в ширшій аудиторії. Партійний комітет університету не дав дозволу на проведення диспуту, однак 13 квітня він усе ж таки відбувся. В актовому залі університету зібралося близько 400 осіб. Виступи учасників і сама атмосфера вечора були такими, що адміністрація вузу визнала за краще припинити захід. Незважаючи на заборону, 20 квітня диспут був самочинно продовжений в одній з аудиторій університету. Учасники обрали комітет для організації більш масової дискусії. До нього ввійшли студенти університету С. Дробот, О. Негребецький, Т. Хуткая, М. Холодний, студенти художнього інституту П. Шиян та О. Митрик, студент-медик О. Сергієнко. Очолили комітет С. Дробот і О. Негребецький. Як з'ясувалося згодом, вони виконували в цих подіях досить специфічну місію. Після розмови з ініціатором проведення широкої дискусії, співробітником Інституту гідрології і гідротехніки В. Лобком (йшлося про створення «Товариства поборників української культури») обидва вони, як свідчить офіційний звіт про ці події, «зрозуміли, що мають справу з «темною людиною» (йшлося про В. Лобка. — Г. К.) і негайно поїхали до Комітету державної безпеки та в парткоми своїх вузів, де розповіли про всі ці справи»³². Так досить успішно був попереджений ще один вельми неприємний для властей громадський почин.

Паралельно з поступовим придушенням громадських ініціатив шістдесятників зростав тиск і по «фаховій лінії». Таврування «формалізму» та «бездіяльності» переходило на рейки звинувачень вищого порядку. В квітні 1964 р. був брутально знищений шевченківський вітраж у вестибюлі Київського університету (роботи А. Горської, Л. Семикі-

ної, П. Заливахи, Г. Севрук та Г. Зубченко). А. Горську і Л. Семикіну виключили зі Спілки художників України за «ідейно хибний» твір (щоправда, наступного року їх поновили у Спілці)³³.

2 листопада 1964 р. ЦК КПУ доручив А. Скабі розробити пропозиції щодо посилення «ідейно-виховної роботи» серед творчої інтелігенції республіки³⁴. У грудні того ж року взялися за літераторів. На засіданні парткому Спілки письменників України, присвяченому питанням «виховання молодих літераторів» влаштували справжню ідеологічну бійню І. Дзюбі, І. Драчеві, М. Холодному за «протягування антипартійних поглядів щодо шляхів суспільного розвитку України і української культури». Було запропоновано виключити І. Дзюбу зі СПУ³⁵. Цього ж року розігнали київський клуб творчої молоді. Психопатичний тип з геростратівським комплексом здійснив підпал українського відділу Центральної наукової бібліотеки, в результаті чого згоріло близько 600 тис. одиниць зберігання: від книжок і журналів до архівних документів. Українська культура зазнала непоправної втрати. Суспільна атмосфера ставала дедалі задушливішою.

Відповідно в середовищі шістдесятників прискорився процес визначення власних позицій. Багато хто з них все більше схилявся до постановки політичних проблем, у самвидаві почалося розповсюдження політичної публіцистики. Дехто із шістдесятників-«культурників» асимілювався в офіціозі, інші, навпаки, схилялися до політизації своєї діяльності. В суспільному житті, особливо в культурно-ідеологічній сфері, відбувався процес згортання «відлиги», в той час як активніша в політичному відношенні частина шістдесятників прагнула її поглиблення. Національна проблема в їхній діяльності втрачала ознаки суто культурної і переходила в площину ідеології і політики. Назрівав серйозний конфлікт із владою, яка після приходу на керівні посади в жовтні 1964 р. сталіністів на чолі з Л. Брежнєвим проявляла чимраз більшу нетерпимість у питаннях ідеології.

У 1965 р. в надрах ідеологічних структур КПУ розгорнулася підготовка ідеологічного погрому шістдесятників. З цією метою була проведена своєрідна «рекогносцировка» стану справ з ними. Один із проявів цієї активності — доповідна записка до ЦК КПУ про роботу Спілки письменників України з молодими літераторами від 9 серпня 1965 р. Фактично це був донос на шістдесятників-літераторів. У документі зазначалося, що їхня діяльність дає поживу для «буржуазної пропаганди», що в статтях їхніх ідеологів (І. Дзю-

би та І. Світличного) «однобічно, а іноді й політично не-правильно трактувалися літературні та історично-суспільні явища». На карб їм ставилося все — від «ідейної нечіткості», схиляння перед «буржуазним мистецтвом» до пошуку «зв'язків із закордоном» і писання листів про русифікацію — «демагогічних за формою і провокаційних за змістом»³⁶. Явно готувалася якась широка ідеологічна акція, проте, як показали подальші події, потреба в ній відпала, оскільки замість неї була проведена інша, значно жорсткіша, яка поставила останню крапку в історії «відлиги».

Феномен шістдесятництва можна розглядати в багатьох аспектах — культурно-історичному, літературознавчому, мистецтвознавчому, соціально-психологічному тощо. Якщо розглядати його в соціальному контексті, тобто як суспільне явище, певний етап у розвитку української інтелігенції, то поява шістдесятників — подія революційного характеру. Тоталітарна радянська система, яка масово продукувала інтелігенцію виконавського типу й суворо регламентувала її діяльність, раптом видала «побічний продукт» — ціле покоління відвертих нонконформістів і, що важливо, — саме з середовища інтелігенції. Шістдесятники, діючи в рамках радянської системи, відновили суму соціально-психологічних якостей інтелігенції, які знову надали цьому термінові не тільки вузьгарно-соціологічного, але й морально-етичного змісту: природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, неприйняття несправедливості, повагу до природних етичних норм. Поява такого ферменту стала першою ознакою внутрішньої деградації тоталітарної системи, яка допустила формування альтернативного інтелектуально-духовного простору.

Якщо розглядати шістдесятництво в контексті розвитку руху опору, то воно, звичайно, було відступом. Серед шістдесятників не було відвертих противників режиму. Більше того, майже всі вони прагнули удосконалити цей режим (ясна річ, у власному розумінні). Лише постійні репресії з боку системи спричинили поступову еволюцію частини шістдесятників у її противників. Як факт національного руху шістдесятництво розпочалося з культурництва — тобто з повторення етапу майже столітньої давності. Як явище нонконформістське, воно також розвивалося з початкового ступеня — емоційного бунту молоді (1960-ті — взагалі епоха молодіжних бунтів у всьому світі) проти старшого покоління інтелігенції. Щоправда, режим сам подбав про громадсько-політичне змушнення шістдесятників, розгорнувши проти них кампанію репресій і утисків. В усякому разі шістдесят-

ники, принаймні та їх частина, що обрала шлях незгоди, а потім і конфронтації з режимом, у своєму політогенезі пройшли всі стадії, які до них проходив національно-визвольний рух — «етнографічну», «культурницько-просвітянську», і вийшли на рівень ідеологічно-політичного протистояння з системою (до цього дійшли вже тільки шістдесятники-«політики»). Дуже важливим аспектом шістдесятництва, знов-таки з точки зору розвитку руху опору, була поява лідерів, яскравих особистостей. Визнаним духовним лідером шістдесятництва був І. Світличний, який стояв і за культурницькими акціями, і за розповсюдженням самвидаву, і за суто політичними дискусіями в середовищі нонконформістів. Інтелектуальне лідерство було за І. Дзюбою, Є. Сверстюком. Неабиякі організаторські якості проявила А. Горська. Перелік можна було б продовжувати, але вже й ці приклади переконують, що система, яка методично знищувала і придушувала, протистояла все, що піднімалося над середнім рівнем, на певний час перестала працювати на повну силу, і в цей короткий проміжок встигла вирости ціла плеяда непересічних особистостей. Шістдесятники продемонстрували потенційні можливості національної інтелігенції.

Отже, шістдесятництво стало інтелектуально-духовним підґрунтям розвитку руху опору в Україні, його нового етапу. Еволюція шістдесятництва в інші форми нонконформізму (інакомислення, політичне дисидентство, правозахисний рух тощо) стала змістом цього руху в 60—80-ті роки і визначила напрями формування політичної опозиції режимові.

«Справа юристів» та інші

У той час, як на поверхні суспільно-політичного життя вирувала «відлига», в підґрунті, часом невидимому для більшості, тривали процеси зовсім протилежного змісту. Наочним свідченням цього було те, що хрущовський «пізній реабілітанс» жертв політичних репресій розгортався під акомпанемент прокурорських промов на нових закритих політичних процесах, які поповнювали лави політичних — уже хрущовських — в'язнів. На XXI з'їзді КПСС (січень 1959 р.) М. Хрущов заявив: «У Радянському Союзі зараз немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це, безперечно, велике досягнення»³⁷. Проте «великі досягнення» явно обминули Україну.

Саме на часи «відлиги» припадають численні випадки засуджень громадян СРСР за політичними звинуваченнями. За «антирадянську націоналістичну пропаганду» судили

в Тернополі, Чернівцях, Рівному, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Сумах, Луцьку... Звинувачення, як правило, були перебільшені або фальсифіковані³⁸. За даними КГБ, протягом 1954—1959 рр. в Україні було ліквідовано 183 «націоналістичних та антирадянських угруповань», за «антирадянську діяльність» притягнуто до судової відповідальності 1879 осіб, «профілаковано» (тобто піддано різним формам залякування та адміністративного переслідування) 1300 осіб³⁹. За той же період органами державної безпеки було викрито 46 «антирадянських угруповань з числа інтелігенції та молоді», в яких налічувалось 245 осіб⁴⁰.

Політико-репресивна система, хоча й значно обмежена викриттям її попередніх злочинів, продовжувала діяти за старими законами. З 1 квітня 1961 р. набув чинності новий Кримінальний кодекс СРСР. Відповідні кодекси запроваджувалися й у республіках. У КК УРСР збереглися, хіба що з виправленням найодіозніших пунктів, статті, які мали працювати безпосередньо на продовження практики політичних репресій. Це були статті 61 — «шкідництво», і сумнозвісна 62 — «антирадянська агітація і пропаганда»⁴¹. Остання мала універсальний характер і могла застосовуватися щодо будь-якого прояву невдоволення владою, не кажучи вже про те, що тлумачення поняття «антирадянський» у більшості випадків залежало не від правових норм, а від сумління працівників каральних органів. Наприклад, навіть після XX з'їзду КПСС випадки пошкодження чи знищення портретів та пам'ятників Сталіна неофіційними особами характеризувалися не як вандалізм чи пошкодження державного майна, а як «антирадянська поведінка»⁴².

Продовжувала функціонувати система політичного нагляду за населенням, центральною ланкою якої був КГБ. Зрозуміло, органи державної безпеки були позбавлені тієї безмежної влади, якою вони користувалися у сталінські часи, проте, як і раніше, вони були розгалуженими, мали колосальний апарат штатних і позаштатних донощиків і, так само як і в попередні часи, орієнтувалися в першу чергу на політичний нагляд за власним народом. На вересень 1959 р. органи КГБ України мали 25 обласних управлінь, 178 «апаратів» у містах і районах, 6 управлінь на залізницях і окремий відділ у Дніпровському басейні⁴³. Ця розгалужена система, яка мала б у першу чергу здійснювати функції захисту державної безпеки, розвідки і контррозвідки, витрачала чималі сили, кошти і час на пошуки «внутрішніх ворогів», проведення «розкладницької роботи» серед релігійних сектантських груп, української політичної емі-

рації тощо. 24 грудня 1959 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки Української РСР». ЦК зобов'язав органи КГБ «посилити роботу щодо попередження, викриття і припинення ворожих дій націоналістичних та інших антирадянських елементів на території республіки»⁴⁴. Щоправда, постановою орієнтувала «органи» на ширше застосування «профілактики» і «виховних» методів щодо тих, хто «випадково потрапив на ворожий шлях».

Очевидно, Москві ці настанови здалися не досить повними. 28 липня 1962 р. був виданий таємний наказ КГБ СРСР із характерною назвою: «Про посилення боротьби органів державної безпеки з ворожими проявами антирадянських елементів». Дія цього наказу згідно з рішенням ЦК КПУ була поширена на Україну⁴⁵. Вельми показово, що серед заходів, які передбачалися наказом, були й такі: посилення «чекістської роботи» у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, переорієнтація агентурного апарату на забезпечення «оперативної роботи по своєчасному виявленню і припиненню ворожих дій антирадянських елементів» на території республіки⁴⁶. Об'єктами особливо пильної уваги стали молодь та інтелігенція. Керівництво КГБ республіки намагалося «через агентуру і довірених осіб постійно отримувати інформацію щодо процесів, які відбуваються серед молоді та інтелігенції, вчасно і правильно визначати їхній характер для того, щоб разом з партійними і громадськими організаціями запобігати переростанню політично хибних поглядів та ідеологічно шкідливих помилок в антирадянські прояви»⁴⁷.

Отже, практика політичних репресій, політичного нагляду, її ідеологія залишалися незмінними й у часи «відлиги», хоча, ясна річ, масштаби цієї діяльності не можна порівнювати з попередніми роками. В значній мірі ця практика мала превентивний характер, спрямовувалася здебільшого проти уявних противників режиму, ніж проти реальних. Утім, певні підстави для таких дій, з точки зору влади та її охоронних структур, були. Політичний опір (поруч із моральним, інтелектуальним) тоталітарному режимові в Україні не припинявся. Особливо це стосується західних областей України. За даними КГБ УРСР остання активна боївка ОУН—УПА була ліквідована лише в 1956 р.⁴⁸ Настрої значної частини населення регіону були задалеки від прорадянських. У грудні 1957 р. секретар Львівського обкому партії М. Лазуренко і начальник обласного управління КГБ В. Шевченко доповідали ЦК КПУ, що «націоналістичні тенденції серед населення ще живучі, вони й те-

пер проявляються з боку деякої частини інтелігенції і навіть тих осіб, які, на нашу думку, стоять на радянських позиціях»⁴⁹. У 1959 р. по області було розшукано 48 авторів антирадянських летючок і «профілаковано» 1455 осіб, які висловлювали невдоволення владою⁵⁰. На середину 50-х років у західні області України повернулося близько 60 тис. осіб, раніше засуджених за участь в УПА чи зв'язки зі збройним підпіллям⁵¹. Незважаючи на те, що вони були амністовані, ці люди зазнавали всіляких утисків з боку властей, що, звичайно, не сприяло поліпшенню обстановки в краю, тим більше, що значна частина цих людей, відсидівши у таборах, явно не відчувала симпатій до радянської влади. Масла у вогонь підливала й та обставина, що згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР «Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які відбули засудження і покарання, повертатися в Західні області УРСР», від 9 листопада 1956 р., вісім західних областей України були закриті для активістів ОУН—УПА, засуджених за «зраду Батьківщини», терор, диверсії і «бандитизм». Самовільне повернення до рідних осель каралося трирічним засланням.

Незважаючи на всі ці заходи (а почасти й завдяки їм), спорадично в Західній Україні виникали спроби організованого опору, в дусі попередніх років, які негайно придушувались. У грудні 1958 р. в Івано-Франківську була заарештована група робітників і студентів — членів підпільної організації «Об'єднана партія визволення України», яка мала діяти за принципами ОУН. У березні наступного року всі вони (8 осіб) були засуджені закритим судом на різні строки (від 2 до 10 років)⁵². На початку 1961 р. була викрита «молодіжна націоналістична організація» в селі Кулич-Воля Нестерівського району Львівської області. Власне, організації як такої не було, тому її «членів» (підлітків 16—18 років), які розповсюджували саморобні листівки, не засудили, а обмежилися щодо них «профілактикою»⁵³. В грудні 1961 р. ще одна підпільна організація була розгромлена у Львові. Це був так званий «Український національний комітет», до якого входило (за даними КГБ) 57 осіб, головним чином — молоді робітники. У своїй діяльності УНК також орієнтувався на організаційні та ідеологічні засади ОУН—УПА⁵⁴. До суду (зрозуміло, закритого) було притягнуто 20 осіб, решту — «профілаковано». З тих, хто потрапив на лаву підсудних, двох — робітників І. Коваля та Б. Гринцину — розстріляли, решта — отримали 10—15-річні строки ув'язнення⁵⁵. Всі наведені факти спроб організації опору були вже відлунням попереднього етапу

національно-визвольної боротьби під проводом ОУН—УПА, етапу, який фактично вже завершився.

Разом з тим паралельно велися пошуки нових форм і методів саме політичного опору системі. Цей опір не міг уже базуватися на суто націоналістичній ідеології оунівського зразка, що вимагало застосування й відповідної тактики боротьби, а це, в свою чергу, загрожувало посиленням репресій з боку влади й виснаження людських резервів і сил. Мета залишалася старою — досягнення незалежності України, отже, пошуки її здійснення стосувалися тактики боротьби і відповідної ідеології. Проявом цих пошуків і свідченням початку нового етапу політичного опору тоталітарній системі була спроба створення організації, яка б діяла проти цієї системи, однак у її рамках.

Перші кроки в цьому напрямі були здійснені саме в Західній Україні, незважаючи на те, що в цьому регіоні, здавалося б, існують найбільш несприятливі умови для подібної діяльності. Ініціатором й одним із фундаторів такої організації був юрист за освітою, штатний пропагандист Радехівського районного комітету КПУ Левко Лук'яненко. В 1958 р. він разом із партійним працівником С. Віруном (пізніше до них приєднався завідувачий сільським клубом В. Луцьків) ужили заходів до створення підпільної партії під умовною назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)⁵⁶. Майбутня організація, на думку її засновників, мала діяти ненасильницькими, по можливості — легальними методами, ставлячи за мету досягнення незалежності України, що означало б кардинальну зміну тактики руху опору в цілому. Згодом, через тридцять років, пояснюючи свій задум, Л. Лук'яненко зауважував: «Перехід до агітації витікав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі настає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління [...]. Завдання полягає в підготовці народу до нового масового руху за національну свободу. Для такої праці потрібні не скоростріл з багнетом, а натхнене слово з вірою в перемогу добра над злом, свободи над рабством, залежних, колоніальних народів над імперією»⁵⁷. Головним, на думку ініціаторів заснування майбутньої партії, було підтримати процес розвитку національно-визвольного руху, не дати йому згаснути після розгрому УПА⁵⁸. З цією метою й планувалося створення партії, яка за сприятливих обставин мала стати легальною.

Треба було шукати прихильників, поширювати «географію» діяльності майбутньої партії. З цією метою Л. Лук'я-

ненко перейшов працювати в адвокатуру Глинянського району Львівської області. Тут він познайомився з І. Кандибою, завідувачем районної юридичної консультації. На ґрунті спільних переконань щодо майбутнього України у цих двох людей, які належали до радянського державного істеблішменту, мали чималий життєвий досвід, одразу ж виникла взаємна довіра й симпатія. Вже через три тижні після першого знайомства вони розмовляли на небезпечні теми, обговорювали основні моменти програми майбутньої партії⁵⁹. За прикладом Л. Лук'яненка, І. Кандиба перейшов працювати в адвокатуру міста Перемишляни Львівської області, щоб знаходити нових однодумців. Утім, цьому пошукові заважали конспіративні міркування. Пізніше, після «викриття» неіснуючої УРСС, обласне управління КГБ у своєму звіті повідомляло, що до антирадянської діяльності «Спілки» було залучено близько 30 осіб⁶⁰. Але й ця цифра видається перебільшеною. В основному це були друзі, родичі, добрі знайомі ініціаторів, які хіба що читали деякі документи майбутньої партії або чули про наміри її створити. Фактично ж ядро активних діячів складалося з трьох осіб: Л. Лук'яненка, І. Кандиби та С. Віруна, які працювали у Львівській області. Не виключено, що вони мали однодумців і в інших регіонах. Зокрема, Л. Лук'яненко згадує про якусь «лівобережну групу» за дорученням якої він у другій половині 1959 р. написав проект програми УРСС⁶¹.

Умови, за яких довелося діяти ініціаторам створення партії, ускладнювали здійснення головного тактичного завдання — ведення агітації і пропаганди серед населення. Вони, власне, розуміли, що навіть обмежена агітація у вузькому докільлі навряд чи можлива, а створення розгалуженої організації — тим більше, якщо брати до уваги неосяжні можливості репресивних органів, кількість їхніх добровільних чи невольних помічників. Отже, майже два роки пішло на те, щоб згуртувати невелику купку прихильників. Організації як такої не існувало, питання її перспектив залишалося нез'ясованим.

Саме для цього, і з метою обговорити програмові засади діяльності УРСС, 7 листопада 1960 р. у Львові, на квартирі Івана Кандиби по вулиці Декабристів (цікавий збіг!), відбулася зустріч засновників УРСС, у якій взяли участь І. Кандиба, Л. Лук'яненко, С. Вірун, В. Луцьків і слухач обласної партійної школи М. Вашук, який, як це з'ясувалося пізніше, був за сумісництвом провокатором КГБ. Найперше постало питання про теоретичні засади програми. Проект будувався на марксистських теоретичних постула-

тах: ішлося про величезне значення для долі українського народу пролетарських революцій, про «владу капіталу» як головне соціальне зло тощо. «УРСС,— підкреслювалося в проекті,— стоїть на ґрунті міжнародного комунізму і поділяє теорію революційного марксизму-ленінізму. Марксизм-ленінізм є ідейною зброєю УРСС. Вивчення і оволодіння цією зброєю є одним із важливих завдань кожного члена УРСС, бо знання марксизму-ленінізму вказують на бездонне провалля між сучасною радянською дійсністю і тими ідеалами, за які боролися пролетарі усіх країн з їх геніальними вождями: Марксом, Енгельсом і Леніним»⁶². Сам автор пояснював вибір такого варіанту теоретичної бази програми тим, що, по-перше, теорія марксизму-ленінізму в класичному вигляді має позитивне світоглядне значення, по-друге, тим, що вона відрізняється від практичної діяльності КПРС і, по-третє,— великою популярністю Марксового вчення серед колоніальних народів світу, на моральну підтримку яких розраховували засновники УРСС (станом вище України у складі СРСР також характеризувалося як колоніальне)⁶³. Тридцять років по тому Л. Лук'яненко згадував, що для початкової групи ініціаторів створення партії найважливішим було залучити людей з вищою освітою, а в них марксизм-ленінізм був прищеплений настільки глибоко, що вони просто не сприйняли б іншого теоретичного варіанта⁶⁴.

Під час обговорення проекту програми ці міркування були взяті під сумнів. Головним опонентом вибору марксистської теоретичної платформи виступив І. Кандиба, який заявив, що марксизм-ленінізм остогид народові⁶⁵. Учасники наради в цілому погодилися з ним, хоча запропонувати якусь реальну альтернативу не змогли. В процесі доопрацювання проекту програми Л. Лук'яненко залишив його теоретичною базою марксизм, пояснюючи це прагненням майбутньої партії до справжнього марксизму, який, на його думку, не мав нічого спільного з практикою КПРС. «В руках теперішнього керівництва,— писав він,— марксизм-ленінізм служить засобом удосконалення методів і форм експлуатації народів, скринєю цитат, з якої в залежності від потреб виймаються то одні, то другі цитати для прикриття політики, яка насправді є виразом матеріальних інтересів правлячої касты [...] Ми ... повинні постійно вивчати теорію марксизму-ленінізму і доносити її справжній зміст до народу, розкривати лицемірство і брехливість бюрократичного керівництва, показувати на конкретних прикладах, з одного боку, суперечності між практичною діяльністю КПРС і її власними гаслами, а з іншого — супе-

речності між практичною діяльністю КПРС і головними ідеями марксизму-ленізму»⁶⁶.

Така послідовність у відстоюванні саме марксистської орієнтації програми пояснювалася кількома причинами. Автор виходив із реальної оцінки ідеологічної ситуації в Україні. Покласти в основу ідеології вимріяної партії систему якихось інших ідей (наприклад, націоналізм) було неможливо з огляду на перспективи легальної роботи, це означало відразу ж протиставити себе радянській системі, що не відповідало тактичним цілям. Отже, доводилося виходити з позицій тієї ідеології, яка в радянському суспільстві мала статус офіційної. Проблема її хибності вирішувалася просто: хибними вважалися її «викривлення» і конкретне втілення їх у життя. Сама ж марксистсько-ленінська ідеологія в «чистому» вигляді, її пізнавальний і соціально-конструктивний потенціал, відповідний світогляд вважалися незаперечними. Подібний підхід перегукувався з ревізійністськими течіями в комуністичних партіях Заходу, а також Східної Європи.

Вибір марксистської орієнтації не був випадковим і з огляду на теоретичний досвід самого автора програми. Він просто не знав інших теоретичних підвалин на такому рівні, отож доводилося поєднувати марксистські постулати з ідеями національного визволення України. В цьому відношенні проект програми УРСС — пряме продовження ідейних пошуків українських соціалістів початку ХХ ст. (М. Порша, Л. Юркевича (Рибалки), Д. Антоновича та ін.), а також так званих націонал-комуністів 1920-х років (О. Шумського, М. Хвильового, М. Скрипника та ін.). Це підтверджується і згадкою самого Л. Лук'яненка про те, що, будучи студентом у Москві, він познайомився з проектом програми Революційної української партії 1903 р. і був уражений його «демократичністю і соціалістичністю»⁶⁷.

Цікаво, що логіка формулювання тактичних і стратегічних завдань у проекті програми УРСС майже дзеркально відбивала відповідний хід думок ідейних попередників Л. Лук'яненка. Українські соціал-демократи, як відомо, не відмовлялися від перспективи «незалежної соціалістичної України», висуваючи як першочергове завдання досягнення демократичних свобод і національно-територіальної автономії України в рамках «демократичної Росії». У програмі УРСС також висувалася як перспектива ідея самостійної України. Досягнення самостійності при цьому передбачалося в два етапи. Змістом першого мала стати боротьба за розширення демократії в СРСР. У програмі підкреслювалося, що демократизація суспільного життя — об'єк-

тивний процес, пов'язаний, передусім, з потребами розвитку продуктивних сил суспільства: «Розвиток продуктивних сил змінює виробничі відносини, а останні визначають демократизацію суспільно-політичного життя. Розширення свободи — процес об'єктивний, і як би його не гальмувало бюрократичне чиновництво, йому не зупинити цей процес»⁶⁸. Розширення демократичних свобод зрештою мало створити відповідні суспільні умови для постановки питання про самостійність України, про вихід її зі складу СРСР. У цій схемі неважко упізнати в загальних рисах сценарій подій 1986—1991 рр.

Принциповим моментом програми було те, що боротьба за самостійність мала вестися не тільки ненасильницькими, агітаційно-пропагандистськими методами, а й суто законним, конституційним шляхом. Юридичною підставою для формулювання вимог самостійності України мали бути відповідні статті Конституції УРСР (ст. 14) і Конституції СРСР (ст. 17). Це було ще одним свідченням докорінної переорієнтації тактики визвольного руху в його політичних формах. Щоправда, один із учасників листопадової наради, В. Луцьків, пропонував діяти старими методами організації збройного підпілля, однак решта відмовилася навіть обговорювати таку можливість⁶⁹. Виходячи з того, що основні демократичні права, проголошені Конституцією, мали фіктивний характер, учасники наради вирішили діяти на початковому етапі нелегально, по можливості поєднуючи таку роботу з легальною. Як першорядне ставилося завдання збільшення рядів однодумців⁷⁰.

У програмі значне місце відводилося соціальним і національним проблемам. Ішлося про нерівноправність економічного становища України у складі СРСР, про викривлення принципу «пролетарського інтернаціоналізму», необхідність українізації армії на території України, нерівноправне становище української мови і культури; про експлуатацію робітничого класу й селянства державою тощо⁷¹. Виникнення цих проблем та їх загострення пояснювалось також відходом від «справжнього» марксизму.

Обговорення проекту програми УРСС у листопаді 1960 р. показало, що, по-перше, не всі поділяють її марксистську орієнтацію, а по-друге, що слід «пом'якшити» в ній постановку питання про самостійницькі прагнення майбутньої партії. Йшлося навіть про те, щоб узагалі вилучити з проекту програми «самостійницькі» пасажі й натомість підкреслити «демократизаторські» прагнення УРСС. З'явилася навіть нова назва майбутньої організації (зрозуміло, теж умовна): Спілка боротьби за демократію. Подібне

рішення пояснювалося, крім усього іншого, й можливістю провалу: вважалося, що за «демократизаторство» покарають менш суворо, ніж за «самостійництво»⁷². Перший варіант проекту програми було вирішено знищити (цього, однак, ніхто не зробив).

Що ж до першочергових практичних дій, то учасники наради вирішили розпочати з того ж культурництва, зокрема, розповсюджувати українську газету «Наше слово» (видавалась у Польщі), — сам факт її поширення мав би сприяти викоріненню страху зі свідомості людей, для котрих навіть читання іноземної газети нещодавно було небезпечною справою. Передбачалося поширення дозволеної владою історичної літератури з метою виховання національної свідомості людей, особливо молоді. Йшлося також про те, щоб організувати висунення різного роду вимог до державних органів у руслі демократизації норм повсякденного життя: дозволу на передплату закордонної преси, українізації освіти, демократизації виборів до Рад (висування альтернативних кандидатів) тощо⁷³. Л. Лук'яненко було доручено доопрацювати у відповідному дусі проект програми, що він і зробив, написавши «Нотатки учасника першої наради Спілки боротьби за демократизацію».

Планам учасників першої наради не судилося здійснитися. За матеріалами доносу М. Вашука КГБ почало «розкручувати» справу під оперативною назвою «Сепаратисти»⁷⁴. У двадцятих числах січня 1961 р. напередодні наступної наради були заарештовані Л. Лук'яненко, І. Кандиба і С. Вірун. У березні схопили ще чотирьох «членів УРСС»: В. Луцьківа, інженера О. Лібовича, слідчого прокуратури Й. Боровицького та міліціонера І. Кіпиша. У Львові в ізоляторі КГБ почалося слідство.

Зрозуміло, що люди, які йшли на створення конспіративної політичної організації, передбачали можливість такого повороту подій. Л. Лук'яненко та І. Кандиба — професійні юристи — розраховували, що їхні дії підпадатимуть найвірогідніше під кваліфікацію ст. 62 нового КК Української РСР — «Антирадянська агітація і пропаганда». Однак у слідчих були власні погляди на право, закон і юридичні норми. «Сепаратистам» інкримінувалися дії, які нібито підпадали під ст. 56 — «Зрада Батьківщині», зокрема, йшлося про «змову з метою захоплення влади». Відразу стало зрозумілим, що слідство керуватиметься не законом, а вказівками вищого керівництва, яке явно розраховувало (й небезпідставно) на великий кар'єрний зиск із цієї справи, тим більше, що вона викликала переполох у

«верхах»: «підпільники» були не «націоналістами», не «бандерівцями», а членами партії, які до того ж збиралися пропагувати марксизм і конституційні норми!

Це підтвердив і подальший розвиток подій в ході слідства. Всі сподівання Л. Лук'яненка та І. Кандиби на свою фахову обізнаність і можливість відповідного самозахисту виявилися марними. Дискусії зі слідчими з правових і процесуальних питань явно не вдавалися. Коли Л. Лук'яненко спробував нагадати слідчому, що мета діяльності УРСС відповідає конституційним нормам, той дав просто блискучу за змістом, лаконічністю й цинізмом відповідь: «Конституція существует для заграницы!»⁷⁵. Комуністи зі слідчих органів виявилися здібними контрпропагандистами. В результаті спілкування з ними головний теоретик ненародженої УРСС позбавився промарксистських ілюзій і штучної віри в реальність радянського закону, про що з сумною іронією писав через тридцять років: «У результаті завязих теоретичних суперечок з представниками ЦК КПУ та високими кагебістськими чинами я врешті-решт повірив начальнику Львівського УКДБ полковнику Шевченку, що радянська влада — це не той образ, що складається на основі законів та інших паперів, а те, що є на вулицях та полях, що є в містах і селах в натурі, це не те, що каже влада, а те, що вона робить. Теоретичний туман, що його п'ять років софізмами і брехнею навіюють студентам, розвіявся і я поглянув на дійсність очима звичайного недипломованого дядька, для якого в житті головним є не будівництво комунізму, а просто напівдармова підневільна праця, і не союз братніх республік, а просто чужа російська ворожа влада»⁷⁶.

Що ж фактично мало у своєму розпорядженні слідство? Донос провокатора, проект програми УРСС, «Нотатки», які доповнювали й виправляли цей проект — і все. Інших фактів, свідчень, матеріалів, які б доводили існування організації, а тим більше її діяльність, не було. Тому слідство у кращих радянських традиціях пішло торованою стежкою — вибиванням необхідних даних із підслідних, перекрученням і фальсифікацією їхніх показань і вже відомих фактів. Усі «члени УРСС» були надійно ізольовані від зовнішнього світу й один від одного. До камер підсаджували провокаторів, які всіляко доводили безперспективність спротиву і, як зазначав у своєму листі-скарзі С. Вірун, «намагалися переконати нас, що всяке відстоювання своєї правоти є абсурдність, що всі наші людські і громадські права залишилися по ту сторону тюремних дверей, а тут вони (КГБ.— Г. К.) можуть зробити з нами все, що захочуть»⁷⁷.

Свавілля слідчих обмежувалось хіба що вказівками «начальства», прокурор Стариков, який мав наглядати за слідством, звертався до підслідних з нецензурною лайкою, одного разу лаконічно пообіцявши котромусь із них: «Раздавим!»⁷⁸

Врешті-решт, застосовуючи обман, психічні тортури, залякування фізичною розправою, слідчі добилися бажаного. Необхідні показання почав давати В. Луцьків. Людина, яка взагалі мала досить побічне відношення до справи, розповідала про Л. Лук'яненка, С. Віруна та інших саме те, що було вкрай необхідно слідству. З'явилися пасажі про «заклики до збройної боротьби», інші «факти», які засвідчували «зраду Батьківщині». За таку співпрацю слідчий Денисов пообіцяв В. Луцьківу швидке звільнення. Однак обіцянка залишилася обіцянкою. В. Луцьківа не тільки засудили на великий строк ув'язнення, але й примусили бути провокатором «органів» у справі «Українського національного центру» і згодом у таборах. У звіті полковника КГБ В. Шевченка він фігурував як агент «Гаврилюк»⁷⁹.

20 травня 1961 р. в одному з приміщень тюремного ізолятора обласного управління КГБ у Львові відбувся закритий судовий процес над «членами УРСС». У цілому він мало чим відрізнявся від багатьох інших подібних процесів часів «відлиги»: судили не за конкретні дії, а за наміри, не доведені слідством, звинувачення будувалися на перекручуванні й пересмикуванні фактів, адвокати виступали фактично як помічники звинувачення, без змін залишилася, м'яко кажучи, некоректна кваліфікація «злочину». (Цікаво, що в грудні 1991 р. Л. Лук'яненкові повернули значну кількість документів із його судової справи тридцятирічної давності, як таких, що «не мають ознак злочину».)

Сам вирок суду являв собою набір перекручень і фальсифікацій. «Проект програми УРСС» перетворився тут у «Програму УРСС», «Нотатки» Л. Лук'яненка, в яких коригувалися найгостріші місця проекту, суд узагалі «не помітив». Текст проекту програми називався «антирадянським», аргументація щодо конституційного права України на вихід із СРСР характеризувалася як «прагнення до відриву Української РСР від Союзу РСР». Нарешті, у вирокі йшлося про заклики «до посилення роботи в армії і збройної боротьби проти радянського ладу»⁸⁰. І сам суд, і його вирок могли слугувати зразком псевдозаконної казуїстики й фальсифікації. Вони мали справді антирадянський і протизаконний характер. У цьому відношенні варто підкреслити позиції більшості підсудних: саме вони апелювали до

законності, вимагали її дотримання, виступали як правозахисники — це була остання зброя приречених. Їм доводилося брати участь у грі, де правил дотримувались вони самі, для противної ж сторони цих правил нібито не існувало.

Вирок суду був надзвичайно жорстоким: Л. Лук'яненка, враховуючи «винятковий цинізм, з яким він вів боротьбу проти Радвлади і КПРС», приговорили до розстрілу, І. Кандибу — до 15 років позбавлення волі, С. Віруна — до 11 років, інші дістали по 10 років таборів⁸¹. Почалася боротьба підсудних за перегляд вироку і перекваліфікацію звинувачення: на адресу Верховного Суду УРСР пішли касаційні скарги. Л. Лук'яненкові довелося чекати на них відповіді у камері смертників, де його протримали більше двох місяців... Працівники КГБ виступали проти перекваліфікації звинувачення, але склалося на те, що Верховний Суд республіки піде на цей крок. Однак восени 1961 р. у тому ж Львові було розкрито «Український національний комітет», що негативно вплинуло на подальший хід подій. Кваліфікацію «злочину» було залишено без змін у цілому. Л. Лук'яненкові смертну кару замінили 15 роками ув'язнення, І. Кіпишу та Й. Боровицькому статтю звинувачення все ж таки поміняли на ст. 62, термін ув'язнення їм скоротили до семи років.

Усіх засуджених за «справою юристів» відправили до мордовського політичного табору. Їхня доля, суть справи були оповиті таємницею. Лише у Львові промайнули чутки про те, що в місті засудили групу юристів, а в Перемишлянах, де колись працював І. Кандиба, подейкували, що він — американський шпигун... Перша публічна згадка про «справу юристів» з'явилась лише в 1964 р. у самвидавчій статті «З приводу процесу над Погружальським», де, зокрема, говорилося таке: «Хіба не вчинили кілька років тому дику розправу над групою київських та львівських юристів, що хотіли у Верховній Раді та в ООН підняти питання про колоніальний гніт на Україні, про ігнорування навіть куцої сталінської конституції? Таємний «суд» і розстріл — ось відповідь на спробу підняти голос за право української нації. А щоб про це не дізналися нащадки, всі матеріали дізнання і суду були знищені»⁸².

Про «справу юристів» дізналися не тільки нащадки, але й сучасники. Вже будучи ув'язненими, Л. Лук'яненко та його товариші продовжували боротися за перегляд своєї справи, надсилаючи скарги до різних вищих юридичних і державних інстанцій, втім без особливого успіху. В 1966 р. до мордовського табору для політ'язнів прибула нова «хви-

ля» — шістдесятники, засуджені на політичних процесах весною 1966 р. Від них «члени УРСС» дізналися про існування нового покоління незгодних, про самвидав, події 1965—1966 рр. тощо. З'явилася можливість повідомити про себе світові. Того ж року один із в'язнів табору — П. Кулик, який виходив на волю, погодився винести із «зони» пакунок документів, що стосувалися «справи юристів». Документи заховали в стінку фанерної коробки з речами П. Кулика. В жовтні 1966 р. матеріали «справи юристів» були вже в І. Світличного, котрий сам щойно відсидів дев'ять місяців в ізоляторі КГБ під слідством. Він упорядкував ці документи, написав до них передмову і, передрукувавши, надіслав до різних радянських установ, у тому числі до Прокуратури УРСР⁸³. Один із примірників удалося переправити за кордон. У 1967 р. на Заході вийшла брошура «Українські юристи під судом КГБ», яка могла б стати сенсацією, однак на той час відомості про політичні репресії в Україні за переконання вже були не в новину...

Як історично-політичний феномен «справа юристів» і все, що з нею пов'язане, цікаві в багатьох відношеннях. Вона засвідчила початок нового етапу руху опору, учасники якого не відокремлювали себе від радянської системи. Вперше в радянські часи в Україні певна інтелігентська група спробувала об'єднатися для ведення альтернативної політичної діяльності в рамках існуючої політичної системи й на засадах діючого законодавства. Цікаво, що одночасно частина націоналістично орієнтованої інтелігенції, духовно відчуженої від існуючого ладу, перейшла до тактики «вростання» в партійно-радянські структури⁸⁴. Очевидно, це була загальна тенденція руху опору.

Безперечно, Л. Лук'яненко та його товариші усвідомлювали, що значна частина радянського конституційного права і права взагалі є фікцією, отже, їхнє прагнення до реалізації тих чи інших конституційних норм було своєрідним коктейлем ідеалізму і прагматизму, який їм самим не вдалося проковтнути. В усякому разі «члени УРСС» прагнули боротися проти радянської системи за допомогою її власного законодавства, використовуючи основні елементи її державної ідеології і будучи навіть самі частиною нижчої ланки її істеблішменту. Багато учасників руху опору 60-х — початку 80-х років пройшли тим же шляхом. На стадії остаточного розкладу партійно-радянської системи, тобто в другій половині 80-х років подібна тактика дала результати, однак у 60-ті вона призвела до трагічних наслідків для її прихильників. Утім, іншого вибору в них просто

не було — тогочасні обставини, їхній власний світогляд зумовили саме такий варіант.

Досить характерною особливістю дій ініціаторів створення УРСС було те, що вони з самого початку орієнтувалися переважно на політичну діяльність. На відміну від шістдесятників вони не починали з культурництва, хоча й не відмовлялися від нього. Українська проблема відразу ж ставилась як політична. Від своїх найближчих попередників — діячів ОУН—УПА, «львівські юристи» відрізнялися беззаперечним прагненням до ненасильницьких, мирних форм опору, передусім — легальної діяльності. Виступаючи проти тоталітарної держави, вони намагалися діяти в рамках її законодавства. Парадокс полягав у тому, що ця держава не збиралася дотримуватися своїх законів у боротьбі з нонконформістами.

У цьому відношенні «львівські юристи» практично вперше виступали як правозахисники. Вони добивалися захисту своїх громадянських прав і вимагали дотримання законності від тих органів, які були покликані охороняти закон. Робилося це задовго до того, як у СРСР виникли перші правозахисні групи.

У спробах Л. Лук'яненка, С. Віруна та І. Кандиби організувати опір системі зсередини були й серйозні протиріччя, які в той час прирікали ці спроби на невдачу. Ревізія пануючої ідеології в документах УРСС, безумовно, була значно глибшою і радикальнішою, ніж косметична хрущовська ревізія політичної практики «культу особи». Однак базисні елементи цієї ідеології не піддавалися сумніву. Методологічні основи програмних настанов майбутньої організації будувалися саме на них. За умов хоча б обмеженого ідеологічного плюралізму це дало б неабиякий ефект (як це сталося за часів горбачовської «перебудови»). В конкретній ситуації початку 1960-х років ініціатори подібних дій повторили долю учасників партійних дискусій 1920-х — початку 1930-х років. Тільки подальший, дуже гіркий особистий досвід автора проекту програми УРСС спонукав його до глибшого переосмислення суті тоталітарної радянської системи та її ідеології. Цікаво, що, навіть перебуваючи на позиціях ортодоксального марксизму (в принципі), Л. Лук'яненко знайшов можливість для нищівної критики системи, можливо завдяки тому, що для цього застосовувалися загальногуманістичні елементи марксистської теорії. Зауважимо, що цією методикою користувалося чимало інших інакодумців.

Нарешті, «справа юристів», подібно до інших політичних справ того часу, стала своєрідним лакмусовим папір-

цем «відлиги». Проба на елементарний позаофіційний плюралізм дала негативний результат. Поверховість і принципова фіктивність хрущовської деєталінізації були продемонстровані тут досить показово. Коли ж «відлизі» остаточно було покладено край у 1964 р., доля «львівських юристів» стала долею всіх інакодумців.

ІНАКОМИСЛЕННЯ: ІСНУВАННЯ ЯК ФОРМА ОПОРУ

«Перший покіс»

Ідеологічний та адміністративний тиск на шістдесятників мав логічно досягти вищої точки, набувши форми відкритих репресій. Потрібна була тільки відповідна вказівка «згори». За спогадами учасників руху опору, демонстративне стеження за ними, яке завжди передувало арештам, почалося з кінця 1964 р., тобто після приходу до влади Л. Брежнєва та його прибічників. Якраз тоді й надійшла очікувана вказівка з Москви. Не може бути сумніву в тому, що ініціатором репресивних заходів проти ідеологічних «інсургентів» був М. Суслов, неодмінним кореспондентом якого в Україні залишався секретар Львівського обкому В. Маланчук. Як засвідчили подальші події, республіка перебувала в центрі уваги «сірого кардинала» саме завдяки «націоналістичним тенденціям» серед інтелігенції, й саме вона вкотре вже була обрана як об'єкт для політичних репресій.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. буденний плин часу для десятків людей в Україні припинився. Спочатку поповзли чутки (поширювані офіційними особами) про те, що в республіці розкрито антирадянський «бандерівський» підпільний центр, знайдено нелегальну друкарню, вилучено зброю, іноземну валюту тощо. Незабаром з'ясувалося, що на робочих місцях, в аудиторіях вузів не вистачає декількох десятків чоловік. Вони опинилися у слідчих ізоляторах КГБ. У Києві це були критик І. Світличний, театральний художник П. Моргун, інженери О. Мартиненко та І. Русин, лаборантка Є. Кузнецова, студент Я. Геврич, науковець М. Гринь та ін.; у Львові — студент-заочник І. Гель, науковець-психолог М. Горинь, його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі університету М. Осадчий та М. Косів, службовці С. Батурин та Г. Садовська, архівіст М. Зваричевська, літератор і художник М. Масютко, моде-

льєр Я. Менкуш; у Тернополі — музейний працівник І. Герета, викладач музики М. Чубатий; у Луцьку — викладачі педагогічного інституту В. Мороз та Д. Іващенко; в Івано-Франківську — вчителі М. Озерний та В. Іванишин, художник П. Заливаха¹. Арешти звичайно супроводжувалися обшуками й конфіскаціями, в результаті чого полиці приміщень, вікна яких прикрашали ґрати, поповнили 900 примірників «антирадянської літератури» й 13 друкарських машинок².

Чогось принципово нового в цій блискавичній акції як такої ми не знайдемо: арешти, обшуки в «антирадянських» справах, як уже згадувалося, не були сенсаціями навіть у часи «відлиги». Новим був хіба що політичний антураж: у результаті брежнєвського «двірцевого перевороту» до керівництва країною прийшли сталіністи; спроба певної систематизації арештів (хапали людей одного духовного середовища); нарешті, наявною була централізованість заходу — одночасно в Москві заарештували А. Синявського та Ю. Данієля, які провинилися тим, що видали свої твори на Заході.

Радянська преса про арешти мовчала. Очевидно, «нагорі» вирішували, за якою схемою діяти: організувати гучні процеси на зразок 30-х років, чи згідно з практикою останніх часів обмежитися закритими судами. Щоправда, «громадськість», в особі ретельно підбраного партійного активу, поінформували на закритих «ідеологічних нарадах» про затримання групи націоналістів, які організовано розповсюджували антирадянську літературу, були пов'язані з колишніми бандерівцями, мали підпільну друкарню і навіть зберігали зброю. Спроба вдалася — відразу ж поповзли неімовірні чутки, фактично почалася психологічна обробка ширшого загалу в дусі шпигуноманії.

Проте організатори арештів не врахували тогочасної суспільної атмосфери. Ще відчувалася інерція «відлиги», ще занадто свіжими в пам'яті людей були викриття кричущих злочинів сталінських часів, крім того, на волі залишалася значна частина нонконформістів, здатних на активну протидію (ще одне свідчення поганої підготовленості «органів» до цієї акції). Одно слово, «нагорі» дещо втратили почуття реальності: надворі був 1965-й, а не 1937-й...

4 вересня 1965 р. у новозбудованому кінотеатрі «Україна» відбувся прем'єрний показ фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків», уже відзначеного міжнародними нагородами. Після виступу С. Параджанова слово взяв І. Дзюба. Однак замість чергової шанувальної промови він звернувся до аудиторії зі словами зовсім іншого змісту: повідомив присутніх, що в Україні відбуваються таємні арешти

серед молоді інтелігенції, назвав прізвища заарештованих. Виступ викликав переполох серед присутніх «офіційних осіб» (один із них навіть почав відштовхувати І. Дзюбу від мікрофона) і розгубленість у залі. Залунали вигуки: «Ганьба!», «Брехня!», хтось увімкнув пожежну сирену, щоб заглушити промовця. Однак І. Дзюбу підтримав В. Чорновіл, кинувши в залу: «Хто проти тиранії — встаньте!». Частина присутніх підвелася з місць... Після перегляду стрічки заклик до протесту підтримав В. Стус. Відбувалося щось подібне до демонстрації, яка припинилася зусиллями чималої кількості «людей у цивільному», котрих підвезли кількома машинами під час кіносеансу.

Офіційні інстанції охарактеризували цю подію як «провокацію», «антигромадський вчинок», її активні учасники назвали це демонстрацією протесту. Так чи інакше, подія була неординарною. Протест проти дій влади був відкритим і досить різким. «Демонстранти» порівнювали серпневі арешти з початком сталінського терору 30-х років, що надавало їхнім виступам особливої гостроти і висвітлювало дії влади в надзвичайно неприємному для неї контексті. Була підірвана монополія влади на інформування слухняної громадськості щодо такого роду подій. Нарешті, досить несподіваним було й те, з якого середовища пролунав протест. Серед інтелігенції, у свідомості якої мав домінувати генетичний страх попередніх поколінь, знищених, розбещених і залаканих режимом, вихованих у дусі цілковитої лояльності до нього й покори, знайшлися люди, здатні на відкритий та ще й політичний протест.

Утім, перша реакція влади була адекватною, хоча й порівняно м'якою. Почалися утиски й переслідування ініціаторів та учасників протесту. І. Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь», В. Чорноволові за «політичне хуліганство» виголосили сувору комсомольську догану й запропонували подати заяву про звільнення з роботи в газеті «Молода гвардія». В. Стуса відчислили з аспірантури в Інституті літератури АН УРСР³. У тому ж інституті партійні збори постановили оголосити сувору догану М. Коцюбинській та Ю. Бадзю, попередньо зробивши невдалу спробу примусити їх зректися своєї позиції. Подібна поведінка також виявилася несподіваною. За неписаними канонами, члени партії мали каятися, якщо їхні дії засуджувалися «партійним колективом». Однак під час «відлиги» ціна самоповаги в частині інтелігенції зростає. Фактично від Ю. Бадзю та М. Коцюбинської вимагали не засудження «антигромадських вчинків», а зради друзів. Цього вони зробити не змогли. Обоє відстоювали свою думку. «В моїй моральній

позиції змін не відбулося!» — заявила М. Коцюбинська партзборам⁴. Знайшлися й люди, які підтримали її на зборах — В. Іванисенко та Л. Коваленко. Колишній моноліт нетерпимості щодо інакодумців явно розколовся, хоча й залишався монолітом.

Тим часом розгорталося слідство, явною метою якого було довести факт існування підпільної антирадянської організації, пов'язаної з «імперіалістичними розвідками». Про це свідчив, зокрема, характер і зміст чуток, які й надалі поширювались КГБ серед населення: начебто у Львові знайдено підпільну друкарню, в Івано-Франківську — зброю, які належали таємній організації, що ставила собі за мету підірвати радянської влади. З протестом проти розповсюдження цих провокаційних версій виступив В. Чорновіл, надіславши відповідного листа до ЦК ЛКСМУ і ЦК КПУ (мабуть, це був один із перших листів такого роду, де згадувались арешти 1965 р.)⁵. Спрямованість подій справді нагадувала часи масових репресій, те ж саме можна сказати й про методи ведення слідства...

«— Падло! — заревів не своїм голосом майор Гальський. — Подлая твоя душонка!.. Сука-а!.. Мра-зь...»

Його кулак просичав перед моїми очима, я ледве встиг відскочити; тоді він розмахнувся удруге, і я знову побачив, радше відчув, як знову змайнував розмашистий повів біля самої голови. А він замахувався й замахувався, лютуючи, що ніяк не потрапить у блюче місце: мені чудом вдавалося в останню мить відкинути убік обличчя⁶. Так описував М. Осадчий в автобіографічній повісті «Більмо» методи «обробки» заарештованих у серпні 1965 р. Можливо, ці методи в чомусь відрізнялися у тих чи інших в'язницях, проте стиль був однаковий, все підпорядковувалось єдиній меті — витиснути з жертв зізнання, ошукати їх, обдурити, заплутати, залякати. Треба визначити, що подібна тактика дала слідчим те, чого вони бажали — зізнання.

Це була характерна риса «першого покоосу» — всі заарештовані під час попереднього слідства так чи інакше зізнавались (можливо, за винятком М. Масютка, в якого за плечима вже були сталінські табори і війна). Це можна пояснити станом розгубленості, неймовірністю звинувачень, підступністю й жорстокістю методів обробки підслідних, нарешті, відсутністю у більшості з них необхідного політичного досвіду. Багато хто, просто злякавшись, піддавався на гру, запропоновану слідчими, прагнучи якось виправдатися, довести свою лояльність режимові. Дехто, розуміючи всю фальшивість радянської законності, намагався використувати бодай її формальні норми, щоб уникнути відпові-

дальності. Фактично контрверзи в цьому випадку зводилися до того, що одна сторона всіляко доводила іншій свою лояльність радянській владі, в той час як опонент затято підштовхував справу під «антирадянську» статтю. Цю ситуацію чітко описав у своїх спогадах М. Горинь: «Потім, коли нас заарештували другий раз, з'ясувалося, що дуже добре себе почуваєш, коли кажеш: так, я проти вас воюю і буду воювати, бо ви є злочинці. Тоді стається на свої місця і не треба ніяких оправдань. А перший період не був такий. Політичне лукавство якоюсь мірою було продиктоване не стільки рівнем свідомості, скільки тактикою, неготовністю відповідати за свої дії»⁷. Справді, відповідати за свої дії люди, які опинилися цього разу під слідством, у більшості не були готові. І пояснювалося це не слабкодухістю (хоча було й таке), а перш за все тим, що їхні дії ніяк не підпадали під розряд «антирадянської агітації і пропаганди». Жертви «першого покоосу» практично всі були об'єктивно добропорядними радянськими громадянами. Вони не належали до затятих політичних противників режиму, прагнули не стільки повалити суспільну систему, в якій жили, скільки вдосконалити її. Хоча не можна виключити, що деякі з них уже в цей час остаточно переходили в лави політичних опозиціонерів і, принаймні, прихованих противників влади (про це свідчать, зокрема, документи політичного самвидаву середини 60-х років).

У випадку, коли жертва вперто не бажала «йти назустріч» слідчому, останній закликав до співпраці фахівців іншого профілю. Так в історії боротьби з інакомисленням з'явилася одна з найганебніших сторінок — закриті рецензії та літературні й філологічні експертизи. Показова в цьому відношенні справа М. Масютка. Саме в нього була знайдена ціла добірка самвидавчих творів політичного характеру. Мабуть тому, а також враховуючи його минуле, було вирішено приписати авторство цих творів йому. Завдання було настільки принципове, що кримінальну справу М. Масютка відокремили від групової справи братів Горинів, І. Геля, М. Зваричевської та Я. Менкуш⁸. Для того, щоб «об'єктивно» довести авторство звинуваченого, за вимогою слідчих органів було створено підряд три експертні комісії з науковців-мовознавців та літературознавців Львівського університету Ф. Неборячка, Б. Здоровеги, С. Шаховського, І. Грицютенко, М. Матвійчука, П. Ящука, М. Худаши, Кибальчиша, О. Бабишкіна, Б. Кобилянського⁹. Комісії отримували замовлення відповідних установ, отож їхні висновки неважко було передбачити. Читаючи писання цих експертів, не можна не визнати, що працювали фахівці.

Члени комісій сумлінно виконали поставлене перед ними завдання. І навіть перевиконали, бо ще й дали ідейну характеристику творчості М. Масютка. Однак це мало допомогло справі. Висновки різних комісій суперечили один одному, якихось реальних доказів слідству вони так і не дали, хоча це не завадило звинувачувальний вирок побудувати на результатах саме цих «експертиз».

Приблизно в такому ж напрямі (хоча й без подібних експертиз) велося слідство з інших справ у Львові, Києві, Тернополі, Луцьку та Івано-Франківську. Водночас на волі не вгамовувалися пристрасті, викликані демонстрацією в кіно-театрі «Україна». Це стосується Києва, бо в провінції всі подібні спроби одразу ж придушувалися. Наприклад, у Львові з редакції журналу «Жовтень» звільнили письменника Р. Кудлика за те, що він на письменницьких зборах наважився поставити питання про арешти. Літератор М. Петренко отримав сувору догану тільки за те, що згадав ім'я Р. Кудлика в телепередачі, з плану видавництва «Каменяр» була вилучена його збірка поезій. В листопаді 1965 р. до ЦК КПУ і ЦК КПСС надійшов колективний лист-петиція, де констатувався факт таємних арештів і зверталась увага на те, що в результаті арештів у суспільстві створилася тривожна атмосфера, поширюються неспівмірні чутки й домисли. «Вважаємо,— писали автори листа,— що слід розвіяти їх публічним роз'ясненням по суті справи з боку відповідних державних органів... Вважаємо також, що в наш час, коли відновлені ленінські принципи соціалістичної демократії, ми маємо право сподіватися відкритого публічного розгляду цієї справи — як гарантії справедливості»¹⁰. Листа підписали кінорежисер С. Параджанов, композитори В. Кирейко та П. Майборода, авіаконструктор О. Антонов, літератори Л. Серпилін, Л. Костенко та І. Драч. Це була перша колективна заява, яка вимагала гласності в політичних справах, фактично — прихований протест проти початку репресій. Характерно, що заяву підписали не тільки шістдесятники, а й представники інтелектуально-культурного істеблшменту, що надало їй більшої суспільної ваги і продемонструвало невдоволення діями влади серед різних груп інтелігенції, навіть найлояльніших.

Відповіді автори листа не отримали. Все ж власті не стали їх переслідувати, як учасників згаданої акції в «Україні». В січні 1966 р. почалися судові процеси. Перший із них відбувся в Луцьку. Волинський обласний суд розглядав справу В. Мороза та Д. Іващенко у відкритому засіданні. Зрозуміло, що відкрите воно було суто формально, залу суду заповнили партійно-комсомольські працівники,

міліціонери, кагебісти і декілька студентів та викладачів Луцького педінституту. Для останніх цей процес, очевидно, мав слугувати, так би мовити, виховним заходом. Однак зрежисованого судового спектаклю не вийшло. Підсудні, які на попередньому слідстві визнали себе винними, відмовилися робити це на судовому засіданні. Свідки, викликані до суду, також «не виправдали довір'я». Студенти фактично свідчили на користь підсудних, а один із них навіть приєднався до таврування російського шовінізму¹¹. Провал вистави не завадив її режисерам все ж таки покарати В. Мороза та Д. Іващенко. 10 січня був оголошений вирок — п'ять років таборів суворого режиму першому та два роки — другому за ст. 62 КК УРСР (звинувачення в антирадянській націоналістичній агітації і пропаганді).

У лютому того ж року в Івано-Франківську відбувся процес над учителем М. Озерним. Цього разу власті врахували урок попереднього судилища. До зали були допущені тільки люди зі спеціальними запрошеннями і свідки. Підсудний — батько двох малих дітей, 36-річний вчитель сільської школи — повністю визнав себе винним і в останньому слові пообіцяв «чесною працею спокутувати свою провину». Адвокат, замість того щоб захищати підсудного, фактично підтримав звинувачення, прохаючи тільки скорочення терміну ув'язнення. Свідки, в тому числі заарештований разом із М. Озерним і відпущений за «щире каяття» В. Іванишин, давали необхідні обвинуваченню свідчення. Однак і тут трапилося несподіване. Один із свідків — А. Матвієнко (викладачка Київського університету) — зіпсувала свято прокуророві, фактично відмовившись свідчити проти М. Озерного, навпаки, заявивши, що він — порядна людина¹². Вона ж спробувала протестувати проти методів ведення слідства і, як згодом доповідали офіційні органи, «...вела себе нечесно і зухвало, була викрита свідками в спробах внести дезорганізованість в хід судового процесу, в підбурюванні свідків Косів та Мельниченко відмовитись від своїх свідчень»¹³. Але найбільшим прорахунком організаторів процесу було те, що вони допустили на нього Павла Скочка, кореспондента газети «Радянська Україна». Вже 10 березня 1966 р. він надіслав до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста протест проти судилища над М. Озерним. Цей лист, а також скорочений запис перебігу подій на процесі з'явилися у самвидаві, в результаті чого не тільки офіційним особам, але й частині громадськості стало відомо: М. Озерного примусили покаятися фактично в тому, що він прищеплював учням любов до рідної мови і культури, та ще й засудили його за це до шести років таборів суворого

режиму¹⁴. (Згодом Верховний Суд УРСР зменшив цей термін до 3 років). П. Скочка навесні 1966 р. звільнили з газети.

Наступний судовий процес (у Тернополі) проходив 24 лютого 1966 р. вже в умовах повної заангажованості. Аудиторія складалася з секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, працівників комсомольських органів, «активу» міста і районів¹⁵. Судили вчителя музики М. Чубатого та І. Герету, музейного працівника. Враховуючи їхнє каяття, а також слухняну поведінку як свідків на процесі М. Озерного, Тернопільський обласний суд засудив їх умовно до чотирьох і п'яти років відповідно¹⁶.

Повністю закритим був процес над художником Панасом Заливахою в Івано-Франківську. Для того, щоб зібрати достатню кількість «криміналу» в цій справі, для аналізу літератури, вилученої під час обшуків, власті створили чергову експертну комісію зі львівських учених (на жаль, імена її членів невідомі). Комісія дала ще один зразок політичного ідіотизму й відповідного фахового рівня, охарактеризувавши один із надрукованих на машинці текстів як «антирадянський, націоналістичний твір невідомого автора»¹⁷. Йшлося, як з'ясувалося пізніше, про вірш Т. Шевченка «Доля», вміщений у збірнику його поезій, виданому в 1964 р. в Москві англійською мовою. П. Заливаха засудили до п'яти років позбавлення волі в таборі суворого режиму, а вже в тюрмі позбавили й права малювати.

Всі київські процеси відбулися протягом березня 1966 р. 11 березня в закритому судовому засіданні засудили до п'яти років таборів суворого режиму студента Я. Геврича (Верховний Суд УРСР зменшив термін до трьох років). 25 березня групою справою Київський обласний суд «пропустив» Є. Кузнецову (чотири роки таборів суворого режиму), О. Мартиненка (три роки) та І. Русина (один рік). Тоді ж був засуджений до трьох років позбавлення волі науковець-геофізик М. Гринь. Враховуючи повне визнання ним вини й відповідні звернення до громадськості, а також засудження дій колишніх однодумців, Верховний Суд УРСР замінив це покарання на умовне¹⁸.

21 березня почалася «львівська серія» судів. Вона розпочалася процесом у справі М. Масютка. Це судилище можна вважати зразком упередженості суду, фальшування й підтасовки фактів навіть на фоні всіх інших процесів того часу. В останньому слові і поясненнях по суті справи М. Масютко фактично спростував звинувачення та показання свідків і сам звинуватив суд у великодержавному шовінізмі. В результаті вирок був, мабуть, найжорстокішим у «першо-

му покосі» — три роки тюрми і три роки таборів. Немає сумніву, що на рішення суду вплинула й та обставина, що під час обшуків у М. Масютка були знайдені рукописи його літературних творів, у яких гостро засуджувалися злочини сталінізму.

25 березня відбувся суд над І. Гелем та Я. Менкуш. Як доповідав ЦК КПУ секретар Львівського обкому В. Куцевол, судовий процес пройшов «організовано»¹⁹. Підсудні повністю визнали свою провину, зізналися в тому, що вони займалися антирадянською агітацією «...шляхом розмноження і розповсюдження антирадянських націоналістичних документів, з наклепницькими вигадками, які порочили радянський державний і суспільний лад»²⁰. І. Гель був засуджений до трьох років, а Я. Менкуш — до двох з половиною років позбавлення волі.

На черзі був останній процес — над М. Осадчим, М. Зваричевською та братами Горинями. Підготовка до нього затягнулася майже на місяць, можливо через те, що підсудні виступали свідками на двох попередніх процесах. 13—14 квітня закритий суд у Львові відбувся за попереднім сценарієм. Однак 15 квітня ситуація змінилася. З Києва приїхали І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний та В. Чорновіл. Наступного дня до них приєднався І. Дзюба. Ось як описуються подальші події в уже згадуваній доповідній записці В. Куцевола: «В той же день, 15 квітня, коли заарештованих виводили з будинку суду, біля входу зібралося до 30 чоловік знайомих та родичів підсудних, у центрі яких знаходилися Костенко, Драч, Чорновіл, Холодний, які ображали працівників міліції та конвою, обурювалися діями властей у зв'язку з арештом Горинів, кидали підсудним квіти та скандували слова «Слава!», «Слава патріотам!», а на адресу радянських органів кричали «Ганьба!»²¹.

А ось як описує цю подію М. Осадчий: «"Слава!.. Слава!.. Слава!.." — кричав натовп, що заповнив цілу Пекарську (таке було всі п'ять днів). Нам кидали квіти... Коли ми йшли в приміщення суду, то йшли по килиму із живих весняних квітів, нам жаль було їх нівечити, але ми не могли оступатися, — нас вели, міцно, аж до болю стиснувши за руку. Я згадав собі одного типа, якому впала на картуз квітка. То був череватий військовий, що озирався навколо, мов зацькований заєць. Йому хтось вказав на квітку, і він струсив її з картуза з такою ненавистю і ляком, начебто там була маленька бомба.

— Михайле, тримайся! — крикнув з гурту Іван Дзюба до Гориня, — тримайся! — крикнув він.

Я лише встиг побачити його обличчя, побачив на якусь

мить, як Ліна Костенко пробилася крізь стрій охоронців і спритно вклала в руки Мирославі Зваричевській плитку шоколаду. Начальник ізолятора, мов навіжений, мотнувся до Мирослави і вихопив плитку назад.

— Чорт єво знаєт, может она отравлена?..»²²

Це була ще одна безпрецедентна подія. У режимному місті — Львові, де під час боротьби з «бандерівщиною», здавалося, було винищене все, здатне чинити відкритий опір владі, трапився випадок публічного політичного протесту. Змінився сам характер судового процесу. М. Горинь, який на попередньому слідстві визнав себе винним, відмовився від своїх свідчень і відверто пояснив їх малодушністю й розгубленістю під час арешту. Він же виголосив заяву політичного характеру щодо національного питання в СРСР, яку було перервано на вимогу прокурора і яку вирішили не вносити до матеріалів судового засідання²³.

Неприємний сюрприз судові піднесли свідки, зокрема В. Чорновіл. Заявивши, що оскільки судові засідання є закритим, а значить незаконним, він відмовився брати участь у «порушенні законності» і давати свідчення, після чого вручив квіти підсудним. У результаті суд прийняв рішення випроводити його із залу засідань і виніс окрему ухвалу про притягнення В. Чорновола до кримінальної відповідальності²⁴.

Не захотіла прислужитися «соціалістичній законності» і Г. Недашківська, працівниця Львівського історичного музею, яка знищила самвидавські документи, що зберігалися у неї, а «під час слідства намагалася приховати відомі їй факти ворожої діяльності»²⁵.

Отже, останній процес, хоча він і був закритим, дістав найбільшого розголосу, такого небажаного владі. В певному розумінні це був справжній політичний скандал для можновладців, які просто розгубилися, тим більше, що трапилися ці події в «цитаделі націоналізму» — Львові. Не спрацював уже неодноразово випробуваний сценарій: засудження «антирадянщиків» (таємне) — «всенародне схвалення». Зрозуміло, що протест був локальним і залишився невідомим і незрозумілим більшості населення, однак його моральне значення було значно більшим, ніж політичне.

Продовжувався опір репресіям і в інших формах. У лютому 1966 р. після процесів у Луцьку та Івано-Франківську до прокурора УРСР Ф. Глуха і голови КГБ республіки В. Нікітченка надійшов лист, у якому висловлювалося занепокоєння характером судових процесів. Автори листа не боялися назвати заарештованих своїми друзями і близькими знайомими й просили дозволу бути присутніми на про-

цесах. Листа підписали З. Франко, М. Коцюбинська, Г. Кочур, І. Драч, І. Дзюба, Ф. Жилко, Б. Антоненко-Давидович та інші — всього 78 осіб²⁶.

20 квітня того ж року, після процесу над П. Заливахою, до Верховного Суду УРСР звернулися члени Спілки художників України С. Кириченко, О. Данченко, Ю. Якутович, Л. Семикіна, Г. Зубченко, Г. Севрук, В. Кушнір, А. Горська, В. Зарецький та А. Німенко з проханням переглянути справу П. Заливахи. Автори листа звертали увагу на талановитість, скромність і величезну працездатність цього художника, наполягали на необхідності «зберегти його як творчу силу для радянського суспільства і мистецтва»²⁷. Згаданий лист (як і попередні) досить характерний для цього періоду «петиційної кампанії». Протест написаний «езоповою мовою», можливо, такий стиль був запрограмований навіть не усвідомленими намірами авторів, а їх «радянською» підсвідомістю. «Ми не знаємо, — писали вони, — яке саме політичне звинувачення висувалося проти нього (П. Заливахи — Г. К.) на суді...», — завуальовано підкреслюючи своє невдоволення таємничістю процесів. Згадуючи про неабиякий талант художника, автори звертали увагу на те, що вкотре вже починаються переслідування творчих особистостей. Нарешті, досить двозначно прозвучали пасажи листа щодо «гуманного духу радянських законів»²⁸. Втім і ця суміш політичної наївності, перестороги, бажання виглядати добропорядним громадянином, підтексту й прихованого незадоволення вже сама по собі стала неабияким поступом у порівнянні з тими часами, коли досить було за- таврувати людину як «антирадянщика», щоб викликати «одностайне обурення».

Після останнього, львівського, процесу Л. Костенко та І. Драч під час зустрічі з редакцією журналу «Жовтень» запропонували деяким львівським письменникам виступити на захист підсудних і звернутися до суду з проханням віддати на поруки Б. Гориня. Захищати своїх колег львів'яни не наважилися, однак прохання до суду щодо Б. Гориня підписали І. Вільде (голова львівського відділення Спілки письменників України), літератори Я. Стецюк, Р. Іваничук, В. Лучук, В. Гжицький, Р. Лубківський, С. Трофимук та голова львівського відділення Спілки художників України Є. Мисько²⁹.

Всі ці протести, прохання реально не впливали на хід судових розправ і долю засуджених. Проте вони мали велике моральне значення. По-перше, жертви репресій відчували підтримку, бо так чи інакше дізнавалися про неї. Для людей, які вперше опинилися в такій екстремальній ситуа-

ції, моральна підтримка була потрібна як повітря. По-друге, владні структури, відповідальні за репресії, побачили, що їхні дії викликали невдоволення не тільки купки нонконформістів, а й певної частини інтелігенції, цілком лояльної до влади. Нарешті, про арешти й суди та їхній характер стало відомо значно ширшим колам, ніж цього бажали б власті, оскільки зміст петицій ставав відомим не тільки їхнім авторам. У результаті події 1965—1966 рр. викликали неочікуваний суспільний резонанс.

Хоча й із великим запізненням, вони стали відомі також зарубіжному світові. 2 квітня 1966 р., тобто через півроку після арештів, швейцарська «*Neue Züricher Zeitung*» повідомила про арешт у Києві двох видатних літературних критиків молодшого покоління — І. Світличного та І. Дзюби, а також про арешти ще 20 інтелектуалів у Києві і Львові. 7 квітня про арешти і можливі суди над двома критиками повідомили «*The Times*» та «*New York Times*». Факти арештів і можливих закритих судів пов'язувалися з процесом Ю. Даніеля та А. Синявського³⁰. Прізвища І. Світличного та І. Дзюби називалися у зв'язку з публікацією на Заході щоденника В. Симоненка (згадувалося, що саме вони переправили через кордон копію щоденника, за що їх і заарештували). Отже, західна преса подала неточну інформацію, приписавши її до процесу Ю. Даніеля та А. Синявського, яких також судили на «відкритому» засіданні навесні 1966 р. саме за видання творів за кордоном. Утім, можливо, саме це й вплинуло на подальші дії влади, бо І. Дзюбу не заарештували, а І. Світличного після формального «каяття» просто звільнили з-під слідства, протримавши його в тюремному ізоляторі 9 місяців³¹.

Вже під час процесів чи й раніше випустили на волю ще деякого із заарештованих, витиснувши з них каяття і засудження своїх «злочинів» (П. Моргуна в Києві; С. Батурина, Г. Садовську та М. Косіва у Львові). Водночас до списку жертв «першого покосу» долучили письменника-аматора А. Шевчука з Житомира, заарештованого 23 травня 1966 р. і через три місяці засудженого до п'яти років таборів) та літератора С. Караванського, історія якого може слугувати блискучим прикладом «торжества соціалістичної законності». В 1944 р. С. Караванського засудили до 25 років за участь у діяльності ОУН. У 1960 р. він був амністований, відсидівши в таборах 16 з половиною років. Інтенсивно займався літературною працею і став справжнім адептом української культурницької роботи в зрусіфікованій Одесі. Склав унікальний «Словник рим української мови», який дістав високу оцінку фахівців. Після серпнево-вересневих

арештів 1965 р. одним із перших виступив із письмовими протестами проти репресій, які адресував першому секретареві ЦК Польської Об'єднаної Робітничої Партії В. Гомулці та першому секретареві ЦК комуністичної партії Чехословаччини А. Новотному. Зрозуміло, це не сподобалось «органам». 13 листопада С. Караванського знову заарештували і на клопотання КГБ, постановою Генерального прокурора СССР Руденка, без суду і слідства, через шість років після звільнення, відправили до таборів досиджувати свій попередній строк. Цей випадок дикого свавілля був одіозним навіть на фоні фальсифікованих судових процесів 1966 р.

Із завершенням судового марафону 1966 г. історія «першого покосу» не скінчилася. Навесні почалася друга дія трагікомедії. З деяким запізненням офіційні структури розпочали ідеологічно-адміністративний терор проти тих, хто був так чи інакше пов'язаний із середовищем шістдесятників, у першу чергу — проти знайомих і друзів засуджених і, ясна річ, — проти всіх, хто підписував листи протесту. Почалася «велика прочуханка».

Сигнал до атаки був поданий 10 травня 1966 г. За дорученням ЦК КПУ голова КГБ УРСР В. Нікітченко, Прокурор УРСР Ф. Глух та голова Верховного Суду республіки В. Зайчук підготували доповідну записку. Цей об'ємний документ (23 сторінки тексту) містив звіт про арешти, хід судових процесів, ретельно дібрані цитати із «зізнань» засуджених і заарештованих, а головне — список 21 особи, які мали відношення «до виготовлення, переховування або читання та поширення антирадянської літератури»³². На основі цієї інформації Президія ЦК КПУ 11 травня 1966 р. ухвалила постанову «Про інформацію Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР і КГБ при Раді Міністрів УРСР», яку, долучивши до неї відповідні матеріали, розіслали до обкомів партії, творчих спілок та Академії наук УРСР. Це була пряма директива розпочати «полювання за відьмами». І воно негайно розпочалося.

Схема скрізь була однаковою: для обговорення інформації ЦК КПУ скликалися збори «трудових колективів», які під диригуванням головуючих одноставно засуджували відступників. Партійні збори виключали винуватців з партії (комсомольські — з лав «ленінської молоді»). Нерідко «громадське засудження» тягло за собою звільнення з роботи з відповідною характеристикою. Цей процес «очищення» супроводжувався масованою ідеологічною обробкою, особливо в західних областях, на які звалилася лавина «вечорів інтернаціональної дружби», лекцій, бесід, присвячених

розвінчанню ідеології «українського буржуазного націоналізму».

Ось коротка хроніка конкретних подій того часу. В Івано-Франківській області були проведені збори трудящих, які «одностайно засудили дії націоналістів та антирадянщиків». В Івано-Франківському політехнічному інституті збори викладацького колективу виступили з проханням до адміністрації звільнити з посади викладача кафедри іноземних мов І. Костинюка (він брав читати самвидавські твори у В. Мороза), а також асистента кафедри вищої математики А. Половину, який став на захист свого колеги. В місцевому педінституті партзбори постановили виключити з партії викладача П. Арсенича (за те, що «не до кінця відверто» покався) і виголосили сувору догану викладачеві А. Загоруйко (покався «відверто до кінця»). В селі Дуба Рожнятівського району цієї ж області збори селян-колгоспників одностайно засудили поведінку вчителя В. Іванишина, котрий «потрапив під вплив Озерного». Відкриті партійні збори колективу художніх майстерень Івано-Франківська «висловили своє негативне ставлення до художників Каравай, Турецького, Сопільника і Кувшинової», які підтримували П. Заливаху³³.

У Волинській області подібні збори відбулися в Луцькому педагогічному інституті, управлінні культури, комітеті по радіомовленню і телебаченню, обкомах партії і комсомолу. В педінституті комсомольські збори виключили з ВЛКСМ студенток IV курсу історико-філологічного факультету Л. Ковальчук та А. Панас за те, що вони «систематично відвідували зборища Мороза та Іващенка і сприяли поширенню націоналістичної літератури»³⁴.

У Тернопільській області на подібних аутодафе «співучасники» засуджених покаялися у своїх «злочинах»³⁵. Збори членів Львівської організації Спілки письменників України засудили дії членів КПСС Я. Стецюка, Р. Іваничука, В. Лучука, які підписали листа з проханням узяти на поруки Б. Гориня (інші «підписанти» ще раніше розкалялися). Так само збори Спілки художників України засудили Є. Миська. У Львівському університеті звільнили з роботи трьох викладачів і виключили з партії та з університету студента III курсу факультету журналістики Я. Кендзьора. Співробітниця Львівського історичного музею Г. Недашківська була виключена з партії³⁶.

Інтенсивність і масштаб відповідних заходів у столиці були значно більшими, ніж у провінції. В Академії наук, наприклад, відкриті партійні збори або збори колективів, на яких обговорювалася інформація ЦК КПУ, відбулися в

інститутах мовознавства, історії, фольклору та етнографії, філософії, економіки, археології, геофізики, ботаніки, мікробіології, в секторі держави і права, Центральній науковій бібліотеці, головній редакції «Української радянської енциклопедії», видавництві «Наукова думка». Як доповідав партком АН УРСР, учасники зборів «з гнівом і обуренням засудили антирадянську діяльність відщепенців», «гаряче схвалювали заходи, вжиті державними органами». «Громадськість» засудила також діяльність Є. Сверстюка, М. Гуця, Р. Юськова, Є. Пронюка, З. Франко, В. Завойського, В. Пеньковського, І. Ющука, О. Щириці, В. Сазанського, М. Коцюбинської, Ю. Бадзьо, С. Поппель, Л. Яценка — всіх тих співробітників і аспірантів академічних установ, які називалися в листі ЦК КПУ³⁷. Більшість із них, зрозуміло, покаялись і засудили свої «антигромадські вчинки», однак були й такі, хто не зміг піти проти власної совісті (Ю. Бадзьо, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк). Перші двоє поплалися за це партійними квитками, Євген Сверстюк був звільнений з роботи, його дружину увільнили від викладання в Київському педінституті. Не «пройшли за конкурсом» і залишилися без роботи науковці І. Юшук, М. Гуць, С. Поппель, викладачка Київського університету А. Матвієнко³⁸.

Те ж саме відбувалося й у багатьох інших установах: з редакції газети «Друг читача» звільнили В. Чорновола, з державного історичного архіву — В. Стуса, в редакції газети «Літературна Україна» «скоротили» В. Даниленка та Л. Мельник. Неабиякі пристрасті розгорілися у Спільці письменників України. 26 травня 1966 р. відбулися відкриті партійні збори письменницької організації Києва. Як доповідав партком СПУ, комуністи і безпартійні — Ю. Смолич, В. Козаченко, І. Ле, А. Хижняк, М. Ткач і П. Оровецький «з гнівом та обуренням затаврували антирадянську діяльність купки націоналістичних відщепенців», письменники пообіцяли «завжди бути в перших рядах бійців за торжество ленінських ідей»³⁹. Проте не всі виявилися охопленими «гнівом та обуренням». Значна частина молоді під час зборів влаштувала справжню обструкцію тим, хто засуджував «відщепенців», і овацію — Л. Костенко, яка відстоювала свої позиції й уперто захищала перед невдячною аудиторією І. Світличного, П. Заливаху, М. Косіва та Б. Гориня. Збори «взяли до уваги» письмові пояснення І. Гончаренка, І. Немировича та Д. Цмокаленка, які покаялися й засудили свої зв'язки з «антирадянщиками», виключили з партії Ю. Назаренка і виголосили сувору догану І. Драчеві, котрий теж намагався захищати засуджених. Не витримавши цькування,

І. Драч зламався і через три дні звернувся до парткому СПУ з пояснювальною запискою, де покався в тому, що виступав на захист засуджених. «Я,— писав він,— як комуніст, тепер розумію, що об'єктивно мої вчинки в цих історіях суперечать моєму званню комуніста і я їх осуджую з усією категоричністю. Взагалі, всі ці події є великою політичною школою для мене, як комуніста...»⁴⁰ Це був початок капітуляції одного із найбільш яскравих і талановитих шістдесятників.

Можна вважати, що влітку 1966 р. «перший покіс» завершився. Проминув майже рік. Засуджених відправили у табори. Їхні однодумці, які залишилися на волі, налагоджували повсякденне буття і готувалися до подальшого опору.

Підсумовуючи результати описаних вище подій, варто звернути увагу на деякі загальні причини, що їх викликали. В. Чорновіл у 1987 р. назвав репресії проти шістдесятників «великодержавно-шовіністичною реакцією на українське національно-культурне відродження»⁴¹. Це твердження цілком справедливе, однак глибина процесу ним не охоплюється. Репресії 1965—1966 рр. були першою превентивною політичною реакцією тоталітарної системи на розвиток інакомислення в цілому. Метою «першого покосу» в Україні було викорінення інакомислення як суспільного явища. Оскільки тут воно не могло активно проявитися інакше як у формі національно-культурного відродження, основний удар був спрямований саме проти його діячів. «Націоналістичний» антураж, традиційний для таких погромів в Україні, не відігравав у мотивації дій влади головної ролі, хоча, ясна річ, без нього ніяк не можна було обійтися. Процес національно-культурного відродження 60-х років у результаті цих репресій не припинився — його довелося додушувати ідеологічним терором другої половини 60-х і наступним погромом початку 70-х років. Більше того, відкрите зіткнення інакомислячих із системою стимулювало подальший розвиток неконформістської думки, політизацію руху опору, його радикалізацію. Нарешті, на поверхні лежить той факт, що перша хвиля репресій проти інтелігенції збіглася з роковою у верхах КПСС. Узавши політичний реванш у «верхах», сталіністи обов'язково мали знищити інтелектуальні паростки «відлиги», які за умов продовження гри в лібералізм загрожували перерости в поважну ідейну опозицію, про що свідчили події в Чехословаччині та Польщі.

Перебіг подій 1965—1966 рр. показує, що до такого повороту не були готові ані шістдесятники (хоча дехто

з них і передбачав можливість репресій), ані репресивні органи. Придушення інакомислення в принципі було для КГБ звичною справою, однак цього разу об'єкт репресій був ще досить аморфним політично, та й вказівки згори, мабуть, були не досить чіткими. Можливо, саме тому серед жертв «першого покосу», які відправилися в табори, опинилися і просто випадкові люди, в усякому разі явно не ключові фігури інтелектуальної опозиції. Особи, які складали мозковий центр і літературно-культурницького, і політичного шістдесятництва, залишилися на волі.

Моральна і політична неготовність шістдесятників до відкритого протистояння з системою виявилася відразу після арештів. Заарештовані прагнули довести свою лояльність радянській владі, їхні товариші на волі домагалися дотримання «соціалістичної законності». Навіть ті, хто усвідомлював фальшивість гри, запропонованої карними органами та їхніми хазяями, продовжували грати в неї. Звинувачення жертв «першого покосу» за ст. 62 Кримінального кодексу («антирадянська агітація та пропаганда»), зрозуміло, було політичною вивіскою. Конкретна провина багатьох репресованих полягала в тому, що вони читали самі або давали читати іншим позацензурну літературу, яка просто не підпадала під визначення цієї статті. Людей засуджували за переконання або за підозрою в переконаннях, що не збігалися з офіційною ідеологією. Очевидна мета репресій цього часу — залякати інакомислячих.

Не викликає сумніву, що мети цієї досягти не вдалося. Запроторивши до таборів частину інакомислячих і створивши нестерпні умови існування для тих, хто залишився на волі, «заборами на професії», система активізувала формування політичної опозиції з оточення шістдесятників. З'явилися «професійні революціонери» типу В. Чорновола. Загнана в підпілля думка шістдесятників, позбавлена необхідності виправдовуватися перед ідеологічним офіціозом, зробила поважний крок уперед, про що свідчить розквіт самвидаву в другій половині 60-х років. Поява цілої верстви «кошегарів із вищою освітою» — інтелігентів, позбавлених можливості працювати за фахом, сприяла накопиченню неконформістської інтелектуальної енергії, розширенню інтелектуального простору, неконтрольованого владою.

Хоча це й видається на перший погляд парадоксальним, але репресії 1965—1966 рр. сприяли прогресові руху опору. Він позбавлявся ідеологічних ілюзій щодо характеру й суті радянської системи. Відбувалася кристалізація ідей руху (хоча й дуже повільно). Від інтелектуально-духовної опозиції відійшли випадкові люди. Протести проти арештів по-

казали, що можливе навіть відкрите висловлювання невдоволення діями влади. Нарешті, опозиціонери набули неоціненного політичного досвіду боротьби. Опір тривав.

Інтелігенція під пресом

Період після «першого покосу» характеризувався поступовим посиленням ідеологічного та адміністративного тиску на інакомислення з боку держави й водночас подальшою кристалізацією руху опору, зміцненням самвидаву, поляризацією позицій партійно-державної бюрократії і нонконформістської інтелігенції. В політиці партійних верхів перемогла тенденція «неосталінізму», головними виразниками якої були М. Суслов і Л. Брежнєв. Найтрагічніша подія того часу — вторгнення військ країн Варшавського договору на чолі з СРСР у Чехословаччину і придушення «Празької весни» — стала також своєрідною віхою у взаєминах держави з інакомисленням. Різко зросла нетерпимість влади до будь-яких його форм, виразнішим стало прагнення придушувати його суто репресивними заходами, що врешті-решт вилилося в генеральний погром початку 70-х років по всьому СРСР.

Українське партійне керівництво певний час намагалось використовувати настрої критично налаштованої інтелігенції з метою посилення власних позицій в апаратній грі з центром. Коли ж центр, занепокоєний «автономістськими» нахилами П. Шелеста та його оточення, став дотримуватися щодо нього більш жорсткої тактики, останній без вагань перейшов до жорстокого придушення інакомислення, як цього вимагали його зверхники в Москві.

Події 1965—1966 рр. були екстремальним виявом, сплеском наступу проти шістдесятників, який розпочався після хрущовських зустрічей з творчою інтелігенцією. Акція спрямовувалася центром. Після її завершення відновилася тактика поступового ідеологічного удушення шістдесятництва зі спорадичними судовими та адміністративними репресіями, питома вага яких поступово зростала. Однак варто зауважити, що для цього періоду не характерні відверто безглузді, тотальні методи придушення інакомислення. Нонконформісти ще мали певний простір для різних форм протесту, їхня діяльність не була наглухо ізольована від оточуючого інтелектуального середовища, їхні твори пересилалися на Захід і видавалися там. Інакомислення ще мало якісь перспективи і можливості не тільки для саморозвитку, а й для

певного, щоправда дуже обмеженого, впливу на громадську думку.

Відразу ж по «гарячих слідах» репресій 1965—1966 рр. власті перейшли до активних дій на «ідеологічному фронті», розпочавши з політичного цькування однієї із ключових постатей у русі протесту проти репресій — І. Дзюби. Оскільки в закордонній пресі, зокрема у виданнях української діаспори, з'явилася помилкова інформація про арешт І. Дзюби та його ув'язнення, влітку 1966 р. він був викликаний до ЦК КПУ, де заввідділом науки і культури Ю. Кондуфор та заввідділом пропаганди і агітації Г. Шевель запропонували йому виступити в пресі зі спростуванням цих «наклепів». Як повідомлялося у доповідній записці, адресованій ЦК КПУ, І. Дзюба під час розмови «поводив себе зухвало, категорично відмовившись давати будь-яку відповідь у пресі своїм націоналістичним «захисникам» за рубежом»⁴². Репресувати норовливого літератора якимось «силовим методом» властям не хотілося — це підтвердило б «наклепи націоналістів». Вони вдалися до іншого засобу. За вказівкою ЦК КПУ у вересневому номері журналу «Перець» з'явився низькопробний політичний пасквіль, який за стилем нагадував фейлетони 30-х років про «ворогів народу». Автор цього доносу, який сховався за псевдонімом, у примітивно-алегоричній формі закидав І. Дзюбі, що той відмовився виступити проти «чорноротих жаб» (так кваліфікувалися видання діаспори, які виступили на захист І. Дзюби), і робив висновок, що той став «розмінною монетою найлютіших ворогів українського народу»⁴³. Це була недвозначна спроба очорнити І. Дзюбу натяками на його духовну спорідненість із «буржуазними націоналістами», які «окопалися за кордоном». За умов офіційно насадженої ксенофобії подібні натяки, та ще в поєднанні з «антинаціоналістичними» пасажами, діяли безвідмовно. Фейлетоном справа, зрозуміло, не обмежилась. «Реагуючи» на цей виступ, партійний комітет Спілки письменників України доручив президії СПУ зробити висновки щодо І. Дзюби. Однак «товариська розмова» секретарів правління СПУ Ю. Збанацького та М. Зарудного з невгамовним «протестантом» не дала бажаних результатів, більше того, в деяких «бандерівських» виданнях була надрукована блискуча промова І. Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю В. Симоненка (зрозуміло, що автор промови не міг нести відповідальність за ці публікації, які робилися без його відома). Все це створювало відповідну моральну атмосферу довкола непокірливого критика, котрий, до речі, не став ні в якій формі відповідати на фейлетон у «Перці» (це зробили за

нього П. Скочок, В. Чорновіл та Л. Шереметьєва в листі до редакційного колективу журналу «Перець», розповсюдивши його в самвидаві). Певною компенсацією для властей за цю невдачу стала, мабуть, стаття І. Драча «О, будьте прокляті ви ще раз!» у «Літературній Україні» за 22 липня 1966 р., спрямована проти «українських буржуазних націоналістів», проти використання прізвиськ шістдесятників у «брудних цілях».

У 1966 р. з'явилася перша «журнальна» постанова ЦК КПУ, яка багато в чому нагадувала постанови ЦК ВКП(б) 1946—1948 рр. Журнал Львівського відділення СПУ «Жовтень» давно вже викликав занепокоєння ідеологічних структур ЦК КПУ публікаціями шістдесятників і надто «незалежною» позицією його головного редактора Р. Братуня. Особливу увагу «Жовтень» привернув до себе під час «першого покосу», оскільки саме в його редакції знайшлися люди, які демонстративно ухилилися від участі в «загальнонародній підтримці» дій радянських правоохоронних органів. У жовтні 1965 р. на звітно-виборчих зборах Львівської філії СПУ Р. Братуня примусили визнати, що в журналі «іноколи вміщувалися дрібнотемні, ідейно нечіткі твори»⁴⁴. Навесні 1966 р. Львівський обком партії надіслав доповідну записку до ЦК КПУ, спеціально присвячену роботі часопису. В записці йшлося про те, що журнал «іноді відступає від принципів літератури соціалістичного реалізму», що «т. Братунь Р. А. все більше намагався вийти з-під впливу обкому партії, ігнорував критику, зосереджуючи основну увагу на літературно-мистецьких явищах»⁴⁵. Особливе занепокоєння партійних «кураторів» викликала та обставина, що позиція головного редактора «Жовтня» знаходила підтримку серед львівської інтелігенції, й кожне ігнорування ним «порад обкому» ставало «предметом широкого обговорення на вулицях»⁴⁶.

У результаті цього доносу ЦК КПУ 6 травня 1966 р. ухвалив постанову «Про істотні недоліки в роботі журналу «Жовтень». Р. Братунь був звільнений з посади головного редактора. Спільці письменників України та Львівському обкомові пропонувалося зміцнити редакцію журналу «кваліфікованими, політично зрілими кадрами»⁴⁷.

Не менш показовий епізод — ідеологічна проробка на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Після відповідних «сигналів» міськком партії вирішив перевірити «окремі питання творчої роботи та фінансово-господарчої діяльності» кіностудії. Першочерговими об'єктами перевірки створеної з цієї метою комісії стали фільми «Криниця для спраглих» (автор сценарію — І. Драч, режисер — Ю. Іллєнко), «Пе-

ревірте свої годинники» (сценарій — Л. Костенко, режисера — В. Ілляшенко) і «Київські фрески» (автор сценарію і режисер — С. Параджанов). У ідеологічних контролерів виявився непоганий смак — вони вибрали для перевірки найцікавіші стрічки та сценарії. Комісія успішно справила-ся з поставленим перед нею завданням. У підготовлених нею висновках, які надійшли до ЦК КПУ в лютому 1966 р., зазначалося, що при створенні вказаних картин «були допущені численні перевитрати, створювалася атмосфера вихваляння і лібералізму» тощо⁴⁸. Результат неважко було передбачити. 30 червня того ж року вийшла закрита постанова ЦК КПУ «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській студії ім. О. П. Довженка». «Серйозні ідейні помилки» були знайдені у фільмі «Криниця для спраглих», двом іншим картинам закидалося «перекривлення життєвої правди». «В пошуках нових форм мистецтва, — підкреслювалось у постанові, — окремі митці знехтували ідейно-політичну сторону творчості...»⁴⁹ Керівництву кіностудії довелося рятуватися від «оргвисновків» каяттям, фільми талановитих митців потрапили на полицю. (Фільм «Київські фрески» С. Параджанова навіть не пройшов до кінця етап кінопроб і також був «закритий».)⁵⁰

І все ж система ідеологічного нагляду не завжди спрацьовувала. У грудневому номері журналу «Вітчизна» за 1966 р. було опубліковано оповідання Я. Ступака «Гордіня» — цікавий психологічний нарис про події часів війни в карпатському селі, причому симпатії автора явно були на боці «буржуазних націоналістів». Відповідь властей не забарилася: Я. Ступак потрапив до списку «небажаних» авторів, Секретаріат ЦК КПУ ухвалив таємну постанову «Про ідейно-політичну помилку журналу «Вітчизна» (лютий 1967 р.), в якій зазначалося, що цей випадок є наслідком «притуплення політичної пильності, послаблення вимогливості до ідейно-художнього рівня творів». Головний редактор часопису — Л. Дмитерко відбувся суворою партійною доганою, що можна вважати досить легким покаранням за подібний «гріх». Намагаючись виправдатися, він 5 лютого 1967 р. виступив на відкритих партійних зборах Київської письменницької організації, де охарактеризував оповідання Я. Ступака як «ідейно чуже» за змістом. Згодом і вся редакція «Вітчизни» покалася на сторінках «Літературної України» у своїх помилках⁵¹. Своєрідним завершенням цієї «ідеологічної чистки» була постанова ЦК ЛКСМУ з приводу поеми Б. Олійника «Дорога», в якій угледіли «ідейні прорахунки», мабуть, пов'язані з постаттю В. Симоненка⁵².

Ця серія постанов та ідеологічних нагінок була логічним продовженням процесів, які значно посилилися після сумнозвісних хрущовських зустрічей із творчою інтелігенцією. Короткий перепочинок на свіжому повітрі часів «відлиги» для літератури й мистецтва закінчився. Вони знову поверталися на «ідеологічний фронт». За звичним стандартом це повернення (точніше — тотальна мобілізація) супроводжувалося знайомим для України мотивом — закликами до політичної пильності щодо проявів буржуазної ідеології й особливо «буржуазного націоналізму».

Водночас слід зауважити, що в партійних «верхах» республіки виникла ідея скористатися настроями інтелігенції щодо національного питання з метою добитися більшої самостійності у власній «вотчині», вийти з-під тотального контролю центру. Мабуть, саме цим пояснюється серія неприпустимих поступок у принциповому питанні: вказівка секретаря ЦК КПУ А. Скаби (у липні 1965 р. на нараді ректорів вузів) про запровадження викладання у вищих навчальних закладах українською мовою, визнання офіційними особами «недоліків» у розвитку української культури, пов'язаних з русифікацією міст, і, нарешті,— події на V з'їзді письменників України.

З'їзд планувалося скликати ще в квітні 1965 р., однак він відкладався тричі й відбувся лише в листопаді 1966 р., після того, як угамувалися пристрасті «першого покосу» і відбувся черговий з'їзд КПСС. Явно з дозволу «верхів» (оскільки порядок його роботи ретельно регламентувався апаратом ЦК КПУ) на з'їзді лунали промови, в яких завуальовано, а то й відкрито висловлювалося невдоволення станом справ у запровадженні української мови. Звичайно, все це збалансовувалося клятвами у вірності партії і методу «соціалістичного реалізму» й не виходило за межі офіціозу, однак уже сам факт винесення цієї проблеми на письменницький форум свідчив про зростання невдоволення серед частини інтелігенції станом справ в українській культурі.

Що ж стосується інакомислячих, то вони не припиняли своєї активності. Відійшли в минуле літературно-мистецькі вечори шістдесятників, їхні твори фактично зникли зі сторінок офіційних видань (окрім тих авторів, які погодилися сплачувати творчу данину «соціалістичному реалізмові»), проте на повну силу розгорнувся самвидав, який дедалі більше набував політико-ідеологічного забарвлення. Збереглося морально-інтелектуальне середовище, в якому визрівало інакомислення. Літературні вечори з клубів, естради і студентських аудиторій перемістилися в квартири. Домів-

ки А. Горської, І. Світличного, професора Г. Дворка в Києві стали справжніми осередками позаофіційної творчої думки, розкутості і нонконформізму. В цьому середовищі ще не було відчуття поразки, пригніченості і безвиході. Доводилося працювати не за фахом, або взагалі залишатися певний час без роботи, однак виникла система взаємодопомоги: ті, хто мав можливість заробляти гроші, ділилися ними з безробітними. Утворився навіть фонд допомоги (ініціаторами його організації були І. Світличний та В. Чорновіл). Кошти до фонду надходили не тільки з середовища інакодумців: внески робили А. Малишко, О. Гончар, В. П'янов, Кочержинський, М. Брайчевський, О. Компан, З. Франко та ін. Ці кошти розподілялися між родинами репресованих і тимчасово безробітними. Не припинявся зв'язок із тими, хто опинився за ґратами: їм писали листи й надсилали посылки десятки людей, часом навіть особисто не знайомих; в'язні постійно відчували моральну підтримку. Про атмосферу в середовищі інакодумців свідчить і стиль їхніх стосунків з «органами». До присутності «мистецтвознавців у цивільному» якось уже звикли і навіть ставилися до цього з певною іронією. Як свідчить М. Коцюбинська, навіть малі діти вже стали впізнавати «чужих дядів», виробилися методи протидії постійному наглядові: наприклад, по телефону (який явно прослуховувався) призначалося побачення, на яке ніхто не приходив, передавалася інша фальшива «оперативна інформація». Про те, що нагляд був організований добре, свідчить хоча б той факт, що протягом лише п'яти місяців 1966 р. шеф українського КГБ В. Нікітченко надіслав до ЦК КПУ три листи з інформацією про настрої серед творчої інтелігенції (ці листи збереглися в архіві, однак немає сумніву, що їх було значно більше)⁵³. Втім і за цих умов удавалося використовувати «легальні можливості». В серпні 1966 р., наприклад, поїздка письменника Б. Антоненка-Давидовича до селища Славське Стрийського району Львівської області стала темою листування Львівського обкому з ЦК КПУ. Як доповідав секретар обкому В. Куцевол, виступ письменника перед учнями сільської школи мав явно «тенденційний» характер. Тенденційність, як з'ясувалося, полягала в тому, що Б. Антоненко-Давидович читав дітям оповідання, в якому один із персонажів не любив «кацапську мову». Крім того, письменник підкреслив, що свої твори пише для рідного народу й закликав учнів «вчитися для рідного народу і рідної України»⁵⁴. В жовтні того ж року до Одеси приїхали редактор журналу «Ранок» В. Коротич і співробітник цього часопису В. Стус для проведення зустрічі зі студентами Одеського університету. Зу-

стріч відбулася, хоча, як доповідали перелякані її результатами місцеві партійні чиновники, «Коротич з невідомих причин не з'явився», а В. Стус виступив із промовою про становище молодих поетів, про утиски шістдесятників. Присутня на зутрічі Н. Строката-Караванська заявила, що громадськість Одеси цікавиться долею молодих поетів, заарештованих у Києві⁵⁵.

Спроби продовжувати протести мали й суто індивідуальний характер, але на це наважувалися тільки одиниці. Яскравий приклад — виступ Ю. Бадзьо на засіданні комісії партійного контролю при ЦК КПУ 17 лютого 1967 р., де розглядалась його персональна справа. Голова комісії, до речі, один із найактивніших ініціаторів придушення інакомислення — І. Грушецький, так писав про результати розгляду справи: «...Виявилось, що Бадзьо цілком і повністю знаходиться в полоні ідей українських буржуазних націоналістів»⁵⁶. Ю. Бадзьо не тільки не став каятися з приводу своєї участі в демонстрації 4 вересня 1965 р., але й виступив із критикою стану української мови у вищих навчальних закладах республіки, заявив, що в СРСР не вирішене національне питання і що засудження групи літераторів за політичними звинуваченнями він вважає безпідставним⁵⁷. Безперечно, враховуючи всі обставини подібного виступу, його не можна оцінити інакше, як акт громадянської мужності.

Піком протистояння стали події 22 травня 1967 р. біля пам'ятника Т. Шевченкові в Києві. Несанкціоноване відзначення пам'яті поета в цей день, яке розпочалося в часи «відлиги», і раніше викликало невдоволення можновладців. Попереднє зібрання інтелігенції біля пам'ятника Т. Шевченку — 22 травня 1966 р. (під час «першого покосу»), набуло неприємної для влади символічності. Того дня відбулося щось подібне до демонстрації, у якій взяли участь І. Світличний, А. Горська, Н. Стороженко, Т. Цимбал, В. Лобко, Л. Бабляк та інші — всього близько 150 чоловік. Читалися «гострі» вірші Л. Костенко, В. Симоненка, Т. Шевченка. До пам'ятника поклали вінки з написами: «Борітеся — поборете!», «Від нащадків». У тодішніх умовах усі ці дії виглядали як прозорі натяки на ситуацію, що склалася на той час у суспільстві. Втім, перша реакція властей була досить млявою: КГБ як завжди направив «звіт» про вечір 22 травня до ЦК КПУ, завідуючий відділом науки і культури ЦК Ю. Кондуфор у свою чергу надіслав доповідну записку П. Шелесту, відзначивши, що зібрання біля пам'ятника Т. Шевченку стають дедалі масовішими й дедалі більше набувають «антигромадського звучання»⁵⁸.

Зовсім інша ситуація склалася напередодні нового відзначення дня пам'яті поета. Ще в грудні 1966 р. КГБ повідомив ЦК КПУ про те, що з наближенням 22 травня київська інтелігенція знову «сотується»... У доповідній записці ЦК КПУ від 18 січня 1967 р. Г. Шевель і Ю. Кондуфор робили висновок: «Вважаємо, що відзначення пам'яті Т. Г. Шевченка 22 травня в наш час не може сприяти зміцненню дружби народів Радянського Союзу, і тому небажане»⁵⁹. Пропонувалося провести «роз'яснювальну роботу» в колективах творчої інтелігенції й серед студентів. Зрозуміло, виконання цього завдання покладалося на партійні організації творчих спілок, вузів, Київський міський комітет партії та ЦК ЛКСМУ.

Як показали подальші події, «роз'яснювальна робота» не дала бажаних результатів. 22 травня 1967 р. біля пам'ятника Т. Шевченкові зібралося ще більше людей, ніж рік тому. Знову лунали вірші українських поетів, пісні «тенденційного характеру». Після десятої години вечора до пам'ятника під'їхали декілька машин зі співробітниками міліції. Один із міліцейських чинів звернувся до присутніх з вимогою розійтися (як з'ясувалося, він діяв за вказівкою другого секретаря міськкому партії В. Бойченка). Це викликало обурення присутніх⁶⁰. Увімкнувши фари на машинах, щоб краще бачити «поле бою», міліціонери кинулися в натовп, намагаючись схопити когось із промовців, а коли це не вдалося, вони заарештували найближчих п'ять чоловік і заплхнули їх у машини. Міліцейські чини продовжували вигукувати вимоги розійтися, однак незабаром самі опинилися в оточенні десятків людей, які скандували «Ганьба!». Світло фар, штовханина, вигуки привернули увагу випадкових прохожих і тих, хто гуляв у парку. До мітингуючих приєднувалися все нові й нові люди, незабаром припинився рух тролейбусів по Володимирській вулиці. Міліціонери ледве видерлися з натовпу і поспішно залишили «місце інциденту». Лікар М. Плахотнюк закликав присутніх відправитися до ЦК КПУ — вимагати звільнення заарештованих. Декілька агентів КГБ спробували спровокувати бійку, однак це їм не вдалося. Близько трьохсот чоловік рушили до ЦК КПУ на вулицю Орджонікідзе (нині Банківська). Спочатку в колоні демонстрантів заспівали «Інтернаціонал», однак далі йшли мовчки. По дорозі назустріч виїхали пожежні машини, демонстрантів спробували розігнати струменями води... Біля будинку ЦК КПУ дорога була перегороджена вантажними машинами, перед якими ланцюгом стояли працівники апарату ЦК КПУ і ЛКСМУ. Демонстрація зупинилася. Це мовчазне протистояння тривало майже до

другої години ночі. Врешті на місце події прибув міністр охорони громадського порядку Головченко в супроводі чинів із міліції і КГБ. Вислухавши вимоги демонстрантів, він пообіцяв до ранку відпустити заарештованих й запропонував присутнім розійтися. Більшість повірила, однак близько 40—50 чоловік чекали майже до ранку, доки до них не підвезли заарештованих й відпустили без будь-яких коментарів.

Для того часу це була досить неординарна подія. Спроба відкрито й безцеремонно розігнати неофіційний громадський захід викликала таку ж відкритую й активну протидію. Влада зіткнулася з фактом відвертого опору й фактично розгубилася. Звичайно, швидко знайшлися винуватці. Як зазначалося в постанові Секретаріату ЦК КПУ «Про випадок, що стався 22 травня 1967 р. в м. Києві біля пам'ятника Т. Г. Шевченку», «...керівники Київського міськкому КП України зайняли позицію пасивного спостерігача, не вжили належних заходів, щоб поставити це зібрання під вплив і контроль партійних організацій, обмежилися тим, що доручили органам міліції слідувати за порядком. Проте неправильні дії органів охорони громадського порядку викликали небажаний інцидент»⁶¹. Інцидент був названий небажаним перш за все тому, що влада зазнала моральної поразки, їй довелося піти на поступки. Резонанс від цієї події був не менший, ніж після виступу в кінотеатрі «Україна».

Оцінюючи таку поступливість щодо учасників протестної акції, варто згадати одну обставину. За місяць до подій 22 травня в Україні протягом трьох тижнів перебувала з візитом делегація Комуністичної партії Канади. Під час візиту й у ході зустрічей з П. Шелестом у Києві і М. Сусловим у Москві члени делегації торкалися питання щодо подій 1965—1966 рр. в Україні. Оскільки кожного разу їм говорили про прояви буржуазного націоналізму серед письменників і студентів, вони попросили пояснити суть цих «проявів», однак вичерпної відповіді не отримали. Більше того, канадські комуністи розцінили процеси над інтелігенцією 1966 р. як «порушення демократичних прав» — і це при тому, що члени делегації намагалися всіляко уникати будь-яких непорозумінь і розходжень зі своїми «старшими партійними братами»⁶². Цікаво, що звіт про поїздку делегації містив у собі стільки небажаних для радянського керівництва нюансів, що його публікація в самій Канаді під тиском Москви затягнулася на півроку. Офіційний звіт був опублікований лише 1 січня 1968 р. в газеті Товариства об'єднаних українців Канади «Життя і слово» й у першому числі бюлетня Компартії Канади «Viewpoint» за цей же рік й

відразу ж викликав жваву дискусію в українській емігрантській і канадській пресі⁶³. (В Україні, до речі, цей звіт був опублікований лише у 1990 р.)⁶⁴ Очевидно, згадки про непорозуміння в розмовах із канадськими колегами щодо стосунків партії з творчою інтелігенцією були в радянських партійних керівників ще занадто свіжими, щоб дати їм новий матеріал для нових запитань...

Утім, так би мовити, в принципових справах ні про які поступки не могло бути й мови. Це показала судова розправа над В. Чорноволом. Ще в липні 1966 р. його було засуджено на три місяці виправних робіт «з утриманням 20 % заробітної платні» за відмову виступити свідком на квітневому процесі над братами Горинями, М. Зваричевською та М. Осадчим⁶⁵. Це ніяк не вплинуло на опального журналіста й колишнього комсомольського активіста: у самвидаві з'явилася його стаття «Правосуддя чи рецидиви терору?» і збірка матеріалів про процеси 1966 р. і про засуджених під назвою «Лихо з розуму». 9 листопада 1966 р. Карний кодекс УРСР був доповнений новою статтею 187¹ «Розповсюдження свідомо невірних вигадок, які порочать радянський державний і суспільний лад»⁶⁶. Мало спрацювати правило: «була б стаття, а людина знайдеться». Оскільки твори В. Чорновола дістали й досить широкий міжнародний резонанс — у жовтні 1966 р. в Парижі вийшла його книга «Лихо з розуму», — він був приречений стати першою жертвою нової статті в Україні.

Справа В. Чорновола слухалася 15 листопада 1967 р. у Львівському обласному суді. Хоч як це не дивно, процес був справді відкритим, на ньому були присутніми Л. Костенко, І. Дзюба, А. Горська, І. Світличний, І. Драч, Н. Світлична, В. Лучук та інші. Запрошений із Москви адвокат Л. Ветвінський дійсно захищав підсудного (ще одна відмінність від процесів 1965—1966 рр.)⁶⁷. В. Чорновола звинувачували в розповсюдженні «наклепницьких вигадок», зокрема в тому, що він на прохання В. Мороза переслав його статтю, написану в таборі («Репортаж із заповідника імені Берія»), депутатам Верховної Ради УРСР, надіслав машинопис «Лиха з розуму» П. Шелестові, В. Нікітченкові та іншим керівним особам УРСР. Фактично листи до офіційних осіб трактувалися як розповсюдження наклепницьких вигадок, що було юридичною нісенітницею, однак це не турбувало суд, оскільки процес був політичним. Зрозуміло, лунали й звинувачення в націоналізмі й у тому, що твори В. Чорновола видаються за кордоном. У своєму виступі підсудний досить легко спростував усі звинувачення й довів їх безпідставність⁶⁸, однак це не завадило засудити його на мак-

симальний за цією статтею строк — три роки ув'язнення в таборі загального режиму. Оскільки в цей час була проголошена амністія у зв'язку з 50-річчям Жовтневої революції, термін ув'язнення скорочувався вдвоє⁶⁹. Після процесу І. Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична та Л. Костенко надіслали листа П. Шелестові, в якому висловили протест проти характеру процесу, кваліфікувавши його як суцільне порушення процесуальних норм (так воно й було насправді). Більше того, вони охарактеризували процес як «особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, яка інакше думає і насмілюється критикувати дії окремих радянських установ, тобто здійснює своє конституційне право»⁷⁰. Вкотре вже інакодумці виступали на захист радянського закону проти служителів цього закону. Вкотре вони не отримали відповіді на своє звернення.

Продовжувалися й таємні політичні репресії. Ще в березні 1966 р. на адресу XXIII з'їзду КПСС надійшов меморандум підпільної організації «Український національний фронт», у якому містилися вимоги припинити русифікацію України і гоніння на українську інтелігенцію. Прочитавши меморандум, П. Шелест надіслав його шефові КГБ України В. Нікітченку з резолюцією: «Прошу терміново доповісти заходи»⁷¹. В результаті вжитих «заходів» у березні 1967 р. були заарештовані вісім осіб, що входили до складу цієї організації: у Львові — інженер І. Губка, викладач М. Милень, безробітний Г. Прокопович (усі вони раніше відбували ув'язнення за участь в ОУН) та пенсіонер-інвалід З. Красівський; в Івано-Франківській області — учитель Д. Квещко (родичі якого також постраждали за зв'язки з ОУН) та міліціонер М. Дяк; у Кіровоградській області — вчитель Я. Лесів (батько і брат були засуджені за участь в ОУН) і в Донецькій області — шахтар М. Качур, також колишній оунівець⁷². Як з'ясувалося в ході слідства, ця нелегальна група утворилася ще наприкінці 1964 р. й розпочала активну діяльність у 1965 р.⁷³ Члени УНФ вважали себе спадкоємцями ОУН. Організація видавала нелегальний журнал «Воля і Батьківщина» (не розповсюджувався), друкувала брошури і листівки антирадянського характеру. Її головною метою було згуртування сил для майбутнього визволення України, досягнення нею самостійності.

Оскільки члени УНФ не вели ніякої іншої діяльності, окрім агітаційної, їх судили за ст. 62 КК УРСР. Суд був закритим, вироки максимальними: Д. Квещко як керівник організації був засуджений до 10 років позбавлення волі і п'яти років заслання, інші її учасники — на різні строки ув'язнення та заслання (від 11 до 13 років)⁷⁴. Створення і

розгром УНФ показали неможливість тривалого існування підпільної організації, навіть ретельно законспірованої, й водночас стали свідченням того, що в Західній Україні певна частина інтелігенції схильна у своїх опозиційних настроях до націоналістичних ідей.

Факт розгрому УНФ певний час залишався невідомим не тільки громадськості, а й інакодумцям. Але й тих фактів, що стали вже загальновідомими, було задосить. В умовах піднесення громадської активності інтелігенції й іще живих сподівань на можливість демократизації радянського суспільства в середовищі інтелігенції виникла ідея висловити своє ставлення щодо фактів «порушення ленінських норм демократії», зокрема, звернутися до вищого керівництва країни з відповідною петицією, посилаючись при цьому на арешт і засудження В. Чорновола, С. Караванського та інших. Перед очима були численні приклади таких звернень у Росії: листи Л. Чуковської, звернення О. Солженіцина до IV з'їзду письменників СССР (травень 1967 р.) та відгуки на цей лист понад 80 письменників; листи Л. Копелева (грудень 1967 р.); лист до ЦК КПСС 43 дітей комуністів, репресованих у сталінські часи; листи Р. Медведєва та П. Якіра до журналу «Комуніст» та ін.⁷⁵ Всі ці листи і звернення спрямовувалися проти явно відчутної тенденції до нового звеличчування Сталіна і виправдання злочинів його часів.

За неперевіреними даними, ініціаторами звернення до Л. Брежнєва, О. Косигіна і М. Підгорного стала група викладачів та наукових співробітників Київського університету (фізики, кібернетики, математики). Появу петиції прискочив, очевидно, арешт у Москві чотирьох молодих авторів московського «самвидаву» — Ю. Галанскова, О. Гінзбурга, О. Добровольського і В. Лашкової. Збір підписів дещо затягнувся, але зусилля організаторів цієї акції не були даремними: у квітні 1968 р. листа підписали 139 чоловік — від академіків до робітників. Основний контингент «підписантів» складала наукова і творча інтелігенція, серед них були 5 членів-кореспондентів АН України, 23 кандидати наук, 21 член творчих спілок, журналісти, студенти⁷⁶. Лист мав цілком прорадянський характер, його автори та їхні однодумці висловлювали занепокоєння відходом від рішень XX з'їзду партії, «порушенням норм соціалістичної демократії». Цю цілком лояльну стосовно влади петицію навряд чи можна розцінювати навіть як прояв інакомислення, скоріше це був модернізований варіант звернення до «доброго царя». Проте реакція «верхів» була несподівано жорсткою. Різним формам переслідувань були піддані 33 «підписан-

ти», причому до уваги не бралися ні суспільне становище, ані наукові ступені чи звання. Студентів виключали з інститутів, наукових працівників виганяли з роботи, членів партії позбавляли партійних квитків. Таким чином постраждали члени-кореспонденти АН України О. Скороход, Ю. Березанський, професор Г. Дворко, наукові співробітники ряду інститутів АН України і викладачі Київського університету В. Бондарчук, І. Заславська, М. Білецький, В. Вишенський, М. Коцюбинська, З. Франко, М. Брайчевський, Г. Бачинський та ін. Якщо для інакодумців (І. Світличний, В. Стус, Є. Сверстюк та ін.) переслідування не були вже чимось новим, то для багатьох «підписантів» це стало серйозною моральною травмою, крахом життєвих ілюзій.

Щоб скласти конкретніше уявлення про те, як переслідували учасників цієї акції, приведемо епізод виключення групи художників із їхньої творчої спілки. Зауважимо, що виключення зі спілки означало не просто втрату членського квитка й неможливість надалі відвідувати спільні зібрання. Людина автоматично втрачала право користуватися майстернею, її позбавляли замовлень на роботи, фактично перекривали канали заробітків. Спочатку відбувся пленум Спілки художників України, на якому розглядалися персональні справи «підписантів»: А. Горської, Б. Довганя, В. Зарецького, О. Захарчука, І. Литовченка, В. Луцака, Л. Семикіної та Г. Севрук. Оскільки головуючий на зборах — заступник голови правління СХУ О. Данченко — займав «примиренську позицію» щодо «підписантів», партійна організація Спілки виступила зі спеціальною заявою. В результаті більшість учасників цієї групи (крім А. Горської, Л. Семикіної та Г. Севрук) покаялися і отримали догану. Незламна трійця жінок була виключена зі Спілки художників⁷⁷. Згодом у листі до П. Заливахи А. Горська так коментувала цю подію: «Від нас вимагали каяття, а ми ніяк не розуміли, чому маємо бути б...»⁷⁸. 15 червня відбулися вже загальні збори СХУ, які мали затвердити рішення пленуму. Атмосферу зборів описували виключені зі спілки жінки в листі до секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка: «Зусиллями групи невірноважених людей (малися на увазі члени партбюро. — Г. К.) на зборах була створена атмосфера паніки, істерії і ненависті. В залі панувала найвульгарніша лайка, на нас лили потоки особистих образ і безвідповідальних вигадок...»⁷⁹ Однак і цього разу організаторам «заходу» не вдалося зібрати необхідної для виключення кількості голосів. Як згадувала пізніше Г. Севрук, учасникам зборів — не членам партії — наказали вийти «на перерву». Після годинного сеансу політграмоти для партійної групи збо-

ри були продовжені й урешті-решт удалося виключити непокірних зі спілки.

Не менш показовий епізод, що характеризує суспільну атмосферу того часу — «історія читання» роману О. Гончара «Собор» у Дніпропетровській області. Події там розгорталися, очевидно, спонтанно й без вказівок із центру. Роман «Собор» присвячувався темі збереження духовної спадщини, зокрема спадщини національної. Написаний шанованим майстром слова, він як літературний твір усе ж таки не належав до кращих романів О. Гончара. Проте увагу до нього привернули не літературні достоїнства, а сама тема й, зокрема, те, що розробляти її взявся всіляко обласканий владою письменник старшого покоління, який належав до верхів літературного істеблішменту. В київській пресі роман дістав позитивні відгуки, взагалі громадський резонанс щодо нього був цілком сприятливим. «Верхи» він влаштовував своєю поміркованістю, а інакодумців — «ідейною спрямованістю». Тому справжній скандал, що розгорівся навколо «Собору» у Дніпропетровській області, виявився певною несподіванкою. За безпосередньою вказівкою секретаря Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченка (котрий упізнав в одному з негативних персонажів самого себе) розгорнулася кампанія проти «Собору» як «ідеологічно шкідливого» твору. За відпрацьованою схемою почалася вона з обговорення роману в «колективах трудящих». До парткомів підприємств викликали секретарів первинних партійних організацій і після відповідного інструктажу пропонували «опрацювати» роман (подібні доручення давалися також передовикам виробництва). Так, у звіті заступника секретаря парткому заводу ім. Г. Петровського зазначалося, що «...по рекомендації парткома роман «Собор» был прочитан рядом товарищей». У багатотиражній газеті Криворізького металургійного заводу з'явилася добірка негативних відгуків на роман робітників підприємства («голос робітничого класу» — це був безвідмовний аргумент у будь-якому ідеологічному погромі). Ось один із подібних відгуків: «дивуєшся авторові, як він наважився, як він міг виступити з твором про наше життя в пасквільному тоні». До кампанії залучили й «колгоспників». Голова одного з колгоспів назвав роман «наклепом на наших колгоспників і наш колгоспний лад». А секретар парткому одного з підприємств, явно претендуючи на «науковість», зазначав таке: «Роман «Собор» написаний в містичному і націоналістичному дусі. На 120 сторінках слово «собор» згадується 108 разів...»⁸⁰ Результати «обговорення» друкувалися в обласній пресі, зрозуміло, всі відгуки були негативними⁸¹. Водночас

владі заборонили провести в Дніпропетровському університеті ювілейний вечір О. Гончара та обговорення роману студентами. Оскільки не всі бажали підтримувати цей сплеск бюрократичного маразму, почалися переслідування «ухильників». Виключили з партії чи комсомолу (й водночас звільнили з роботи) журналістів С. Шийніна, М. Скорика і В. Зарембу, режисера Дніпропетровського українського театру Р. Степаненко, з університету виключили групу студентів⁸². Почастішали згадки у пресі про «український буржуазний націоналізм». Даючи оцінку всій цій метушні на своєму ювілейному вечорі 3 квітня 1968 р., О. Гончар назвав організаторів цієї кампанії «маленькими Вельзевулами», які «при чадінні культівських каганців пробують озлоблено клепати старі-старі ярлики для нових наших творів»⁸³. Продовження ця історія не мала, можливо тому, що П. Шелест особисто не був заінтересований у такому розвитку подій. Принаймні особисто О. Гончара не чіпали, і в травні 1968 р. на зустрічі П. Шелеста з керівництвом Спілки письменників України і парткому СПУ питання про «Собор» не порушувалося⁸⁴. Ця маленька «епопея» не була чимось особливим в ідеологічній практиці 1960-х років. Вона лише зайвий раз підтвердила, що будь-який літератор, митець, незалежно від посади і суспільного становища, не застрахований від переслідувань. Вона також продемонструвала готовність ідеологічних структур (як суб'єктів) і ретельно підібраної «громадськості» (як об'єктів) до параної колективного цькування будь-кого й будь-за-що, аби були відповідні вказівки. Разом із тим з'ясувалося, що інакомислення має місце і в індустріальних районах, а не лише в таких традиційних центрах, як Київ і Львів, оскільки кампанія проти «Собору» зустрілася хоча й зі слабким, але відкритим опором частини молодого інтелігенції. Про це свідчило, зокрема, розповсюдження в самвидаві «Листа творчої молоді Дніпропетровська».

Влітку 1968 р. сталася подія, яка хоча й не мала безпосереднього відношення до процесів інакомислення в Україні і в СРСР, однак справила на них колосальний вплив. У серпні цього року радянські війська разом з арміями інших країн, учасниць Варшавського договору, вторглися в Чехословаччину. Вулицями Праги — одного з найчарівніших міст світу — рухалися радянські танки. Їхніми гусеницями була розчавлена не тільки «празька весна», а й сподівання інтелігенції на можливість демократизації радянського суспільства. Не варто докладніше зупинятися на перебігу подій у чехословацькій кризі 1968 р. і ролі в них України — вони висвітлені у праці П. Потічного⁸⁵. Зауважимо лише,

що у значній частині інтелігенції, в тому числі цілком лояльної, ці події викликали справжній шок. У Москві 25 серпня 1968 р. відбулася демонстрація на Красній площі (Л. Богораз, П. Литвинов, К. Бабицький, Н. Горбаневська, В. Файнберг, В. Делоне і В. Дремлюга) під гаслами протесту проти вторгнення, про яку стало відомо світовій громадськості. В інших містах СРСР подібні спроби жорстоко придушувалися КГБ⁸⁶. За спогадами сучасників, в Україні мали місце окремі випадки протестів, коли буквально одиниці відмовлялися голосувати на «зборах трудящих» за схвалення дій радянського уряду. Загальний стан розгубленості серед інакодумців і посилення контролю за їхньою поведінкою з боку КГБ не дали можливості організувати відкриті публічні протести. Не слід забувати й того, що сам П. Шелест був одним із завзятих прихильників інтервенції і це, безумовно, вплинуло на активізацію дій органів політичного нагляду. В пресі розгорнулася шалена кампанія на підтримку дій радянського керівництва, вся інформація про події в Чехословаччині навіть для партійного активу подавалася виключно у викривленому вигляді. Про те, що насправді відбувалося в цій країні, можна було дізнатися тільки з передач західних радіостанцій або ж від іноземних туристів. Так, наприкінці вересня 1968 р. до Києва прибули з Праги З. Генік-Березівська та А. Куримський — українці за походженням (характерна деталь — крім них у вагоні поїзда Прага — Москва не було жодного пасажера). На квартирі у М. Коцюбинської зібралися В. Стус, І. Дзюба, І. Світличний та інші. Слухали розповіді про «братерську допомогу» СРСР чехословацькому народові⁸⁷. Зрозуміло, ці розповіді не додали оптимізму присутнім.

Чехословацькі події вплинули й на політику радянського керівництва в ідеологічній сфері. (Посиленню реакційних тенденцій у внутрішній політиці партійно-радянського керівництва «посприяли» також невдалий замах на Л. Брежнєва у Москві і радянсько-китайський прикордонний конфлікт). Зрозумівши, до чого може призвести навіть мінімальна терпимість на «ідеологічному фронті», активізувалися й українські «верхи». На замовлення П. Шелеста група фахівців-гуманітаріїв розпочала підготовку матеріалів про минуле та сучасне України, які згодом вийшли друком під його авторством у вигляді книги «Україно наша радянська».

Цей досить примітивний ідеологічно-публіцистичний трафарет за неписаними законами мав стати віхою, яка вказувала інтелігенції межі допустимого у висвітленні націо-

нального питання. Посилилися утиски цензури * й нагляд усіх ідеологічних структур у царині преси, літератури, мистецтва. Якщо в 1968 р. було прийнято дві «ідеологічні» постанови ЦК КПУ, то протягом 1969—1971 — десять⁸⁸. Про зростання «ідейних вимог» до творів літератури та мистецтва свідчить, зокрема, епізод, пов'язаний з постановкою вистави Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької «Сестри Річинські» (автори — І. Вільде та Б. Антків). На листопадовому пленумі ЦК КПУ (1968 р.) пролунала критика на адресу Львівського обкому партії за недостатній контроль у ході підготовки цієї вистави. П. Шелест закликав до «посилення політичної пильності та своєчасного реагування на будь-які прояви ворожої ідеології»⁸⁹. Суть справи полягала в тому, що у виставі пролунали цілих 8 тактів мелодії пісні «За Україну» (слова були інші), яка вважалася націоналістичною. Це потягло за собою й закиди щодо «невірної ідейної спрямованості» деяких епізодів, «двозначності» певних персонажів тощо. Авторів, ясна річ, примусили покаятися і переробити відповідні місця вистави...⁹⁰

Безперечно, ініціатива посилення ідеологічного тиску на інтелігенцію йшла з Москви, з апарату М. Суслова. 7 січня 1969 р. ЦК КПСС ухвалив «епохальну» постанову під вельми красномовною назвою: «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар». Слідом ЦК КПУ 3 березня 1969 р. ухвалив власну постанову під ідентичною назвою. Оскільки ця постанова не друкувалась у пресі, варто навести найхарактерніші місця з неї, які дають повне уявлення про її зміст, спрямованість і політичну вагу. В документі, зокрема, зазначалося, що «...окремі автори, режисери та постановники відходять від класових критеріїв при оцінці і висвітленні складних суспільно-політичних проблем, фактів і подій, а іноді стають носіями поглядів, чужих ідеології соціалістичного суспільства»⁹¹. Як приклади згадувалися журнал «Вітчизна» (зокрема, йшлося про те, що Я. Ступак «з об'єктивістських позицій описував дії лютих ворогів українського народу — бандерівців, скочувався на позиції українського буржуазного націоналізму»), видавництва «Молодь», «Прапор», «Радянський письменник», «Маяк», «Мистецтво», журнали «Дніпро» і «Ранок». Як приклад помилкових позицій літературної критики згадувалися позитивні рецензії на роман О. Гон-

чара «Собор» у «Літературній Україні», «Сільських вістях» і «Робітничій газеті». (Книгу негайно вилучили з бібліотек.)

Пролунала критика на адресу навіть цілком лояльних до влади, слухняних творчих спілок: «Творчі спілки, особливо Спілка письменників України, не досить глибоко аналізують ідейно-художній рівень мистецьких творів, а також творчість окремих майстрів. Не завжди дається своєчасна і правильна оцінка ідейно-помилковим, ущербним творам, в яких помітні спроби однобічно, суб'єктивістськи трактувати важливі періоди в житті нашого суспільства, у критиці недоликів виступати не з позиції класовості, партійності і соціалістичної зацікавленості (виділено мною.— Г. К.), а в дусі галасливого критиканства, тенденційної недооцінки нашого історичного досвіду і практики комуністичного будівництва. Спілка письменників мириться з тим, що деякі твори українських літераторів передруковуються буржуазними виданнями (малися на увазі, зокрема, Р. Іваничук, Р. Андрияшук, В. Стус, Є. Гуцало, В. Симоненко, Л. Костенко, І. Драч, І. Чендей, М. Вінграновський, Б. Антоненко-Давидович та ін.— Г. К.) і використовуються в брудних антирадянських цілях, що окремі її члени допускають ворожі випадки проти партії і держави, нелегально розповсюджують ідейно-шкідливі писання, або передають їх для публікації за кордон, як це трапилося з матеріалами І. Дзюби»⁹². Партійні організації органів преси, видавництв, радіо і телебачення, культурних установ і творчих спілок критикувалися за те, що вони не дають «належної політичної оцінки і відсічі демагогічним елементам»⁹³. Квінтесенцією постанови було те, що встановлювалась персональна відповідальність керівників усіх структур ідеологічного циклу (видавництв, газет, радіо і телебачення, творчих спілок тощо) за ідейно-політичний зміст їхньої діяльності. Вони зобов'язувалися виступати проти будь-яких проявів «буржуазної ідеології», підвищувати рівень «ідейно-виховної роботи» у своїх колективах⁹⁴.

Що й казати, постанова була масштабною за рівнем охоплення всіх ділянок духовного життя. Причому її характерними ознаками були не стільки розширення сфери ідеологічного тиску на інтелігенцію (вона й так була всеосяжною), скільки його інтенсифікація (персональна відповідальність) і якісна спрямованість на ресталінізацію духовного життя. Негайно розпочалися організаційні заходи по впровадженню її положень у життя. Вже 14 березня в ЦК КПУ було проведено нараду керівників творчих спілок, «ідеологічних» міністерств і відомств, редакторів друкованих органів і керівників видавництв із питань, які порушу-

* Докладніше про це мова йтиме у наступному параграфі.

валися у постанові. Керівництво Спілки письменників України (О. Гончар) було попереджено про «відповідальність за творчість і громадську поведінку кожного члена спілки»⁹⁵.

З цього часу майже повністю були перекриті всі канали легальної публікації творів, які могли б викликати невдоволення ідеологічних кураторів (хоча іноді й тут траплялися «недоробки»). До контролю над літературою та мистецтвом активно включилось КГБ республіки. У серпні 1969 р. В. Нікітченко повідомив ЦК КПУ, що у видавництвах «Молодь» і «Радянський письменник» готуються до видання книги поетів Н. Кир'ян, В. Голобородька та М. Воробйова. Видавництва виправдалися лише тим, що творів цих авторів немає у тематичному плані⁹⁶. Через місяць В. Нікітченко надіслав П. Шелестові нову довідку про «недоліки» в діяльності Спілки письменників. Однак цього разу приведений ним список прізвищ був настільки великим, що завідуючий відділом культури ЦК П. Федченко навіть виступив на захист тих, хто, на його думку, не становив небезпеки для «соціалістичних устоїв»: І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка, В. Коротича і Б. Олійника. Разом із тим він же нагадував, що його відомство «стоїть на чатах». У лютому 1969 р. на пленумі СПУ гостро критувалися за аполітичність, ідейну незрілість і формалізм твори Д. Павличка, Є. Гуцала та В. Дрозда (безперечно, ініціатива цієї акції виходила з апарату ЦК). «Серйозні претензії» висувалися також до творів І. Калинця, Б. Нечерди, Л. Скирди, І. Жиленко, В. Голобородька, В. Стуса, Н. Кир'ян, В. Кордуна, Б. Тимошенка, М. Воробйова і М. Холодного (про вірші останнього вказувалося, що вони мають «відверто антирадянський характер») ⁹⁷. Привертає увагу той факт, що «серйозні претензії» висувалися майже виключно до молодих літераторів, шістдесятників «другої хвилі». Цього було досить, щоб на довгі роки перекрити шлях їхнім творам на сторінки журналів, газет, літературних альманахів і книжок. З тих самих причин припинилися видання книг Б. Мозолецького, Я. Ступака, С. Цегляна, М. Данько, В. Рубана, Г. Чубая та інших авторів⁹⁸. З кожним роком вимогливість до «ідейного рівня» літературних творів підвищувалась. У березні 1970 р., наприклад, на розширеному засіданні парткому СПУ була піддана критиці навіть офіційна «Літературна Україна» за те, що не завжди послідовно виступала за «високий художній рівень та ідейну спрямованість» літературних творів. Ішлося, зокрема, про романи «Катастрофа» В. Дрозда, «Мальви» Р. Іванчука, повість «Іван» І. Чендея.

Це бліде повторення «ждановщини» було найбільш помітним у літературній, видавничій діяльності. Що ж стосується інших ділянок інтелектуальної творчості, то «каральні» акції здійснювалися там не менш активно, хоча й не мали такого розголосу (зокрема, в літературознавстві, історіографії, мовознавстві, етнографії тощо). Наприклад, тільки завдяки самвидавowi стало відомо про тиск на скульптора І. Гончара, котрий створив у себе вдома справжній музей творів українського народного мистецтва, унікальний за своїм характером. Хата І. Гончара була місцем паломництва національно свідомої інтелігенції, зарубіжних українців. Існування такого позаофіційного культурного центру не могло не викликати занепокоєння властей. Восени 1969 р. В. Нікітченко повідомив ЦК КПУ, що будинок-музей І. Гончара постійно відвідують іноземці, котрим він скаржиться на стан зберігання етнографічних цінностей в Україні. Після цього до хати художника завітали зовсім інші візитери: тут побували секретар ЦК КПУ Ф. Овчаренко, заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Тронько, завідуючий відділом культури ЦК КПУ П. Федченко, голова правління Спілки художників України В. Бородай, секретар парткому Спілки М. Бельський. Всі їхні розмови з І. Гончаром зводилися до одного — передати колекцію до державного музею або продати її. В листопаді 1970 р. новопризначений голова КГБ республіки В. Федорчук запропонував Київському міськкому партії «вжити рішучих заходів, щоб покласти край шкідливому використанню цієї приватної збірки»⁹⁹. Погрожуючи скульпторові виключити його з партії та Спілки художників, власті змусили І. Гончара закрити доступ до музею¹⁰⁰, хоча відвідування не припинилися зовсім (звичайно, їх стало значно менше).

Так само непомітно відбувалося ідеологічне коригування в галузі кіномистецтва. На розвиток згадуваної постанови ЦК КПУ від 3 березня 1969 р., на розширеному засіданні Комітету з кінематографії при Раді Міністрів УРСР 31 березня була ухвалена власна постанова. Йшлося про необхідність підвищення «ідейного рівня» фільмів, «активізацію зусиль всіх творчих працівників щодо більш вмілого і переконливого показу переваг радянського способу життя, животворного впливу комуністичних ідеалів на свідомість людей, на глибокий аналіз і нищівне викриття будь-яких проявів буржуазної ідеології»¹⁰¹. Виходячи з цього, чиновники від кінематографії запропонували митцям переробити сценарії фільмів про Лесю Українку (з метою точнішого показу «зв'язків героїні з марксистським рухом»), «Поштовий роман» (Д. Храбровицького та Є. Матвеева),

«Комісари» (М. Машенка та Б. Тарасенка), «Білий птах з чорною відзнакою» (Ю. Ілленка та І. Миколайчука) ¹⁰².

Ідеологічна реакція супроводжувалася поступовим на-рошуванням адміністративних переслідувань, політичного цькування і репресій проти інакодумців, узагалі — проти будь-яких форм нерегламентованої державою громадської активності. Характерна риса цього часу — «провінціалізація» репресій. У Києві виявлено лише один випадок арешту і засудження інакодумців: у червні — серпні 1968 р. були заарештовані й у січні 1969 р. засуджені згідно зі ст. 62 КК УРСР працівники Київської ГЕС О. Назаренко, В. Карпенко та В. Кондюков за розповсюдження листівок з протестами проти заборони відзначати 22 травня. У зв'язку з цією справою постраждала також студентка Київського університету Л. Шереметьєва, яку відчислили з останнього курсу лише за те, що її ім'я згадувалося на суді ¹⁰³. Водночас у провінційних центрах репресій було значно більше і відзначалися вони більшою безглуздістю і жорстокістю. Так, у Львові в червні 1969 р. була затримана велика група людей лише за те, що вони читали самвидавські твори (щоправда, через деякий час їх відпустили). Тоді ж був заарештований і в січні 1970 р. засуджений до чотирьох років таборів за читання самвидаву економіст С. Бедріло ¹⁰⁴. У Дніпропетровську в червні того ж року заарештували поета І. Сокульського, в Новомосковську — М. Кульчицького та асистента одного з вузів В. Савченка, які розповсюджували «Лист творчої молоді Дніпропетровська». І. Сокульського, як автора листа, засудили на чотири з половиною роки (ст. 62), його товаришів — на два з половиною і два роки відповідно (ст. 187¹). У Харкові, де сформувалася група інакодумців, яка підтримувала зв'язки з московськими колегами, у 1969—1970 рр. відбулися арешти і процеси, пов'язані з розповсюдженням самвидаву. В грудні 1969 р. засудили Г. Алтуняна, роком раніше звільненого з армії за антисталінські висловлювання ¹⁰⁵, в лютому 1970 р. — студента О. Бахтіярова, в березні — квітні того ж року — друзів Г. Алтуняна В. Недобору, П. Пономарьова та А. Левіна, які підписали звернення московської «Ініціативної групи по захисту прав людини» до ООН з приводу арешту в Москві П. Григоренка — на той час уже відомого правозахисника. В Харкові була організована істерична кампанія цькування засуджених, за класичними канонами 1930—50-х років ¹⁰⁶. Як правило, всі ці арешти й суди супроводжувалися обшуками у знайомих і родичів засуджених.

У червні 1969 р. була висунута ідея розширити сферу використання ст. 62 КК УРСР. В. Нікітченко вважав, що

необхідно засуджувати також і за ненавмисні дії, як і передбачалося цією статтею. «Антирадянська агітація і пропаганда, як показує історія боротьби з державними злочинами, — писав він до ЦК КПУ, — поряд із терором, диверсіями, зрадою Батьківщини і шпигунством, завжди була однією з форм підривної діяльності проти Радянської влади» ¹⁰⁷. Можливо, ця «законотворчість» була спровокована невдоволенням московських хазяїв діями шефа КГБ республіки. Самвидав процвітав, арешти не зачіпали його ключових фігур, отож треба було якось виправдовуватись. Утім, це не допомогло. Пропозицію В. Нікітченка відкинули. В липні 1970 р. він був звільнений зі своєї посади, на його місце призначили В. Федорчука ¹⁰⁸. На відміну від свого попередника, людини досить освіченої і відносно ліберальної (якщо зважити на характер установи, яку він очолював), В. Федорчук був беззастережним прибічником найжорстокішого придушення інакомислення, й до того ж — діяв тільки за безпосередніми директивами Москви. П. Шелест утратив одного із головних своїх прибічників і разом — реальний контроль над КГБ республіки, який і так був досить обмеженим.

«Новий стиль» у відносинах з інакодумцями був наочно продемонстрований у справі В. Мороза (заарештованого за місяць до призначення В. Федорчука). За написання ряду самвидавчих есеїв В. Мороза, котрий пробув на волі після першого ув'язнення всього дев'ять місяців, засуджено в Луцьку як «особливо небезпечного рецидивіста» на дев'ять років ув'язнення і п'ять років заслання — неймовірно жорстоке покарання *. Майже одночасно з ним у Тернопільській області був кинутий за ґрати на п'ять років (і два — заслання) вчитель музики М. Горбаль. Провина останнього полягала в тому, що він написав вірш «Дума» («націоналістичного» змісту) й «розмножив» його у двох (!) примірниках. Цікава деталь — він був схоплений за доносом завідувачої будинком піонерів, яка помітила цей вірш у його зошиті ¹⁰⁹. В арсеналі репресій з'явився новий жахливий «засіб» — запроторення інакодумців до психіатричної лікарні (московське КГБ вже користувалося ним раніше, тепер «новинка» прийшла й у провінцію). У травні 1971 р. за читання віршів біля пам'ятника Т. Шевченкові був заарештований колишній в'язень політичних таборів часів «відлиги» — А. Лупиніс. Незабаром він опинився у Дніпропетровській спеціалізованій психіатричній лікарні, де його «лікували» понад 10 років... ¹¹⁰ Найжахливішим епізодом цього

* Докладніше про це мова йтиме у наступному параграфі.

часу стала загадкова загибель А. Горської — одного з найавторитетніших лідерів інакодумців. Художницю було знайдено убитою в підвалі дачі її свекра. За офіційною версією саме І. Зарецький, свекор А. Горської, вбив її 28 листопада 1970 р. (причина — особисті тертя), після чого наступного дня у Фастові поклав голову під колеса електрички...¹¹¹ Обставини загибелі А. Горської, а головне — подальший хід слідства, викликали серед її друзів і однодумців загальну впевненість про причетність до вбивства КГБ.

Нагнітання в суспільстві атмосфери нетерпимості до інакодумства, загальна депресія після чехословацьких подій все ж таки не зупинили відкритих протестів, які інколи набували крайніх форм саме завдяки цій атмосфері. 5 листопада 1968 р. вчитель В. Макуха, колишній політв'язень сталінських таборів, вийшов на Хрещатик, обілляв себе бензином і запалив, вигукуючи: «Хай живе вільна Україна!» Від опіків він помер у лікарні. 10 лютого наступного року, також на Хрещатику, М. Бериславський спробував повторити акт самоспалення під тими ж гаслами, але невдало. За це він дістав два з половиною роки тюрми. Обидва були колишніми вояками УПА¹¹². Як не дивно, але ці трагічні події не викликали активної реакції серед інакодумців. Що справді сколихнуло їхнє середовище й викликало численні протести — це процес над В. Морозом. Такої кількості петицій і листів-протестів не зібрав жодний попередній політичний процес. В. Чорновіл, І. Дзюба та Б. Антоненко-Давидович, викликані до суду як свідки, відмовилися давати показання, оскільки процес був закритий¹¹³. Вони направили письмові протести до вищих судових інстанцій, засуджуючи політичний характер процесу. Листи й петиції написали також С. Шабатура, Г. Савронь, І. Лемик, М. Плахотнюк, Ігор та Ірина Калинці, З. Франко, М. Коцюбинська, П. Заливаха, В. Дробата, В. Романюк, Г. Чубай, О. Антонів, О. Мешко, М. Косів, С. Гнатенко, О. Попович та ін. Відповідей вони, звісно, не отримали, якщо не вважати за відповідь адміністративне переслідування усіх без винятку «протестантів». Зрозуміло, ця злива листів-протестів була організованою.

На акцію протесту проти дій влади перетворився похорон А. Горської 7 грудня 1970 р. Незважаючи на всі зусилля офіційних організаторів похорону не допустити «антигромадських вчинків», друзі А. Горської все ж таки не дали спалювати її пам'ять офіційними промовами за заздалегідь розробленим сценарієм. У виступах О. Сергієнко, Є. Сверстюка та І. Геля завуальовано пролунала думка про справжні причини загибелі художниці¹¹⁴. В. Стус прочитав

вірш «Пам'яті А. Горської». Над могилою виступив самодіяльний хор «Гомін», хоча його керівник Л. Ященко був попереджений про «недоцільність і небажаність такого виступу». Ця маніфестація викликала відповідні дії з боку влади за «спроби використати похорон для поширення ворожих поглядів»¹¹⁵ (переслідування й нагінки за місцем роботи, звільнення, партійні стягнення тощо — звичний набір). Також вирішено було «поставити хрест» на хорі «Гомін», який давно вже викликав роздратування партійних бонз своєю діяльністю. Хор (близько 160 учасників), до складу якого входили лікарі, вчителі, інженери, науковці, збирався в київських парках, біля пам'ятників Т. Шевченкові та Лесі Українці і співав українські народні пісні. Ця незаангажована народна творчість постійно переслідувалася властями. Спочатку вимагали змінити назву (оскільки так само називалися «буржуазно-націоналістичні» хор у Мюнхені і газета в Америці). Потім шантажем і погрозами змусили покинути хор багатьох людей. 29 грудня 1970 р. відбулася навіть нарада секретарів райкомів, керівників і секретарів парторганізацій підприємств, навчальних закладів та установ, де працювали учасники хору, з метою розробки заходів для його остаточної ліквідації. Тоді ж за вказівкою ЦК КПУ партбюро Спілки композиторів України доручило президії Спілки створити комісію, яка мала дати «оцінку» діяльності Л. Ященка і провести з ним відповідну роботу з тим, щоб «припинити його антигромадську, націоналістичну за змістом діяльність». Два члени комісії — композитор О. Білаш і музикознавець М. Гордійчук, очевидно, не бажаючи брати участь у цій ганебній справі, але й не маючи можливості відмовитись, обидва разом «захворіли». «Комісія» працювала силами однієї людини — секретаря парткому СКУ В. Гомоляки. В лютому 1971 р. за матеріалами «комісії» президія СКУ оголосила сувору догану Л. Ященкові й наказала йому перебудувати роботу хору¹¹⁶. Ященко «перебудовуватися» не захотів і 28 вересня 1971 р. був виключений зі Спілки композиторів України за «антигромадську поведінку»¹¹⁷. Хор «Гомін» припинив існування.

У 1971 р. українські інакодумці вперше спробували утворити легальну правозахисну організацію на зразок «Ініціативної групи...» в Москві. 8 грудня 1971 р. в Одесі була заарештована дружина відомого політв'язня Н. Строката-Караванська. Спочатку збиралися протестувати, як і раніше, надсилаючи листи до інстанцій, потім вирішили об'єднати протести. 21 грудня була підготовлена заява про створення Громадського комітету на захист Н. Строкатої-Караванської, яку підписали П. Якір (Москва), Л. Тимчук (Одеса),

Ір. Стасів-Калинець, В. Чорновіл (Львів), В. Стус (Київ). У заяві зазначалося, що Комітет діятиме на засадах Конституції СРСР, Декларації прав людини, та Пакту про громадські й політичні права. Мета Комітету — ознайомлення інстанцій з обставинами справи Н. Строкатої-Караванської, організація збору підписів на захист заарештованої і нагляд за дотриманням законності в ході слідства та судового процесу. Комітет навіть устиг випустити бюлетень, який містив заяву про його створення, біографію Н. Строкатої-Караванської і повідомлення про її арешт. На цьому діяльність Комітету завершилась. Менш як через місяць розпочався «генеральний погром»...

Після брежнєвського перевороту 1964 р. в СРСР розпочався поступовий ідеологічний і політичний ренесанс сталінізму. Оскільки під час «відлиги» в середовищі інтелігенції встиг сформуватися тонкий пласт неконформістів і співчуваючих їм, цей процес наштовхнувся на певний опір, який довелося долати адміністративно-репресивними заходами та ідеологічним контрнаступом.

Поява інакомислення була феноменальним явищем для моноідеологічного радянського суспільного ладу, свідченням ослаблення тоталітарної системи. Серйозної небезпеки для існуючого режиму воно не створювало, однак останній поступово нарощував тиск на інакодумців, оскільки вони намагалися ревізувати основи основ тоталітарної системи — її ідеологічні підвалини, які у фасадній ієрархії цінностей посідали перше місце. Зрозуміло, найбільш дражливым моментом у цьому конфлікті було національне питання, яке згідно з офіційною доктриною наближалось до фінального вирішення в СРСР. Звідси стереотипна схема боротьби з інакомисленням в Україні — під гаслами боротьби з «націоналізмом». Можливо, найбільш наочно ці тенденції проявилися в розвитку самвидаву, котрий у ці роки став основною формою ідейного протистояння системі.

«Самвидав України»

Для руху опору 60-ті роки пройшли під знаком самвидаву. Самвидав був не просто інтелектуальним підґрунтям опору, але й чи не найголовнішою формою його існування. До виникнення й розвитку інших проявів духовного «андерграунду» (рок-музика, поп-арт та ін.) він був єдиною, найбільш структурованою, формою духовної опозиції. 60-ті роки стали епохою розквіту самвидаву. Він мав досить потужні інтелектуальні сили, склалася певна схема його розповсю-

дження (хоча відбувалося це переважно стихійно), розширювалася його тематика, він виходив за кордони СРСР.

Цей сплеск у розвиткові самвидаву був викликаний як збігом ряду суб'єктивних чинників, так і дією об'єктивних факторів, які, на перший погляд, не мали до нього відношення. Самвидав як явище духовного життя мав поважну історичну традицію ще з часів авторитарного суспільства. Побудова тоталітарного суспільства в сталінські часи звела самвидав майже нанівець, однак повністю він не зник. Навіть більше, тоталітарна система з її моноідеологічністю, одержавленням церкви, всеосяжною цензурою, нав'язуваною культурно-духовною одноманітністю поступово створила умови для подальшого розвитку самвидаву. Перші ж прогалини в цій системі та її зворотна еволюція до авторитаризму під час «відлиги» спровокували вихід інтелектуальної енергії, що не вкладалася в рамки офіціозу, на поверхню. Під час «відлиги» встигли сформуватися й інтелектуальні сили, спроможні створити альтернативні форми культури, які, не маючи змоги реалізувати себе в офіціозі, почали функціонувати в паралельному духовному просторі.

У 1960-ті роки набирала силу одна з глобальних закономірностей суспільного розвитку — розширення інформаційного простору. В умовах відносно закритого суспільства ця тенденція всіляко стримувалася державою. Тому неконформістська частина інтелігенції перебрала функцію розповсюдження тієї інформації, яка була невідконтрольна державі. Нарешті, прагнення партійно-державної бюрократії монополізувати право на свободу слова й максимально обмежити його, вилучення з громадського обігу цілих блоків дражливих суспільно-політичних проблем неминуче мало викликати відповідну протидію. У першому номері самвидавчого журналу «Український вісник» говорилося про те, що «"самвидав" є стихійною формою здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова»¹¹⁸. В тому ж числі, аналізуючи форми існування самвидаву, видавці «УВ» вказали на три етапи його розвитку. Перший — суто літературний самвидав початку 1960-х років, здебільшого поезії, а також статті чи спогади, які стосувалися питань літератури. Другий етап — поява політичних статей, анонімної публіцистики (1963—1965 рр.). І, нарешті, третій, — друга половина 60-х років, — це період поширення статей з авторськими підписами, публіцистики, а також документів, автори яких не приховували своєї причетності до них¹¹⁹. Ця формальна періодизація цілком слушна. Можна тільки додати, що постійно існував літературний самвидав, що тематика публіцистичного самвидаву з другої половини 60-х

років майже не розширювалася, проте зростав його інтелектуальний потенціал, що врешті-решт саме в ці часи самвидав став місцем консолідації нонконформістів і фактично — інфраструктурою руху опору.

Якщо суто літературний самвидав (про нього вже йшлося вище) * був здебільшого формою реалізації нереалізованого, то публіцистичний став показником політизації частини шістдесятників, прагнення вийти за межі культурництва. Навіть побіжний погляд на зміст серії анонімних статей, які поширювались у самвидаві в 1963—1965 рр., свідчить про наростання «ревізіоністських» настроїв їхніх авторів. Ревізії піддавалися основи марксистської ідеології, історія радянської влади, національна політика КПСС, діяльність В. Леніна тощо. Цікаво, що подібні процеси відбувалися також у середовищі інтелігенції інших країн «соціалістичного табору», зокрема Польщі й Чехословаччини, причому там вони поширилися й на частину партійно-державної верхівки. В Західній Європі також набували популярності теорії, пов'язані з ревізією марксизму і його практичним втіленням у життя. Отже, в цьому відношенні політичний самвидав України певною мірою відображав світові інтелектуальні тенденції.

Серія анонімних статей політичного характеру, що з'явилася в середині 60-х років, стала результатом своєрідного ідейного компромісу в гурті шістдесятників-«політиків». За свідченням В. Лісового, серед них існувало два основних підходи до суспільно-політичної проблематики. Одні залишалися на позиціях ортодоксального марксизму, вважаючи радянський експеримент його збоченням, захоплювалися раннім К. Марксом і фактично були прихильниками соціал-демократії. Інші досить скептично ставилися до Марксової доктрини в цілому. Однак уже тоді всім було ясно, що певне порозуміння навіть із критично настроєною інтелігенцією можливе лише на ґрунті ревізії офіційної ідеології. Фактично стан масової свідомості інтелігенції й масової свідомості взагалі визначав рівень критики системи. Це стало цілком очевидним з появою у самвидаві низки різко критичних статей справді антирадянського й антимарксистського спрямування.

Мабуть, одним із центральних документів тогочасного політичного самвидаву була стаття «Стан і завдання українського визвольного руху». (Статті «Про сучасне і майбутнє України» і «Думки комуніста про сучасне і майбутнє українського народу», які одночасно циркулювали в самви-

даві, очевидно, були варіантами першої.) Ця стаття була найрадикальнішою за змістом на той час і, як згадує М. Горинь, мала стати програмною для політичного шістдесятництва¹²⁰. В цьому документі явно відчувуються ремінісценції з критики радянського ладу публіцистами ОУН часів Другої світової війни *. Ось деякі фрагменти з нього: «Радянське суспільство проминуло апогей свого соціального поступу, СРСР став державою авторитарної олігархії (всевладних чиновників) з постійною тенденцією до перетворення час від часу у воєнізований профашистський режим»; «Програма КПРС... є політично найбільш концентрованим виразом ортодоксальної демагогії»; «Радянська держава стала гальмом для дальшого розвитку економіки і духовних цінностей народів СРСР»; «Україна, яка постане в результаті розв'язання завдань нинішнього визвольного руху, побудеться, нарешті, назавжди вікових колоніальних повинностей перед великодержавною шовіністичною Росією»¹²¹. У статті підкреслювалося, що нинішній визвольний рух в Україні є безпосереднім продовженням попереднього (явний натяк на ОУН — УПА). Разом з тим указувалося на необхідність зміни тактики боротьби за визволення України: «Свої завдання сили визвольного руху можуть з успіхом виконати лише демократично-революційним шляхом, методом боротьби, який включає в себе такі засоби: ідейна, легальна і нелегальна, масова й індивідуальна агітація і пропаганда..., організація легальних і нелегальних матеріальних чинників (кошти, товариства, демонстрації, зібрання та ін.). Пропганда визвольних ідей в армії»¹²². Неважко помітити збіг основних положень статті з програмними засадами Української робітничо-селянської спілки, з документами якої автор чи автори цитованих тез навряд чи були знайомі. Ці ідеї «витали в повітрі». Водночас слід зауважити, що положення, викладені вище, відображали настрої найбільш радикальної частини шістдесятників. Обговорити і узгодити їх із ширшим довкіллям не вдалося через арешти 1965 р.

З цього ж інтелектуального середовища, мабуть, вийшла й стаття «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства», яка знов-таки багато в чому перегукується з творами публіцистів ОУН другої половини 40-х років (П. Полтави, наприклад)¹²³. Головна ідея статті — нехтування національним питанням у марксистській ідеології, фіктивність теорії класової боротьби і побудови комунізму. «Найхарактернішою рисою марксизму,— зазнача-

* В. Чорновіл вважає, що автором статті був Є. Пронюк (інтерв'ю від 9.XII.92 р.). Це підтверджує і сам Є. Пронюк.

* Див. розділ I, § 1.

лося в статті,— є звеличування класової боротьби при повному ігноруванні національної боротьби... Використавши оту правду про експлуатацію робітників підприємцями, марксизм пішов на велику неправду, не подумавши про долю людства, яка стоїть поза відносинами капіталістів та робітників [...]

Отже, тепер мало кому не ясно, що теорія побудови комунізму, яку нібито мав здійснити звільнений від експлуатації пролетаріат, є фікція. Замість суспільної власності на виробництво, Марксова теорія на практиці привела до державної власності на виробництво, замість усунення експлуатації робітника підприємцем Марксова теорія привела до державної власності на виробництво, замість усунення експлуатації робітника підприємцем Марксова теорія призвела до державно-партійної експлуатації всіх класів, нічим не обмеженої і ніким не контрольованої. Суспільна (фактично державна) власність на землю (колгоспи і радгоспи) привела до встановлення над селянином державного кріпацтва»¹²⁴. Отже, як бачимо, чогось якісно нового у порівнянні зі своїми попередниками в критиці державної ідеології автори цитованих статей не дали. Однак їх зміст, як і зміст суто літературного самвидаву, слід оцінювати контекстуально. Для самих шістдесятників цей комплекс ідей був надзвичайно важливим кроком вперед у їхньому ідейному поступі, оскільки йшлося не про «справжній» марксизм, як альтернативу його «сфальшованому» радянсько-сталінському варіантові, а про несприйняття його як світогляду взагалі, про різко негативне ставлення до радянської системи в цілому. Ці статті свідчать про існування в середовищі інакодумців уже в першій половині 60-х років досить послідовних противників режиму, які справді представляли антирадянську течію, досить незвичну на фоні загальних промарксистсько-прорадянських настроїв шістдесятництва.

Цілком закономірно, що центральною темою політичного самвидаву першої половини 60-х років було національне питання. При цьому воно аналізувалося у двох взаємопов'язаних аспектах: суто політичному і, так би мовити, культурницькому, який у конкретному історичному контексті теж мав суто політичне забарвлення. Аналіз цієї групи статей теж варто розпочати з найбільш радикальних творів. Ось як трактувалася суть національної і міжнародної політики СССР у статті «Сучасний імперіалізм»: «Найновіша історія людства знає три форми імперіалізму: білий, червоний та коричневий [...]

Другий тип імперіалізму ми називаємо червоним тому, що він свої завоювання здійснює під червоним прапором...

Що СРСР — Російська комуністична імперія, а уряд її імперіалістичний, шовіністичний, свідчать наслідки Другої світової війни. У цю війну Росія приєднала безпосередньо до себе, тобто включила до складу СРСР, Прибалтійські держави (Латвію, Литву, Естонію), частину Західної України, Західну Білорусію та території Німеччини і Японії»¹²⁵. Знову можна констатувати, що цей підхід більше нагадує відповідні пасажі публіцистів ОУН і не характерний для загального настрою самвидаву. Такою ж гостротою позначаються статті, присвячені становищу України в складі СССР та її взаєминам з Росією, хоча в політичному відношенні вони виглядають дещо поміркованішими. Зокрема у статті «12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство», йшлося про безправність українського уряду перед московським центром, про те, що росіяни відчувають себе в Україні більшими хазяями, ніж самі українці, про перекачування кадрів спеціалістів з України в Росію, про замовчування найбільшої трагедії українського народу — голодомору 1933 р., й, нарешті, про те, що кожний, хто захищає право на існування української мови, ризикує бути затаврованим як «націоналіст»¹²⁶. У статті «Націоналісти?» йшлося про великодержавний російський шовінізм і про спотворення принципу інтернаціоналізму, під впливом якого відбувалося знищення української культури й, відповідно, — українського народу¹²⁷. В унісон звучали думки статей «Уроки історії» (про русифікацію українців), «Лист письменниці Ірині Вільде та її землякам, які не бояться правди» (передрук статті Р. Рахманного — відомого громадського діяча з діаспори), «Українська освіта в шовіністичному зашморзі» та ін.¹²⁸

Гадається, найбільш популярною самвидавчою статтею того часу був памфлет «З приводу процесу над Погружальським». Можливо, за силою звучання, публіцистичною спрямованістю та літературними якостями це найкращий твір такого роду середини 1960-х. За свідченням В. Чорновола, в написанні статті брали участь Є. Сверстюк, І. Дзюба, І. Світличний і він сам¹²⁹. Вона була відгуком на безпрецедентну подію — пожежу в Київській центральній науковій бібліотеці 24 травня 1964 р., в результаті якої була знищена велика кількість українознавчої літератури та архівних документів. У статті піддавалася сумніву офіційна версія виникнення пожежі і обстоювалася думка, що вона — закономірний результат наступу великодержавного російського шовінізму, чергова акція в низці принижень українського народу. «Виморивши голодом мільйони українців у 1933 р., — писали автори, — закатувавши кращих представ-

ників нашої інтелігенції, душаючи найменшу спробу мислити, із нас зробили покірних рабів [...]. Нам вже не раз плювали в обличчя. В цьому ж році плюнули особливо нахабно. Спалили найбільшу українську бібліотеку. Зірвали місток між нашим минулим і сучасним»¹³⁰. Автори статті дещо завуальовано, але недвозначно закликали чинити опір: «Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу — його життя залежить від нашої готовності постояти за себе»¹³¹. За спогадами учасників руху опору і очевидців, стаття «З приводу процесу над Погружальським» справила чи не найбільший вплив на настрої інтелігенції і була найбільш розповсюджуваною у самвидавці. Для деякого вона стала навіть останнім поштовхом до участі в русі опору.

Оцінити межі поширення самвидаву й масштаби його читання нині дуже важко. Спочатку самвидавчі статті передавалися головним чином близьким знайомим, друзям чи родичам. А ті, в свою чергу, передавали їх іншим «перевіреному люду». Зрозуміло, далі контролювати цей процес було вже неможливо, він ставав стихійним. Статті передруковувалися на машинках, переписувалися від руки, фотографувалися на фотоплівку. Поступово склалася й певна інфраструктура розповсюдження і зберігання самвидаву. У Львові однією з ключових фігур поширення самвидаву був М. Горинь. Він організовував передрук статей (йому допомагали кілька десятків чоловік) та їх розповсюдження¹³². Самвидав розходився головним чином серед молоді інтелігенції і студентів у містах, майже не потрапляючи на село. Фактично постійним був канал обміну самвидавом між Львовом і Києвом. У Києві активну роль у забезпеченні розповсюдження самвидаву відіграв І. Світличний, який власноручно відредагував чимало статей. Зрозуміло, що в поширенні самвидаву брали участь майже всі шістдесятники — і «культурники» і «політики» — у тому числі й ті, хто формально не був учасником руху. В Києві, наприклад, згадує В. Лісовий (на той час співробітник інституту філософії АН України, один із активних діячів «самвидаву»), самвидавчі статті серед студентів університету розповсюджував В. Овсієнко, серед аспірантів та викладачів — Б. Попруга і М. Григорович. Рентгенолог М. Хоменко виготовляв фотокопії статей, викладачка Київського інженерно-будівельного інституту А. Клімаш допомагала переховувати самвидав¹³³. У Львові це були всі ті, хто пройшов через процеси 1966 р. (зокрема, М. Зваричевська, І. Гель та ін.), а також дехто із свідків на цих процесах.

Отже, якщо спробувати визначити хоча б приблизно сферу поширення самвидаву на середину 1960-х років, мо-

жна назвати такі групи: творча інтелігенція, викладачі вузів, академічна інтелігенція, частково — вчителі, студенти, медичні працівники. Географія обмежувалася містами: Київ, Львів, Черкаси, Луцьк, Івано-Франківськ, Тернопіль, у меншій мірі — Полтава, Дніпропетровськ, Одеса. Отже, сфера дії самвидаву була досить вузькою, а самвидаву політичного — ще вузьчою. Деякі самвидавчі твори взагалі не призначалися для широкого розповсюдження (зокрема, «Стан і завдання українського визвольного руху»).

Якщо ж брати до уваги зміст і спрямованість політичного самвидаву першої половини 60-х років, то його можна охарактеризувати як підготовчий етап до формування політичної програми інакомислення чи руху опору. Процес формування цієї програми був перерваний арештами й судами. В результаті він зупинився у фазі формулювання деструктивних постулатів і антитез. Більшість статей цього періоду присвячена негативній критиці системи та окремих аспектів її дій і не пропонує альтернативи, крім абстрактних гасел. Дещо відрізняється у цьому відношенні стаття «Стан і завдання українського визвольного руху», яка пропонувала в найзагальнішому вигляді тактику дій. Отож, якщо оцінювати доробок політичного самвидаву першої половини 60-х років з точки зору розвитку ідей руху опору, то помітного поступу не відбулося, якщо не брати до уваги прагнення до зміни тактики в бік мирних засобів боротьби. Однак для самих шістдесятників це був неабиякий прогрес, він свідчив про початок формування політичної опозиції. Якщо ж зважити на умови розвитку руху опору, постійну загрозу репресій, свіжу пам'ять про жорстокий розгром ОУН — УПА і безперервно діючу підсистему ідеологічного погрому інакодумців, вага політичного самвидаву цього часу значно зростає. На еволюцію від традиційного «культурництва» до політичного протесту було витрачено не більше 2—3 років. Слабкий літературно, часом поверховий, бідний на конструктивні ідеї політичний самвидав першої половини 60-х років зрештою став поважним кроком уперед в інтелектуально-політичному оформленні інакомислення.

Частковий розгром інфраструктури самвидаву в 1965—1966 рр. і перебіг судових процесів спонукали до зміни тактики. По-перше, змінилася «методологія». Більш безпечним вважалося виступати все ж таки з марксистських позицій. Це, до речі, відповідало і світоглядові авторів, які визначали розвиток самвидаву в середині 1960-х. По-друге, він перестав бути анонімним. По-третє, найраціональнішою формою вважалася «офіціалізація» самвидавчих творів — оформлення їх у вигляді петицій до офіційних інстанцій.

Безумовно, центральними творами самвидаву цього часу були «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та «Лихо з розуму» В. Чорновола.

Задум написати працю про національну політику в Україні виник у І. Дзюби ще в 1963 р. За його спогадами, на той час відчувалася нагальна інтелектуальна потреба в такому аналізі, однак з боку офіційних суспільствознавців лунали лише хвалебні коментарі на адресу «партійної лінії». Самвидав тим часом обмежувався суто декларативною критикою системи, не вдаючись до поглибленого аналізу її хиб. Наприкінці 1965 р. І. Дзюба надіслав до ЦК КПУ листа з протестом проти арештів серед інтелігенції, в якому доводив, що ці арешти — не засіб вирішення проблем, які спонукають інтелігенцію критично оцінювати радянську дійсність. До листа був доданий об'ємний машинопис під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Не буде перебільшенням сказати, що ця праця визначила умонастрої переважної більшості критично мислячої інтелігенції України другої половини 60-х — початку 70-х років. Більше того, вона була досить популярною навіть серед частини вищої партійної бюрократії, особливо з оточення П. Шелеста, оскільки давала їй вагомні аргументи в апаратних сутичках із центром. Не виключено, що викладені в ній ідеї прозвучали в унісон з національними сентиментами декотрих апаратників. Відомо, що П. Шелест особисто ознайомився з працею І. Дзюби, за його наказом вона була розмножена й розповсюджена серед партійних апаратників найвищого рівня. Автором зацікавилися у «верхах», було навіть запропоновано влаштувати його на роботу в Інститут історії АН УРСР... Можливо, ці обставини породили декілька стереотипів і невірних тлумачень щодо «Інтернаціоналізму чи русифікації?» та її автора. Зокрема, у вступній статті до збірки документів «Погром в Україні. 1972—1979» згадується версія, що праця І. Дзюби була написана на пропозицію секретаря ЦК КПУ А. Скаби, коли майбутнього автора восени 1965 р. викликали до ЦК КПУ¹³⁴. Сам І. Дзюба цю версію спростовує¹³⁵, крім того, інші учасники руху опору підтверджують, що задум цієї праці виник задовго до 1965 р. З цим пов'язане й уявлення про те, що нібито І. Дзюба підтримував тісні стосунки з партійним істеблішментом часів П. Шелеста чи навіть уходив до нього особисто (М. Саварін, Я. Пеленський)¹³⁶ і представляв його інтереси. Цілком зрозуміло, що тимчасовий збіг інтересів не робить інакшодумця частиною істеблішменту (нагадаємо, що на той час І. Дзюба вже постраждав від «заборон на професію»), а тим більше — збіг методів чи фразеологізмів.

Не викликає жодних заперечень тільки одне — автор «Інтернаціоналізму чи русифікації?» виступав цілком у рамках радянської системи, ні на йоту не відходячи від позицій ідеології, яка вважалася державною. Єресь полягала лише в тому, що під прикриттям цієї ідеології він намагався привернути увагу верхів до становища української нації в СРСР. У цьому відношенні мав рацію І. Лисяк-Рудницький, котрий порівнював І. Дзюбу з націонал-комуністами 1920-х років, щоправда, відмовляючи йому в революційному хіліазмі «двадцятників»¹³⁷. Якщо врахувати ту обставину, що І. Дзюба матеріалізував у своїй праці не тільки власні дослідження, а й постійний обмін думками з широким докільям шістдесятників, стане очевидним, що його книжка була своєрідним маніфестом тієї частини інтелігенції, яка прагнула до вирішення національних проблем України саме в рамках радянської системи. Тактичні міркування щодо пристосування до реальних умов (як у випадку з більш радикальними шістдесятниками) не відігравали тут особливої ролі.

Праця І. Дзюби була побудована на серії антитез. Головна з них — протиставлення «прогресивної» ленінської національної політики великодержавницькій сталінській і хрущовській. Автор доводив, що українська нація опинилася в стані кризи (багато в чому повторюючи аргументи інших самвидавських творів) і робив висновок, що «ця криза постала внаслідок порушення ленінської національної політики і підміни її сталінським великодержавництвом та хрущовським прагматизмом, несумісним з науковим комунізмом»¹³⁸. І. Дзюба піддавав критиці ряд офіційних концепцій з національного питання, зокрема тезу про незмінність і спадкоємність політики партії в національному питанні, ідею майбутнього злиття націй при комунізмі, спростовував офіційний міф про «цивілізаторську» місію російського народу щодо інших народів СРСР і про добровільність територіальних «возз'єднань» під егідою царської Росії; заперечував тезу про рівність становища українців і росіян у самій Україні, доводячи що існує нерівність у правах на користь останніх. Гадається, найсильнішими місцями книжки були сюжети, присвячені русифікації і розгрому українізації, прикладам українофобії, історії російської експансії і великодержавного шовінізму; вельми позитивним моментом слід вважати показ соціально-психологічних деструктивних наслідків русифікації для українського народу¹³⁹. Взагалі всюди, де автор відволікався від просторих цитат класиків марксизму-ленізму та коментарів до них і переходив до викладу свого гуманістичного

кредо, його думка виглядала свіжо й оригінально і в багатьох випадках є актуальною й сьогодні. Оцінюючи працю в контексті інтелектуальної культури й рівня суспільної свідомості того часу, а також за законами її жанру, слід віддати належне авторові й за те, що він відкрив читачам маловідомому сторінку політичної історії СРСР, зокрема період українізації. Ця тема й за часів «відлиги» залишалася закритою навіть для фахівців, і національна політика 1920-х років трактувалася, як і раніше, — в сталінізованому варіанті. Фактично не були реабілітовані О. Шумський, М. Хвильовий, багато інших видатних діячів національно-культурного відродження. Залишалось незмінним ідеологічне табу на ідеях українських «націонал-комуністів». Замовчувалися партійні документи, дискусії, пов'язані з політикою українізації. В певному відношенні І. Дзюба заповнив цю лауну, що мало величезне значення для багатьох людей, які шукали можливість вирішити болючі національні проблеми, не вступаючи в конфлікт із системою. Вони побачили, що існував історичний прецедент, коли українська культура, мова, нарешті, ментальність могли існувати і розвиватися рівноправно з російською і під егідою радянської влади. Знання про існування такого прецеденту в недавньому минулому давало силу аргументам при формулюванні вимог щодо розвитку української культури, розширювало коло співчуваючих, що мало величезне значення для розвитку руху опору. Безумовно, привабливими рисами праці І. Дзюби були системність критики, логічність і послідовність постулатів.

Водночас впадає в око, що, базуючи свою аргументацію на протиставленні «справжнього» марксизму-ленінізму його спотвореному варіантові, І. Дзюба потрапляв у своєрідну методологічну пастку. По-перше, будь-якому критику не важко було відповісти на серію його цитат-аргументів «з класиків» відповідною серією з того ж джерела і проголосити свої цитати правильними. По-друге, вільно чи невільно ідеалізуючи постать В. Леніна та його погляди з національного питання на час утворення СРСР, І. Дзюба явно не помічав чи, на догоду головній ідеї своєї книги, не бажав помічати, що той двічі «змінював» ці погляди: вперше напередодні й під час Першої світової війни, коли з тактичних міркувань треба було підтримувати право націй на самовизначення, й удруге — на початку 1920-х років, коли виникла необхідність збереження територіальної цілісності імперії, яка розглядалася як майбутній плацдарм для «світової пролетарської революції». Навряд чи І. Дзюба не помітив того факту, що для Леніна національні питання під-

порядковувалися інтересам «класової боротьби» і не мали загальнолюдського значення. Досить сумнівним місцем книжки було також твердження про «велику увагу» класиків марксизму до національного питання, яке не вдалося підкріпити навіть достатньою кількістю цитат¹⁴⁰. Суто методологічна хибка протиставлення «правильного» марксизму-ленінізму його «спотвореному» варіантові полягала також у тому, що ідеї розглядалися поза історичним контекстом, без урахування таких факторів, як політична традиція, соціальна психологія, стан масової свідомості, зовнішньополітична кон'юнктура, рівень культури тощо. Розвиток ідеї розглядався як самодостатній процес, котрий залежав від особистих якостей тих чи інших постатей. Тим самим зменшувалася варіантність розвитку історичного процесу. Втім, це була типова вада всіх тих, чия інтелектуальна культура сформувалася на постулатах «єдино правильного вчення», отже І. Дзюба в цьому відношенні цілком був сином свого часу.

Проте, якщо повернутися до оцінки «Інтернаціоналізму чи русифікації?» в контексті того часу, коли ця праця з'явилася в інтелектуальному обігу, неважко помітити, що вона мала універсальне значення. Радикалів серед інакомислячих вона приваблювала гостротою постановки національних проблем, критикою російського шовінізму, настроям поміркованих відповідали лояльність автора до системи, стиль і зміст аргументації. Незважаючи на певні незручності, пов'язані з досить великим обсягом, книжка почала швидко розповсюджуватись у самвидаві. Її передруковували на машинках, перефотографували на плівку, деякі розділи навіть переписували. Її читали в Києві, Львові, Луцьку, Тернополі, Дніпропетровську, Житомирі, Харкові, Полтаві, Одесі, в десятках інших міст. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» негласно вважався напівлегальним твором, оскільки про факт його розповсюдження у «верхах» досить швидко стало відомо інакшодумцям. Це, однак, не завадило властям переслідувати тих, хто так чи інакше брав участь у розповсюдженні книги. Так, у січні 1967 р. з денного відділення філологічного факультету Донецького державного університету були виключені В. Голобородько та О. Тесленко, які намагалися організувати колективне читання книжки в студентській групі¹⁴¹. І. Дзюба став найпопулярнішою постаттю серед критично настроєної інтелігенції і для багатьох, особливо серед молоді — символом протистояння системі. Як згадував пізніше Л. Плющ, у середовищі київської інтелігенції існував справжній «культ Дзюби»¹⁴². Можливо, тут є певна доля суб'єктивізму, перебільшення,

характерних для будь-яких мемуарів, однак не може бути ніякого сумніву в тому, що книга І. Дзюби почала жити самостійним життям, а його ім'я справді стало символічним. Зауважимо, що сам автор, людина дуже скромна та делікатна, зовсім не прагнув ані такої популярності, ані такої ролі. Як це нерідко трапляється в історії, громадська думка висунула на роль духовного лідера людину, яка не була готова виконувати таку функцію, й до того ж, не бажала цього. Зрозуміло, що ситуацію не можна пояснювати лише своєрідним колективним егоїзмом частини нонконформістської інтелігенції, яка створила кумира з живої людини, не поцікавившись її думкою з цього приводу. Як і всякий рух, рух опору 60-х років навіть у тому аморфному стані, в якому він існував, потребував таки свого лідера й символу. Після появи «Інтернаціоналізму чи русифікації?» І. Дзюба був приречений на цю роль, і подібна невідповідність духовного ладу людини й відповідальності, яку на нього покладали однодумці, програмувала на майбутнє численні непорозуміння.

З появою книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» ім'я І. Дзюби стало відомим і за рубежем. Книжка важко діставалася за кордон. Ще в листопаді 1965 р. на митниці в Чопі був затриманий громадянин Чехословаччини (українець за походженням) П. Мушинка, який намагався вивезти її текст на Захід¹⁴³. Врешті-решт хтось усе ж таки переправив машинопис до Праги. Цікава деталь — однією з перших тут передрукувала текст «Інтернаціоналізму чи русифікації?» О. Косач-Шимановська — сестра Лесі Українки¹⁴⁴. У 1968 р. видавництво «Сучасність» у Мюнхені вперше видало працю І. Дзюби у вигляді книжки. Згодом вона була перевидана декількома європейськими мовами і дістала високу оцінку не лише читацького загалу, а й різноманітних політичних сил — від західноєвропейських соціал-демократів до українських націоналістів. Для всіх на Заході вона стала, за словами Дж. Армстронга, свідченням існування в Україні «надзвичайно досвідченої і ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів»¹⁴⁵.

Публікація «Інтернаціоналізму чи русифікації?», за кордоном стала вирішальним моментом у початку цькування І. Дзюби, котрого з 1966 р. й до цього часу майже «не чіпали». Все це вже перестало бути «домашньою справою»: сміття винесли з хати, винуватця треба було покарати. На початку 1969 р. І. Дзюбу викликали до КГБ і запропонували виступити в пресі з протестом проти публікації його твору за кордоном. Автор відмовився це зробити¹⁴⁶.

У серпні того ж року відповідні відділи ЦК КПУ доручили СПУ сказати своє слово. 5 серпня «Літературна Україна» помістила статтю Л. Дмитерка «Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади»¹⁴⁷. Вже сама назва статті свідчила про спрямованість і тон «критики». Праця І. Дзюби характеризувалась як «реєгаторська писанина», «цинічне блюзнірство» і «фальсифікація марксизму-ленінізму», авторові ставилося в вину видання «Інтернаціоналізму...» за кордоном, після чого робився висновок: «Він дезертирував з наших рядів і воює проти нас». Незалежно від волі й бажання самого І. Дзюби йому було націплено ярлик і відведено місце серед «дезертирів». Укотре вже застосовувався старий, заяложений сценарій шельмування «відступника».

Невідомо з яких причин, скоріше за все за вказівкою ЦК КПУ, ЦК ЛКСМУ вирішив, що «про І. Дзюбу і його політичні позиції повинні сказати своє слово молоді письменники і журналісти». Але тут уже мав пролунати «голос колективу». На збирання цього колективу пішов майже місяць, причому не всі погоджувалися брати участь у «почесній справі» обливання багнюкою свого колеги. Зокрема, директор видавництва «Молодь» Б. Чайковський відмовився ставити підпис під колективним доносом, посилячись на те, що І. Дзюба вже звільнений з його видавництва. Його заступник В. Близнець сказав, що він не знайомий з працею, проти якої має виступати. Коли ж йому запропонували прочитати «Інтернаціоналізм...», він відмовився¹⁴⁸. ЦК ЛКСМУ поставив питання про доцільність їхньої подальшої роботи у видавництві... Врешті-решт у «Молоді України» з'явився колективний лист під красномовною назвою: «У духовній еміграції». І. Дзюбу називали «літератором-перебіжчиком», його діяльність характеризувалась як «моральне падіння, дезертирство і облудність», автори обурювалися тим, що він залишається членом Спілки письменників України. Вражаючою була квінтесенція статті: «Існує незаперечна істина — коли людину вихваляють вороги, виходить, вона робить щось не так»¹⁴⁹. Листа дійсно підписав «колектив» — Б. Чалий, Ю. Ярмиш, Л. Стефанович, В. Прокопенко, Л. Губарева, В. Конюк, В. Мар'янін, Б. Машталярчук і В. Мельник.

Зрозуміло, після цього в «творчих колективах» відбулася серія зборів, тематику яких можна можна об'єднати під одним гаслом: «не читали, але засуджуємо» (подібний сценарій, до речі, згодом спрацював у Росії, де засуджували О. Солженіцина за «Архіпелаг ГУЛАГ»). Восени 1969 р. київське відділення СПУ ухвалило рішення виключити

І. Дзюбу зі спілки. Однак на початку січня 1970 р. на засіданні президії СПУ це рішення було скасоване. Зрозуміло, І. Дзюбу «гостро» критикували за те, що він віддає свою творчість «на озброєння» ідеологічним противникам, за його промови й виступи з «гаслами політичного анархізму», «політично хибні, немарксистські позиції»¹⁵⁰. Утім, конкретних вказівок щодо І. Дзюби з «верхів», очевидно, не надходило, бо проти його виключення виступили навіть А. Головка, П. Панч, Ю. Смолич, І. Цюпа. На якесь неймовірне для себе фрондерство наважився навіть поміркований екс-шістдесятник Д. Павличко, який заявив, що не «Дзюба породив проблему, а проблема — Дзюбу»¹⁵¹. Самого І. Дзюбу врешті-решт примусили виступити з заявою, в якій він відмежувався від публікації його творів за кордоном, назвавши все пов'язане з його іменем на Заході «провокаційною метушнею», і підкреслив, що не має нічого спільного з ідеологією «українського буржуазного націоналізму»¹⁵². Цікаво, що І. Дзюба погодився виступити з цією заявою не для друку, однак вона була опублікована в «Літературній Україні»... Цей компромісний варіант «покарання» І. Дзюби викликав невдоволення як серед частини інакомислячих, обурених його «капітуляцією» (особливо гостро критикував його В. Мороз), так і серед номенклатури, яка нарікала на те, що з «відступником» обійшлись занадто м'яко. Показово, що невдоволення виходило знову з Дніпропетровська, де О. Ватченко інспірував серію виступів проти І. Дзюби, використовуючи їх для зведення своїх особистих рахунків з П. Шелестом. Голова Дніпропетровського відділення СПУ Ф. Залата, зокрема, так прокоментував рішення президії спілки: «З яких пір ми стали захищати ворогів Радянської влади? Чому ми боїмося різко обійтись з тими, хто паплюжить Радянську владу і дивимось, як на це зреагує Захід?» Доктор філології І. Луценко з Дніпропетровського університету назвав І. Дзюбу «ідеологом націоналістів на Україні»¹⁵³. Чому ж справді не надійшло вказівки репресувати І. Дзюбу? Можливо, тому, що його праця була написана з суто марксистських позицій, і переслідування автора могло викликати непорозуміння з «братніми партіями». Після вторгнення в Чехословаччину репресування однієї з найвідоміших на Заході фігур, мабуть, було небажаним, тим більше, що І. Дзюба виступав як «вірний лєнінець». Для внутрішнього ідеологічного ринку цілком достатньо було очорнити І. Дзюбу, для зовнішнього світу режим усе ще намагався подати щось вишуканіше.

Досить швидко під егідою ідеологічних структур ЦК

КПУ була підготовлена контрпропагандистська праця під назвою «Що і як обстоює І. Дзюба?», підписана псевдонімом Богдан Стенчук. Авторство тут було явно колективне: писали правіники інститутів Академії наук, журналісти, потім усе відредагувалося під один стиль. Книжка була видана українською мовою Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном у 1969 р. й призначалася для розповсюдження за кордоном та серед «ідеологічного активу». Цей памфлет є класичним прикладом цитатно-схоластичного спростування аргументів опонента й досить примітивним повторенням таких самих примітивних статей, які громили «націонал-комунізм» наприкінці 1920-х років. Міфічний Б. Стенчук відмовляв І. Дзюбі у праві називатися марксистом, звинувачував його в перекрученні творів класиків марксизму-ленізму і партійних документів з національного питання, у фальсифікації історичних фактів. Зрозуміло, як смертний гріх виставлялося те, що працю І. Дзюби «взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти», антикомуністи, «буржуазна пропаганда». Автор «Інтернаціоналізму...» характеризувався як невіглас, дилетант, епігон буржуазного націоналізму тощо¹⁵⁴. Якщо опустити всі ці моменти політичного ярликування, то в книжці «Що і як обстоює І. Дзюба?» можна знайти один момент, який все ж таки робив її контраргументом. Як і праця І. Дзюби, вона будувалася на «цитатному марксизмі».

Підкріплюючи свої аргументи ретельно підібраними цитатами з Маркса та Леніна, І. Дзюба тим самим давав можливість своїм опонентам критикувати ці положення за допомогою цитат тих же авторів (щоправда, робив він це значно краще). Критику його концепції дуже легко було звести до схоластики, що й було зроблено. Втім, і в такому вигляді контраргументація «Б. Стенчука» виглядала досить хиткою.

Це не завадило заініціювати видання «Що і як...» англійською мовою. У жовтні 1969 р. Київ відвідала делегація ТОУК (В. Гарасим, А. Білецький, П. Кравчук), яка не підтримала цю ідею. Деякі аргументи «Богдана Стенчука» члени делегації вважали сумнівними, викликало здивування видання праці під псевдонімом, до того ж, досить двозначним в англійській транскрипції, нарешті, явно не найбільшим достоїнством брошури вони вважали довгий список книжок, статей і авторефератів дисертацій, уміщених наприкінці цього видання¹⁵⁵. Щоправда, з «братами» й цього разу обійшлися не по-братерськи: їхню точку зору просто не взяли до уваги, звернулися до секретаря ЦК

Комуністичної партії Канади У. Каштана, котрий слухняно дав згоду на англомовне видання¹⁵⁶.

У самвидаві на появу праці міфічного Богдана Стенчука відгукнулися великою статтею В. Чорновола «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові», написаною в стилі «контрапології», яка по суті мало додавала до предмета дискусії.

Сам І. Дзюба, який особисто для себе вважав «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» вже минулим, ще залишався, так би мовити, на плаву, однак кожен його крок контролювався відповідною установою. Характерний епізод трапився у квітні 1971 р. До ЦК КПУ надійшло повідомлення КГБ про те, що в четвертому номері журналу «Дніпро» вміщено статтю І. Дзюби «Уважність до життя», яка, на думку ідеологічних кураторів, була «шкідливою для виховання радянських людей». Завідуючий відділом агітації і пропаганди І. Орел доручив ЦК ЛКСМУ («комсомол — бойовий помічник партії») вилучити статтю: складність полягала в тому, що тираж журналу на цей час вже був надрукований. І ось одного травневого дня працівники комбінату друку «Радянська Україна» разом із комсомольцями — учнями поліграфічного училища — під пильним наглядом секретаря ЦК ЛКСМУ Г. Максименка провели «препарування журналу» — просто повідирали з кожного примірника сторінки зі статтею І. Дзюби. Як доповідалося в реляції з «поля бою» — «вилучені аркуші знищені на місці»¹⁵⁷.

Не менший резонанс, ніж праця І. Дзюби, викликала збірка документів, упорядкована В. Чорноволом, під назвою «Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»)». Зібравши біографічні дані про двадцять жертв «першого покосу», зокрема про їхнє перебування в таборах, матеріали, що стосувалися творчості засуджених, В. Чорновіл підготував збірку, яка стала наочним підтвердженням вражаючого беззаконня, безглуздя дій влади в переслідуванні інакомислячих. Перед читачем поставали не абстрактні «буржуазні націоналісти» та «антирадянщики», а конкретні живі люди, в багатьох випадках талановиті і обдаровані, вся провина яких полягала в тому, що вони не бажали миритися з беззаконням, нерівноправним становищем власного народу, занепадом рідної мови і культури¹⁵⁸. Як відомо, В. Чорновіл відправив ці матеріали до П. Шелеста, В. Нікітченка, О. Гончара і В. Касіяна (останні двоє — депутати Верховної Ради України). У передмові до збірки він вимагав гласності у вирішенні долі засуджених і в обговоренні болючих суспільних проблем¹⁵⁹. Відповідь

властей на цю акцію теж відома: засудження до трьох років таборів загального режиму.

Матеріали В. Чорновола дуже швидко з самвидаву перетворилися на «тамвидав». Уже в листопаді 1967 р. їх почали передавати радіостанції «Свобода», «Голос Америки», «Рим», Сі-Бі-Сі (Канада)¹⁶⁰, вони передруковувалися журналами «Визвольний шлях» (Лондон), «Сучасність» (Мюнхен), газетами «Вільне слово», «Гомін України», «Канадійський фермер». Інформаційна служба «Смолоскип» (США) надала ці матеріали для передруку таким газетам, як «Washington Post», «Sunday Bulletin», «New York Daily News» (США) та «Gazett» і «Telegram» (Канада)¹⁶¹. Поява матеріалів В. Чорновола в західній пресі була досить неприємним сюрпризом для радянських офіційних осіб. По-перше, вони з'явилися напередодні і на початку 1968 р., який був проголошений ООН міжнародним роком прав людини на честь 20-ліття ухвалення Декларації прав людини. По-друге, в цей час значно активізувалися політичні кола української діаспори, особливо в Канаді. В березні 1968 р. під час проведення в Монреалі Міжнародної Асамблеї ООН з прав людини на її адресу надійшла петиція про порушення прав людини в УРСР, яка налічувала 1,5 тис. підписів¹⁶². Тепер не можна було все списати на «вигадки націоналістів», бо матеріали В. Чорновола були добре документовані і надійшли з України. Велике враження справляло й те, що їх автором був колишній комсомольський активіст.

Оцінивши наслідки прориву за кордон збірки В. Чорновола, власті належним чином «відповіли» її авторові. 16 липня 1968 р. «Літературна Україна» помістила статтю О. Полторацького «Ким опікуються деякі "гуманісти"», спрямовану проти «листа 139». В. Чорновіл та його однодумці у цій статті називалися «людцями» і «антирадянською нечистю»¹⁶³. Щоб досягти більшого ефекту, В. Чорноволові інкримінувалося, що він нібито закликав набивати животи активістам «їхніми програмами і божевільними гаслами». Бульварний тон, злобливість, наклепницький антураж статті були просто вражаючими й знову нагадували погромницьку публіцистику 1930-х років. І, як з'ясувалося, не дарма: О. Полторацький саме тоді робив собі кар'єру на тому, що «викривав» Остапа Вишню. У відповідь на цей брудний пасквіль з'явилися відкриті листи до «Літературної України» (І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, Л. Костенко, В. Некрасов) та до президії СПУ (В. Стус), в яких спростовувалися наклепи на В. Чорновола¹⁶⁴. В офіційній пресі вони не публікувалися.

Тим часом наближалось звільнення В. Чорновола з табору під Вінницею і властями докладалися певні зусилля, щоб якимось продовжити його ув'язнення, можливо, прямо в таборі засудити вдруге. В січні 1969 р. органи почали нове слідство з метою з'ясувати, яким чином «Лихо з розуму» потрапило за кордон. Для того, щоб продемонструвати позицію самого В. Чорновола на слідстві, наведемо без скорочень текст одного з протоколів допитів, який може слугувати для цього доброю ілюстрацією:

«Протокол допиту. м. Львів. 6 січня 1969 року.

Допит розпочато: о 17 год. 45 хв.

Допит закінчено: о 19 год. 45 хв.

Питання: Коли і яким чином написаний Вами пасквіль «Лихо з розуму» потрапив за кордон?

Відповідь: Ніякої відповіді на це запитання я давати не буду.

Засуджений Чорновіл від підпису протоколу відмовився»¹⁶⁵. Не обійшлося й без залучення «фахівців», які мали написати рецензію на «Лихо з розуму». 16 січня слідчий КГБ отримав таку рецензію, підписану завідуючим кафедрою марксизму-ленінізму Львівської консерваторії І. Козачуком і вже знайомим нам М. Нечитайлоком зі Львівського університету. Ось який висновок робили «рецензенти»: «Таким чином, ця книжка є антирадянським, антикомуністичним пасквілем на нашу дійсність. Розповсюдження цього пасквіля може завдати серйозної шкоди справі комуністичного виховання трудящих. Книжка спрямована на підриг ідейних, політичних, економічних підвалин нашої держави... вона націлена на підриг міжнародного престижу Радянського Союзу як держави рівноправних суверенних республік»¹⁶⁶. Зміст і тон рецензії свідчать на користь того припущення, що В. Чорновола, мабуть, намагалися засудити вдруге за «антирадянську агітацію і пропаганду». Втім, цей трюк не вдався, слідство припинили і 3 лютого 1969 р. В. Чорновіл вийшов на волю вже остаточно сформованим дисидентом.

Резонанс, викликаний на Заході публікацією праць В. Чорновола та І. Дзюби, примусив КГБ шукати нові шляхи активізації «контрпропаганди», зокрема, в середовищі української діаспори. Фактично з середини 1960-х років КГБ УРСР намагався створювати у США, Німеччині й Канаді «прогресивні» газети і журнали. У квітні 1969 р. В. Нікітченко повідомляв ЦК КПУ, що в Західній Німеччині через представництво радянського комітету з культурних зв'язків зі співвітчизниками за кордоном налагоджено

видавництво «прогресивного суспільно-політичного журналу „Нові обрії“». Кошти на видавництво виділялися КГБ СРСР¹⁶⁷. Тоді ж, за словами В. Нікітченка, була досягнута домовленість із редакторами емігрантського бюлетеня «Нотатник» (США) і журналу «Ми і світ» (Канада) про публікацію вигідних КГБ матеріалів. Згоду друкувати підготовлені в УРСР статті, спрямовані проти «буржуазних націоналістів» (у даному випадку — бандерівців), дав редактор журналу «Нові дні» (Канада)¹⁶⁸. Продовжується робота, повідомляв далі шеф КГБ УРСР, по використанню для публікації вигідних для нас матеріалів таких видань США і Канади, як «Українські вісті», «Ukrainian American», «Громадський голос», «Життя і слово», «Ukrainian Canadian», «Карпатська правда», «Правда» та ін.¹⁶⁹ Щоб краще замаскувати такого роду зв'язки, В. Нікітченко пропонував покласти виконання цих функцій на Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном. У липні 1969 р. ЦК КПУ підтримав цю пропозицію. При Товаристві був створений редакційно-видавничий відділ, який перебрав на себе зв'язки з вищезгаданими виданнями¹⁷⁰. Першою «пробою пера» цього відділу стала публікація книжки неіснуючого Богдана Стенчука...

У політичній публіцистиці українського самвидаву другої половини 1960-х років особливе місце належить есеям В. Мороза. Вже перший його памфлет «Репортаж із заповідника імені Берії» засвідчив, що в самвидаві з'явилася нова, вельми яскрава постать. Формально цей твір призначався для того, щоб надіслати його до вищих інстанцій як лист-протест чи скаргу в'язня. У квітні 1967 р. він був переправлений з табору до В. Чорновола¹⁷¹, котрий, у свою чергу, надіслав його депутатам Верховної Ради України (Д. Коротченко, А. Зленко та ін.). Фактично ж це була справжня самвидавська стаття, що містила глибокий соціально-психологічний аналіз радянської системи і природи радянського деспотизму. Одна з головних ідей статті — знецінення життя людини, руйнування людської індивідуальності на догоду побудові імперії «гвинтиків», виникнення феномена «порожньої людини», спустошеної тоталітарним суспільством¹⁷². На відміну від І. Дзюби і В. Чорновола автор «Репортажу...» не закликав до «конструктивного діалогу» в рамках системи, він критикував її глибинну суть. Високий накал емоційності вдало поєднувався з філософськими узагальненнями. Як і в збірці В. Чорновола, в статті чітко проглядалися загальнолюдські мотиви критики системи, побудованої на принципах тоталітарної ідеології.

1 вересня 1969 р. В. Мороз вийшов на свободу. Вже протягом січня — квітня 1970 р. він написав серію есеїв: «Серед снігів», «Хроніка опору», «Мойсей і Датан»¹⁷³. Полемічний есей «Серед снігів», написаний з приводу заяви І. Дзюби на президії правління СПУ (щодо розповсюдження його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»), продовжує і розвиває ідеї «Репортажу...». Один із найжахливіших наслідків панування сталінізму — виникнення подвійної реальності: гасел і конкретного життя. Результат — омертвіння моральне, повна девальвація слова, тотальна байдужість, зневіра і нігілізм щодо духовного світу. Для того, щоб подолати все це, повернути реальність духовному світові — потрібна одержимість, носіями якої стали шістдесятники. «ОДЕРЖИМІСТЬ», — писав В. Мороз, — це не художність. І не науковість. І навіть не публіцистичність. Одержимість — це зовсім окрема субстанція, необхідний поряд з іншими компонент для повноцінного духовного життя. Можна мати чудові руди — але вони ніколи не перетворюються у сплав. Не оживуть без необхідної температури в печі. Можна мати великі духовні скарби — але їх просто не помітять, доки не візьмуться за них *одержима* людина і не розтопить їх у горнилі своєї одержимості»¹⁷⁴. Вся стаття побудована на протиставленні одержимості, донкіхотства і раціоналістичності поведінки, психології «премудрого поросяти». В. Мороз вважав, що саме одержимість, ідеалізм були тією силою, що надихнула шістдесятників, зламала Великий страх, породжений сталінізмом, відновила людську гідність. Одержимість не обов'язково має бути імпульсивною, гарячковою. «Полум'я одержимості горить рівно і спокійно»¹⁷⁵. І саме одержимі, донкіхоти штовхають людство вперед, у їхній нераціональності присутня логіка, незрозуміла більшості, бо це — логіка завтрашнього дня. Чи не найголовніша місія таких «донкіхотів» — бути взірцем для інших, запалювати людей, додавати їм віри. Саме з цих позицій В. Мороз критикував І. Дзюбу. Оскільки той став символом, тією духовною реальністю, яка давала орієнтир іншим у спотвореному тоталітаризмом світі ідей, він не мав права знімати з себе цей тягар — така основна думка В. Мороза. Порівнюючи «ідеалістів» і «реалістів», В. Мороз робив висновок: «Українське відродження потребує *людей нової якості, аристократів духу*. Ми звикли по-плебейському реготати над словом «шляхта» і забули, що від нього походять також «шляхетність». Найбільше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас *націю плебейів*. А *будівничі*, елітарні якості може мати тільки аристо-

крат»¹⁷⁶. Усі ці ідеї, які багато в чому перегукуються з ідейним світом Д. Донцова, вносили елемент новизни в рух опору 1960-х, і в будь-якому випадку були вельми корисними для його самооцінки, урізноманітнювали його спектр, хоча й не набули великої популярності. Апологія одержимості, культ «логічного ірраціоналізму» чи «ірраціональної логіки», прагнення до героїзації руху виглядали емоційно привабливими, революційними, однак задалеки від реальної оцінки можливостей руху і конкретної ситуації. В. Мороз не відкидав можливості застосування й іншої тактики, навіть вважав її корисною, однак відмовляв у праві на її вибір людям, які стали символом, зокрема І. Дзюбі, недвозначно давав зрозуміти її моральну неповноцінність. Критикуючи «налоскотаний фанатизм» сталінізму, він сам упадав у фанатизм, абсолютизуючи деякі істини, моралізуючи й удаючись іноді до менторського тону. Як це нерідко буває, він зосереджував увагу на негативній критиці одного елемента цілісного явища на догоду абсолютизації іншого.

Вельми цікавим місцем статті є критика ідеологічної упередженості щодо поняття «націоналізм». В. Мороз слідом за І. Дзюбою теж пішов шляхом «цитатної аргументації», з якої випливало, що радянський офіціоз цілком толерантно ставиться до націоналізму, як елемента національно-визвольного руху в усьому світі, тільки в Радянському Союзі це поняття для «внутрішнього вжитку» перетворено на жупел. «І вже зовсім загадковим ребусом, — зауважував В. Мороз, — є т. зв. «український буржуазний націоналізм», від якого Дзюба теж відрікається [...]». Т. зв. «український буржуазний націоналізм» — це табличка, яку чіпляли кожному, кого треба було знищити, так само, як фашисти чіпляли на спину євреям жовту латку»¹⁷⁷.

Проблемам національної ідентичності, збереження національного «я» присвячені два інших есея: «Мойсей і Датан» і «Хроніка опору». Перший із них — це відповідь на статтю білоруської поетеси Є. Лось у «Літературной газеті» (№ 36, 1969 р.) «Бессильная ярость ослепления. Ответ радиовралям из Мюнхена», протест проти апології національної вторинності, підсвідомого культивування комплексу національної неповноцінності білорусів перед «старшим братом» — росіянами. В. Мороз із цього приводу досить влучно зауважував, що почуття національної вторинності не може бути основою дружби між народами¹⁷⁸. Інші місця статті — повторення тез деяких самвидавських статей щодо концепції «злиття націй», «інтернаціоналізму», «бла-

готворного впливу великого російського народу» тощо. В статті «Хроніка опору» йдеться про важливість збереження культурної спадщини нації, розвиваються сюжети про психологічний зміст національної самоідентичності, його прояви в культурі. Тут знаходимо суто екзистенціальні мотиви. Інстинкт самозбереження нації, що проявляється у діях окремих індивідів, це, на думку В. Мороза, — «головна підвалина Опору. Того Опору, яким тримається і нація, і духовність взагалі»¹⁷⁹. Боротьба за культурні, духовні цінності нації — це опір її знищенню, асиміляції, опір внутрішній, природній. Це «опір нівелюючій, дегуманізуючій силі, яка залишає людину без обличчя, яка здирає з людини національну і культурну своєрідність і робить її людиною-одиноцею, двигуном у пів кінської сили»¹⁸⁰. Це поєднання проблеми збереження людської особистості, неповторності з національним почуттям, належністю до певної культури, поєднання загальнолюдського з національним — найсильніша сторона статті. Найслабкіше її місце — звинувачення С. Параджанова в розкраданні культурних цінностей гуцулів, іноді просто некоректні, образливі епітети на його адресу і досить нудне моралізаторство на адресу української інтелігенції. Зважаючи на загальний тон і спрямованість публіцистики В. Мороза, можна погодитися з оцінкою І. Лисяка-Рудницького, котрий побачив у ній ремінісценції з ідей ідеологів українського націоналізму 1930-х років. Застереження викликає лише порівняння з «інтегральним» націоналізмом¹⁸¹. Сам В. Мороз зауважував із цього приводу, що його «Мойсей і Датан» відповідає духові та ідеям книжки Д. Донцова «Два патріотизми», але цей твір він прочитав уже після написання власного есея¹⁸². Статті В. Мороза сприймалися серед інакодумців неоднозначно: з одного боку, віддавали належне публіцистичному талантові автора, психологізмові його висновків, з іншого — відштовхували його максималізм, суб'єктивність оцінок і менторство. Так чи інакше публіцистика В. Мороза стала вельми помітним явищем в українському самвидаві другої половини 1960-х і помітили її не тільки інакодумці. Автором зацікавилися й у КГБ, віддавши йому належне — 14 років позбавлення волі, майже по чотири роки за кожний філософсько-публіцистичний есей. Ціна за право вільно висловлювати думки зростала. Традиційно засудженого обплювали в пресі: цього разу чомусь через рупор радянських освітян. «Радянська освіта» писала про В. Мороза таке: «Він закликає повставати проти інтернаціональних почуттів, соціалістичного змагання, обміну кадрами між союзними рес-

публіками, говорить про необхідність все це знищити раз і назавжди. [...] Він зрадив нашому народові (про «зраду Батьківщині» на суді, як відомо, не йшлося.— Г. К.), зрадив нашій багатонаціональній Радянській Вітчизні. А зрадників — карають»¹⁸³. Цікаво, що ця «ідеологічна» брехня супроводжувалася й суто «фактологічною»: зокрема, йшлося про те, що В. Мороз на судовому процесі начебто був «припертий до стіни» показаннями свідків — Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби та В. Чорновола (насправді вони відмовилися свідчити).

Вельми поширеним жанром політичного самвидаву другої половини 1960-х були звернення, листи до партійних, юридичних інстанцій, державних установ тощо. Крім уже згадуваних, так би мовити, фундаментальних «листів» І. Дзюби та В. Чорновола у самвидаві циркулювали деякі листів-протестів проти репресій, закритих судових процесів, інших порушень «соціалістичної законності». Як форма громадського протесту ці листи були абсолютно не ефективними, про їхній зміст, крім авторів і адресатів, дізнавалося дуже обмежене коло людей, які й так уже були однодумцями «протестантів» чи співчували їм. Водночас листи-протести мали велике значення для моральної підтримки руху опору, хоча, як правило, вони явно не додавали оптимізму, тим більше, що розплата за написання такого листа часто була неадекватною. Досить згадати переслідування «підписантів» «листа 139», або долю авторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська», адресатами якого були голова Ради Міністрів УРСР В. Щербицький, секретар ЦК КПУ Ф. Овчаренко та секретар СПУ Д. Павличко. Фактично зміст останнього листа — це перелік численних випадків порушень закону, пов'язаних з істеричною кампанією проти роману О. Гончара «Собор», реєстр фактів українофобії і серія моральних (точніше, аморальних) характеристик борців із «буржуазним націоналізмом»¹⁸⁴. Розплатитися за цю «бухгалтерію» авторам листа довелося роками таборів, а ширший загальний познайомився з ними знов-таки завдяки зусиллям офіційної преси, яка, зрозуміло, не пошкодувала для них багнюки¹⁸⁵. Можливо, саме це спонукало повернутися у деяких випадках до анонімності чи псевдонімів під «відкритими» листами. Як приклад можна назвати «Відкритий лист до депутатів Рад УРСР», датований квітнем 1969 р., котрий містить розгорнуту програму економічних, політичних і культурних реформ в Україні. Цей лист — один із небагатьох прикладів конструктивної політичної програми в рамках радянського законодавства, не харак-

терний для загальної спрямованості українського самвидаву. Його зміст, постановка проблем та відповідність формальним вимогам права свідчили про наявність у русі опору інтелектуальних сил, здатних на створення досить серйозної альтернативної політичної програми в дусі «демократичного соціалізму». Деякі пункти цієї програми є перспективними навіть для сучасного стану розвитку незалежної України¹⁸⁶. В будь-якій країні, де існують елементарні норми демократії, така програма могла б стати базою для широкого демократичного руху. В СРСР її автор мав ховатися за псевдонім. Лист був підписаний так: «Громадянин СРСР, виборець Антін Коваль». Під цим псевдонімом виступив науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий. Редагували лист його колега — Є. Пронюк та літературознавець Ю. Бадзьо¹⁸⁷. Листи-звернення, листи-протести й надалі залишалися однією з найбільш поширених форм самвидаву, вони стали засобом інформування Заходу про події в Україні, які замовчувалися радянським офіціозом. Листи ці мали багатофункціональний характер: служили засобом саморефлексії учасників руху опору, зв'язку між ними, обміну інформацією й водночас були формою «політичного аутотренінгу». Водночас вони забирали занадто багато інтелектуальної енергії, в багатьох випадках ставали інтелектуально-духовним марнотратством, перетворювалися на політичну звичку, яка гальмувала розвиток інших форм політичного самвидаву.

Паралельно з політичним самвидавом розвивався, так би мовити, «фаховий», головним чином літературний, який продовжував традиції першої половини 60-х років. Як і раніше, головною причиною його існування було свавілля цензури. На перший погляд, система цензури сама по собі не справляла враження всеосяжної і розгалуженої. За роки після «відлиги» вона майже не зазнала змін. Якщо в 1965 р. у центральному апараті Головліту УРСР працювало цензорами 45 осіб і в 17 обласних управліннях цензури — 78, то в 1971 р. — відповідно, 45 і 85 осіб¹⁸⁸. Головним завданням органів цензури була охорона державних таємниць, проте цілком зрозуміло, що на них була покладена й функція ідеологічного нагляду. І саме цій функції приділялася все більша увага. Наприклад, у 1967 р. по Україні було зареєстровано 20 втручань цензорів «політико-ідеологічного характеру». Їх суть пояснив голова Головліту УРСР М. Позняков на одній із нарад цензорів: «Суть наших зауважень не в тому, що ми зустрічалися з відвертою антирадянщиною. Просто в окремих творах ви-

кривлювалась наша дійсність»¹⁸⁹. У 1970 р. подібних втручань було вже 43, вони стосувалися порушень у висвітленні особи В. Леніна, а також пов'язаних з «націоналізмом», містикою, «викривленням радянської дійсності», цитуванням заборонених до згадки діячів (В. Винниченка, С. Бандери та ін.)¹⁹⁰. Цензурному контролю підлягали всі книжки, журнали, брошури, автореферати, збірки статей і тез, плакати, листівки, навіть наклейки на коробках із сірниками. Обов'язковому контролю підлягали також усі республіканські, обласні й більшість міських газет, вибіркового — районні й багатотиражні¹⁹¹. Цензорський пункт працював на головному поштамті в Києві. Всупереч елементарним конституційним нормам він займався переглядом поштових надходжень із-за кордону й вилученням «націоналістичної антирадянської літератури». Зрозуміло, цей «осередок культури» тісно співпрацював з КГБ¹⁹². Утім, система ідеологічної цензури цим не обмежувалась. У більшості наукових установ існували так звані «спецфонди», які контролювали їхню друковану продукцію. Якщо в установах науково-технічного профілю існування подібних підрозділів ще можна було пояснити необхідністю збереження таємниць, то доцільність їхньої діяльності в інститутах гуманітарного профілю була більш ніж сумнівною. Фактично цензорські функції виконували також відповідні органи ЦК, обкомів і райкомів КПУ, редактори видавництв і газет, радіо і телебачення, партійні комітети творчих спілок, художні і наукові ради установ культури, бібліотек, інститутів, музеїв тощо. В результаті склалася колосальна система тотального ідеологічного нагляду, з цілим набором структур, де органи цензури виступали лише верхівкою айсберга. Відповідно до загальної тенденції, що сповна проявилася після брежнєвського перевороту (згорання обмежених досягнень «відлиги» в галузі культури), ця система значно активізувалася в другій половині 60-х років. Це, в першу чергу, вдарило по шістдесятниках, які переважно були представлені літературно-художньою або гуманітарною науковою інтелігенцією. Особливо в скрутному становищі опинилася «друга хвиля» літературного шістдесятництва, представники якої ще не встигли реалізувати свої творчі амбіції й таланти в офіціозі (М. Холодний, В. Стус, І. Стасів, І. Калинець, Г. Чубай, Б. Мозолевський та ін.). Система послідовно перекривала усі канали легальної реалізації їхніх творчих задумів, вимагала переходу на офіційні ідеологізовані естетичні рейки. Перейти на них — означало знищити власне творче «я», подвійна ж гра тут не вдавалася (про це свідчить, зокре-

ма, творча доля тих шістдесятників, які пішли на такий компроміс — І. Драча, Д. Павличка, В. Коротича та ін.). Залишитися на своїх творчих, естетичних, суто людських позиціях — означало приректи себе на своєрідне духовне схимництво (Л. Костенко) або стати суто самвидавським чи «тамвидавським» автором (І. Калинець, В. Стус та ін.). Вельми показова в цьому відношенні творча доля В. Стуса. Перша книжка його поезій пролежала у видавництвах дев'ять років. Спочатку видавці не задовольняли «ідейно-художні» критерії автора, згодом — його громадська позиція. У 1965 р. він подав до видавництва «Радянський письменник» збірку віршів «Круговерть», яка рецензувалася фахівцями тричі: в 1965 (М. Нагнибіда), 1968 (І. Драч) і 1970 роках (Є. Адельгейм). Рецензенти, «загалом визнаючи літературні здібності В. Стуса, вказали на істотні ідейно-тематичні та художні хиби багатьох його віршів»¹⁹³. У результаті вірші цієї збірки розійшлися у самвидаві, а в 1970 р. вона була видана в Бельгії під назвою «Зимові дерева», після чого її автор остаточно перетворився на ізгоя системи.

Така ж доля спіткала і львівського поета І. Калинця. Його естетські складні вірші, писані верлібром, одразу викликали неприйняття з боку офіціозу, яке було тим непримиреннішим, що молодий автор, не належачи до інакомисльців-«політиків», послідовно захищав власні нонконформістські позиції, естетичні принципи, чого було цілком досить, щоб викреслити його ім'я зі списків авторів, які друкувалися легально. За цих обставин І. Калинцеві не залишалося нічого іншого, як подбати про себе самому. Протягом 1967—1971 рр. він написав і власноручно видав п'ять збірок поезій: «Відчинення вертепу», «Коронування опудала», «Спогад про світ», «Підсумовуючи мовчання», «Вино для княжни». Деякі з цих книжок, чудово ілюстровані й художньо оформлені, свідчать про високу естетичну культуру львівського літературного самвидаву. В 1970 р. збірка «Відчинення вертепу» була переправлена за кордон і видана в Бельгії під назвою «Поезії з України»¹⁹⁴. Реакція властей була звичною: 17 вересня 1971 р. автора викликали на засідання правління Львівської філії СПУ з метою «обговорення» не стільки самої книги, скільки факту її видання за рубежем. Цікаво, що закинути авторіві «політику» не вдалося — занадто далекими були його вірші від буденного життя, занадто естетськими й часом просто незрозумілими «критикам». Тому основним «забійникам» обговорення — П. Інгульському, В. Колодієві та І. Сварнику — довелося обмежитись туманними формулю-

ваннями типу «ідейна нечіткість». Зрозуміло, головне завдання «обговорення» полягало в тому, щоб примусити І. Калинця виступити в пресі з протестом проти друкування його творів за кордоном. Однак опальний поет-символіст виявився, крім усього іншого, людиною непоступливою: він не тільки відмовився виступити з заявою, якої від нього вимагали, не став відповідати на «прокурорські запитання», але й звинуватив владу в утисках літературної молоді, а потім узагалі покинув засідання. «Обробляти» непокірного літератора взявся відділ агітації і пропаганди Львівського обкому КПУ, однак без особливого успіху¹⁹⁵. Поетичний самвидав і надалі працював на повну силу. Все талановите, що відкидалося офіціозом, обов'язково з'являлося тут. Складові авторів могло позаздрити будь-яке видавництво: Л. Костенко, Г. Чубай, М. Холодний, Ір. Стасів-Калинець, І. Калинець, С. Караванський, В. Стус та ін. Це були люди, які символізували національно-культурне відродження 60-х, його спадкоємність і життєву силу.

Однією з центральних постатей літературного самвидаву другої половини 60-х років залишався Є. Сверстюк. Його літературно-філософські есеї «На свято жінки», «Собор у риштованні» та інші, на перший погляд далекі від повсякденних проблем, мали величезне значення для духовного визрівання інакомислення, багато в чому формували його морально-етичне кредо. Есеям Є. Сверстюка були властиві екзистенціальні мотиви, дуже близькі значній частині національної творчої інтелігенції, прагнення досягнути національні духовні цінності в системі координат загальнолюдських цінностей. Зрозуміло, все це програмувало «творчу біографію» оригінального літератора-есеїста, а його участь у громадських акціях протестів позбавила його можливості працювати за фахом. (Передати філософську поетику Є. Сверстюка «у викладі» просто неможливо, тому варто утриматися тут від чого й відіслати читача безпосередньо до його творів.)¹⁹⁶

Досить несподівано «фаховий» самвидав поповнився історичною працею. Це була велика стаття історика, археолога М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». Її поява у самвидаві — класичний приклад того, як офіціоз стимулював розвиток інтелектуального «андерграунду» і плодив інакомислячих. Протягом 1965—1967 рр. в Інституті історії АН України готувався до друку двотомник «Історії Української РСР» — перероблений варіант двотомника, написаного в 40—50-х роках. У книзі подавалося офіціозне трактування Переяславського акта 1654 р.

як «возз'єднання» України з Росією, яке утвердилося після відзначення 300-ліття цієї події. Термін «возз'єднання» не тільки не відповідав дійсності та історичним документам, а й заперечував усі попередні схеми радянської офіційної історіографії, яка користувалася терміном «приєднання». На це й звернув увагу М. Брайчевський — на той час уже відомий фахівець. Його підтримали Ф. Лось, А. Санцевич, І. Гуржій та інші історики. М. Брайчевському запропонували викласти свій погляд на проблему на сторінках «Українського історичного журналу», сподіваючись, що виникне суто академічна дискусія. Проте випуск статті затримувався. Влітку 1966 р. вона почала поширюватись у самвидаві (автор до цього був непричетний). Зміст статті не викликав особливих заперечень навіть з боку офіційозу, однак уже сам факт її розповсюдження серед невідконтрольної аудиторії робив М. Брайчевського «персоною нон-грата». Головні ідеї статті — заперечення пропагованої офіційною наукою концепції цивілізаторської, месіанської ролі Росії в історії «народів СРСР», критика перекручень історії України XVII ст. й відповідних характеристик українських історичних діячів у душі цієї концепції, а головне — переконлива критика концепції «возз'єднання двох братніх народів» як концепції великодержавно-шовіністичної. Усі ці ідеї ґрунтувалися на цитатах з В. Леніна, і сам автор неодноразово підкреслював свою відданість марксистській ідеології¹⁹⁷. З цього часу М. Брайчевський був уже не просто фахівцем з історії й археології. Він став автором самвидавської статті, до речі, дуже популярної. Це визначило його подальшу долю. У 1968 р. з ініціативи нового директора Інституту історії АН УРСР А. Скаби (колишнього секретаря ЦК КПУ з питань ідеології) М. Брайчевського було звільнено. В 1970 р. він працював уже в Інституті археології АН України. В 1972 р. стаття «Приєднання чи возз'єднання?» потрапила за кордон і була опублікована видавництвом «Нові дні» в Торонто (до речі, без згоди автора). Того ж року М. Брайчевського знову звільнили. Протягом шести років талановитий дослідник був позбавлений можливості працювати за фахом. Його наукові праці не друкувалися, згадувати його ім'я в періодиці заборонялося. І все це — за написання статті для академічного журналу й підпис під «листом 139»!

Новим для українського самвидаву цього часу була поява «табірної» літератури. Майже одночасно після 1968 р. почали поширюватися автобіографічна повість М. Осадчого «Більмо» — блискучий художньо-філософ-

ський есей в душі екзистенціалізму, присвячений долі людини, її переживанням під час зіткнення з системою¹⁹⁸, і «Спогади» Д. Шумука, політичного в'язня польських і радянських концентраційних таборів, колишнього члена Комуністичної партії Західної України, згодом — ОУН¹⁹⁹. Редактором обох творів був І. Світличний, допомагали розмножувати їх Л. Селезенко і З. Антонюк²⁰⁰. Наприкінці 60-х років почали ходити в списках вірші З. Красівського «Невольницькі плачі», написані ним у Володимирській тюрмі. До цього жанру можна долучити численні листи-протести, заяви в'язнів-українців, які поширювались у самвидаві, особливо упорядковану І. Світличним збірку «Українські юристи під судом КГБ», яка нарешті пролила світло на замовчувану роками справу Л. Лук'яненка та його товаришів.

У січні 1970 р. український самвидав поповнився регулярним виданням — вийшов перший номер «захального» журналу «Український вісник». Можливо, прототипом цього видання була «Хроніка текущих событий», яка розповсюджувалась (у тому числі і в Україні) зусиллями московських інакодумців, починаючи з 1968 р. (кореспонденції про Україну для «ХТС» писав Л. Плющ). Ініціатором і головним редактором «Українського вісника» був В. Чорновіл, котрий у цей час мешкав у Львові. До редакції входили також М. Косів і Я. Кендзьор. Велику організаційну роботу (збирання матеріалів, передрук, пересилання готових примірників) виконувала О. Антонів. Передрук у Львові здійснювали Л. Шереметьєва та С. Гулик. Перевозив готові примірники до Києва Я. Дашкевич, який передавав їх З. Франко. Активну участь у випуску перших двох номерів «УВ» брав В. Мороз, один із авторів цього видання. Крім І. Світличного, журнал у Києві розповсюджували В. Лісовий, М. Плахотнюк, З. Антонюк та ін. (Наведені відомості про учасників виготовлення і розповсюдження «УВ» неповні.) Журнал мав своїх кореспондентів у різних містах України, про що свідчить географія рубрики «Хроніка»: Київ, Дніпропетровськ, Донецьк, Івано-Франківськ, Львів, Рівне, Одеса, Тернопіль, Черкаси, Чернівці тощо. Суто технічний бік розповсюдження цього видання виглядав так: у друкарську машинку вставлялися 12—15 аркушів паперу (перший і останній примірники друкувалися на звичайному, решта — на цигарковому) — й починався передрук тексту... Отже, за наявності двох-трьох друкарок можна було виготовити одночасно близько п'ятдесяти примірників²⁰¹.

Кожний випуск «УВ» починався однаковою передмо-

вою — декларацією «Завдання „Українського вісника“». «„Вісник“», — зазначалося в декларації, — містить без узагальнень інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією, про судові і позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму й українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по тюрмах і таборах, про різні акції протесту тощо. „Вісник“ дає огляд або повністю наводить публіцистичні статті, документи, художні твори та інші матеріали, які вже набули поширення у „самвидаві“»²⁰². Редколегія «УВ» підкреслювала, що її журнал не є антирадянським чи антикомуністичним, а навпаки — цілком легальним і конституційним виданням, яке відповідає нормам Конституції та принципам соціалістичної демократії²⁰³. «УВ» претендував на високий рівень об'єктивності, його організатори наголошували на тому, що друкуватимуть матеріали, написані з різних позицій і не друкуватимуть тих, що написані спеціально для нього, або з антирадянських чи антикомуністичних позицій. Перші ж номери «УВ» показали, що часопис не дотримується багатьох із цих принципів. Цілком зрозуміло, що його «легальність» була суто декларативною. Журнал видавався підпільно. За таких умов не можна було вважати вміщену в ньому інформацію об'єктивною, вона заповнювала інформаційні лакуни, створені офіціозом, і вже тому була однобічною і підбраною специфічним чином.

«УВ» друкував твори літературного і політичного самвидаву. Можливо, найважливішою частиною кожного випуску «УВ» була інформація про репресії щодо інакодумців, про різні форми адміністративних переслідувань і про стан руху опору. Ця інформація була впорядкованою, систематизованою і давала загальне уявлення про масштаби поширення інакомислення. Певну впорядкованість «УВ» вносив у життя самих інакодумців: навколо нього гуртувалися політично активні сили, це вже була зародкова форма організації. Перші видання «УВ» швидко потрапили за кордон (найімовірніше — через українців із Чехословаччини). Це спричинило активне полювання КГБ за «УВ» та його видавцями, яке тривало до початку 1972 р. Протягом 1970—1971 рр. вийшло п'ять номерів «УВ», чотири з яких були переправлені за кордон. Наскільки «УВ» був поширеним у самій Україні, невідомо. Можна припустити, що аудиторія його читачів не обмежувалася сотнями осіб, що в Західній Україні та в Києві він поширювався інтенсивніше, нарешті, що масовий передрук його

матеріалів був неможливим через великий обсяг видання. Поява «УВ» мала велике значення для розвитку руху опору: виник центр руху, його структурна база, місце обміну думками. Не варто, мабуть, нагадувати й численні історичні прецеденти, які вказують на те, що поява періодичного друкованого органу — свідчення виходу будь-якого політичного руху на новий організаційний рівень.

Фактично наприкінці 1960-х український самвидав перетворився на організаційну інфраструктуру руху опору. Як згадує Є. Пронюк, невдовзі після судових процесів 1966 р. він разом із І. Світличним обговорював перспективи створення нелегальної партії (ще одне свідчення того, що «перший покіс» для КГБ був невдалим). Зійшлися на тому, що організаційне оформлення було б передчасним²⁰⁴. Натомість з'явилася «партія самвидаву». Практично всі політично активні інакодумці брали участь у написанні й розповсюдженні самвидавчих творів. Через самвидав налагодилася система постійно діючих контактів між ними. Це була організаційна база руху опору. Характерно, що подібну функцію виконував самвидав і в інших республіках СРСР: у Росії, Прибалтиці, Вірменії та Грузії.

За даних умов для влади питання розгрому самвидаву стало питанням розгрому політичної і духовної опозиції. Масштаби читання самвидаву дедалі більше зростали. Відповідно розширювалося коло людей, тією чи іншою мірою заражених хворобою під назвою «інакомислення». Це не становило безпосередньої загрози, але створювало небажані перспективи для режиму, однією з основ якого було тотальне ідеологічне обдурення мас. Особливе занепокоєння викликало інакомислення в національних республіках, яке цілком слушно вважалося небезпечним для єдності «однієї шостої», відповідні настрої у можновладців викликав і самвидав. Наближалася 50-та річниця утворення СРСР, усе, що компрометувало ідею «єдиної й неподільної» у вигляді «сім'ї братніх народів», занадто впадало в око.

28 червня 1971 р. ЦК КПСС ухвалив таємну постанову «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів». Через місяць ЦК КПУ продублював її власною постановою під аналогічною назвою і майже з аналогічним змістом і формулюваннями, додавши «місцевого матеріалу». В постанові вказувалося на факти розповсюдження самвидаву серед наукових і творчих працівників, молоді республіки. Підкреслювалася та обставина, що самвидавські твори використовують у своїх інтересах «імперіалістичні» сили.

тичні центри антикомунізму, розвідки капіталістичних країн і зв'язані з ними антирадянські емігрантські організації»²⁰⁵. Як найбільш характерні для самвидаву твори згадувались «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» і «Хроніка опору» В. Мороза, «Лихо з розуму» і «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові» В. Чорновола, «Собор у риштованні», «На свято жінки» Є. Сверстюка. Для боротьби з самвидавом пропонувалися такі заходи: підвищення політичної пильності й відповідальності комуністів, особливо тих, що «потурали» розповсюджувачам самвидаву, організація масової кампанії серед «мас медіа», спрямованої на «критику буржуазно-націоналістичних, ревізіоністських концепцій з питань демократії, ролі партії у соціалістичній державі», контрпропагандистські акції за рубежом тощо. Відповідним відділам ЦК та обкомів доручалися суто поліцейські функції: «вжити відповідних заходів для запобігання розповсюдженню політично шкідливої літератури, виявляти осіб, які займаються виготовленням, розповсюдженням і використанням так званого «самвидаву» і проводити з ними необхідну профілактичну роботу»²⁰⁶. КГБ доручалося перекрити канали вивезення самвидаву за кордон і ввезення «тамвидаву» в республіку. Безпосередньо про репресивні акції щодо діячів самвидаву не йшлося, однак політичний контекст постанови, до речі, дуже неконкретної, свідчив, що «профілактикою» справа не обмежиться. Як показали даліші події, широкомасштабну акцію розгрому самвидаву в Україні почали готувати приблизно за півтора року до її початку. На черзі стояв «генеральний погром».

«Генеральний погром»

1972—1973 рр.—період активізації політичних репресій в СРСР. Події, що відбувалися в ті роки, дістали назву «генерального погрому». Можна вказати багато причин, чому сплеск репресій припадає саме на цей час. Можливо, рішення радянського керівництва розпочати наступ проти інакодумців було викликане наближенням 50-ї річниці утворення СРСР, намаганням забезпечити до цієї історичної дати «морально-політичну єдність» суспільства та «інтернаціональну єдність» народів імперії. Можливо, просто настав час, коли масштаби поширення інакомислення стали, на думку можновладців, загрозливими для системи. Слід урахувати й ту обставину, що діяльність дисидентів псувала імідж держави, яка активно включалась у процес «розрядки». Нарешті, перехід до радикального придушення інакомислення міг бути просто результатом вольового рішення верхівки партійно-державного керівництва країни.

За неофіційними джерелами, 30 грудня 1971 р. в Москві відбулося засідання Політбюро ЦК КПСС, яке ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву¹. Очевидно, це рішення було результатом відповідного звіту КГБ про те, що ця установа готова розпочати активні дії. Погром в Україні почали готувати одразу ж після призначення на посаду голови КГБ республіки В. Федорчука. Вище партійне керівництво республіки на чолі з П. Шелестом у цьому відношенні йшло цілком у фарватері Москви і не тільки не перешкоджало діям репресивних органів, а й всіляко сприяло їм.

Початок репресивної акції в Україні був специфічним, не таким, як в інших регіонах СРСР. Він нагадував поганий «шпигунський» детектив і свідчив, що керівництво

КГБ республіки відчуває ностальгію за 1937 роком. Погром інакодумців почався в атмосфері шпигуноманії і, як свідчать факти, репресивні органи серйозно розраховували подати його саме в такому контексті. Намір використати цей антураж для виправдання репресій проти дисидентів виник не випадково. Контакти дисидентів із західними туристами, особливо з представниками української діаспори, все більше турбували КГБ, оскільки було очевидно, що саме завдяки цим контактам налагоджено постійний канал обміну самвидавом і «тамвидавом». У січні 1971 р. ЦК КПУ та КГБ республіки вирішили вжити ряд заходів з метою припинення небажаної активності іноземних туристів в Україні. Зокрема, закрити в'їзд тим іноземцям, які проводять «ворожу роботу» щодо СРСР у своїх країнах, посилити контроль за в'їздом-виїздом туристів (сотні іноземних туристів, особливо українського походження, мабуть, на все життя запам'ятали принизливі обшуки на кордоні), а також за їхнім пересуванням у межах республіки тощо. Наголошувалося також на необхідності «посилити роботу по виявленню, обмеженню та припиненню ворожої діяльності іноземців, включаючи притягнення їх до карної відповідальності та видворення за межі нашої країни»². Можливо, саме з цього часу почали шукати підходящу кандидатуру серед іноземців українського походження, яку можна було б представити «шпигуном», «найманцем закордонних спецслужб», пов'язавши її з дисидентами в Україні. Врешті-решт таку кандидатуру знайшли.

15 січня 1972 р. газета «Радянська Україна» повідомила читачів: «Органами Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР за проведення підзвимої антирадянської діяльності заарештовано туриста з Бельгії Ярослава Добоша. Ведеться слідство». Три газетних рядки, набрані петитом, стали стартовою лінією, з якої розпочався майже дворічний марафон подій, що дістали назву «генерального погрому». Арешт Я. Добоша відбувся 4 січня у Чопі³, повідомлення про нього з'явилося через одинадцять днів. Очевидно, цей час був витрачений на те, щоб обробити жертву й дістати гарантію, що справа з її участю злягодиться. «Об'єкт» був обраний вдало, бо вже через тиждень після арешту Я. Добоша почалися затримання й арешти людей, яких передбачалося пов'язати з ним як з «емісаром закордонних центрів». У Львові це були В. Чорновіл, Ір. Стасів-Калинець, І. Гель, С. Шабатура, М. Осадчий⁴. У Києві — І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Франко, Л. Плющ, В. Стус та ін.⁵ Всього у січні того року було

заарештовано близько 20 осіб. Повідомлення про січневий арешти серед інакодумців з'явилися 11 лютого 1972 р. відразу ж у трьох газетах: «Радянській Україні», «Правде України» і «Вечірньому Києві». Арешти в них пов'язувалися зі «справою Добоша».

Почалося слідство, головною метою якого було пов'язати всіх заарештованих людей з особою Я. Добоша, довести наявність постійних та інтенсивних контактів опозиційно настроєної інтелігенції з українськими націоналістичними організаціями за кордоном. Оскільки останні подавалися в радянській пресі не інакше, як креатура закордонних спецслужб, виникала перспектива пов'язати діячів самвидаву з цими службами, «викрити» їх перед громадськістю як шпигунів, чи хоча б як їхніх підсобників. Ця заявлена схема зразка 30-х років могла спрацювати, оскільки виглядала досить звичною для масової свідомості. Однак вона не мала успіху через суто «технічні» обставини.

Масштаб контактів Я. Добоша з дисидентами під час слідства збільшити не вдалося: для ролі «емісара» ці контакти були занадто малозмістовними й епізодичними. Більшість заарештованих узагалі ніколи не зустрічалися з Я. Добошем. Зашкодило слідству й те, що С. Шабатурі, яка утримувалась в ізоляторі Львівського управління КГБ, вдалося тайкома переговорити з «емісаром», який перебував у сусідній камері (приставивши до стіни горнятки), й таким чином з'ясувати деякі важливі нюанси справи⁶. Зі «шпигунських матеріалів», вилучених у нього на митниці в Чопі, Я. Добош мав тільки копію «Словника рим української мови» С. Караванського. Ці суто літературознавчі матеріали дуже важко було за будь-яких умов подати в потрібному для КГБ світлі. Однак «сюжетну лінію» все ж таки відпрацювали до кінця: через тиждень після повідомлення про арешт Я. Добоша в «Літературній Україні» з'явилася лайлива стаття про С. Караванського (сам він у цей час перебував у тaborі), яка «викривала» його як «шпигуна» та «ідеологічного диверсанта»⁷. КГБ довелося також вдатися до підтасовок. Я. Добош, громадянин Бельгії, українець за походженням, член Спілки української молоді (націоналістична молодіжна організація), приїхав до України як турист. Він таки зустрічався особисто з І. Світличним, З. Франко та Л. Селезенком у Києві і з С. Гулик у Львові. В розмовах із ними справді йшлося про факти утисків української культури й переслідувань інакодумців. В інтерпретації слідчих КГБ це виглядало як «збирання шпигунської інформації». Ось, наприклад, як подавалися бесіди з Я. Добошем у матеріалах

слідчої справи І. Світличного: «Розслідуванням по справі Добоша встановлено, що 31 грудня 1971 р. і 1 січня 1972 року він, перебуваючи в Києві, зустрічався з Світличним та інформував його про діяльність антирадянських закордонних організацій. Під час зустрічі 1 грудня 1971 року Добош за надану Світличним інформацію політичного характеру вручив йому 50 карбованців»⁸. Отже, зустріч двох людей під час новорічних свят перетворювалася на зустріч злочинців з метою «обміну інформацією». Гроші, які Я. Добош передав на допомогу дружині В. Мороза, перетворювалися на якусь зловісну платню за «інформацію політичного характеру».

Фабрикація «справи Добоша» тривала майже півроку. 2 червня 1972 р. ретельно підібрана «громадськість» Києва й кореспонденти деяких газет дістали можливість ознайомитися з результатами цієї діяльності: в столиці України відбулася прес-конференція Я. Добоша. Результати цього шоу були просто жалюгідними. Заляканий юнак аж ніяк не виглядав «емісаром закордонних центрів». Його «зізнання» нагадували рядки з протоколу допиту, а їх термінологія не залишала сумнівів щодо авторства: «Перебуваючи в Києві, я 29 та 31 грудня минулого року та 1 січня цього року з метою конспірації зв'язався з телефонів-автоматів паролем з Іваном Світличним, Зіновією Франко і Леонідом Селезненком»⁹. Далі йшли «зізнання» про гроші за «інформацію». Примітивність фальсифікації була гранично очевидною, можливо тому «справа Добоша» зникла зі сторінок радянської преси. Авантюра зі «шпигунськими пристрастями» не вдалася. Я. Добоша депортували за межі СРСР на вимогу уряду Бельгії. На першій прес-конференції для західних журналістів він відразу ж відмовився від усіх своїх свідчень і заявив, що його примусили до них погрозами.

Утім, головне було зроблено. «Справа Добоша» стала початком широкої репресивної кампанії проти інакомислення і, передовсім, самвидаву. Одним з її центральних моментів була ліквідація «Українського вісника». Головний редактор видання — В. Чорновіл — був і головним підозрюваним у цій справі. Але реальних доказів проти нього слідство не мало. Зовсім спантеличило слідчих те, що в той час коли В. Чорновіл утримувався в ізоляторі КГБ, у Львові з'явився новий номер «УВ». Його підготували й розповсюдили М. Косів і Я. Кендзор, унаслідок чого над обома нависла загроза арешту. В. Чорноволіві вдалося із в'язниці передати прохання друзям, щоб вони припинили видання. Аби уникнути провалу, довелося не

тільки знищити частину випуску «УВ», а й навіть позрізувати літери з машинки, на якій він друкувався¹⁰.

Трохи пізніше ще один випуск «Українського вісника» з'явився у Києві. Його автори — співробітники Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий та Є. Пронюк — вважали за потрібне продовжувати видання навіть за відсутності його головного редактора. Номер був повністю присвячений арештам, пов'язаним зі «справою Добоша»¹¹. Київські видавці шостого випуску «УВ» стали також авторами першого відкритого листа-протесту проти репресій 1972 р. Лист був написаний на початку липня (декілька десятків примірників) й адресувався членам ЦК КПСС. Однак автори не встигли його розповсюдити. Невдовзі вони були заарештовані КГБ¹².

Арешти тривали більш як півроку (їх «друга хвиля» пройшла у квітні 1972 р., потім уже «підбирали» не тільки активних діячів самвидаву, але й тих, хто мав до нього побічне відношення). Для самвидаву їх результат був катастрофічним: більшість авторів опинилася за ґратами, була зруйнована його інфраструктура, ті, що залишалися на волі, перебували в стані розгубленості. Як звітував до Москви ЦК КПУ, «в результаті здійснення заходів, про які йшлося вище, активність в середовищі націоналістичних елементів, що залишилися на свободі, помітно знизилась, частина з них взагалі припинила антирадянську діяльність»¹³. Про організацію громадських протестів на зразок 1965—1966 рр. цього разу вже не йшлося. Всі можливі організатори таких протестів перебували в слідчих ізоляторах. Загальний настрій інтелігенції був зовсім не той, що сім років тому, та й суспільна атмосфера не сприяла піднесенню «бойового духу». Підняти на протестні акції ширше докілья було просто неможливо, інтелігенцію вдалося залякати переслідуваннями «підписантів» у другій половині 1960-х. Зрештою, всі спроби протестувати негайно придушувалися, навіть якщо вони мали суто локальний характер. Коли, наприклад, перекладач М. Лукаш звернувся до властей з пропозицією звільнити І. Дзюбу й посадити до в'язниці його самого, він був позбавлений роботи в редакції журналу «Всесвіт» з обіцянкою майбутнього примусового лікування у спеціальній психіатричній лікарні¹⁴.

Оцінити масштаби арештів та інших форм репресій 1972 р. в сучасних вимірах важко через брак об'єктивних даних. У російському самовидавчому часописі «Хроніка поточних подій» ідеться про 100 осіб, заарештованих у січні — травні 1972 р., й водночас зауважується,

що ці дані неповні¹⁵. Л. Алексеева подає відомості про 89 засуджених (не всі заарештовані потрапляли під суд). За її підрахунками, з цієї кількості 72 належали до інтелігенції й 17 — до робітників (за родом занять). Із них 41 особу було засуджено у Львові та Києві, решту — в інших містах України¹⁶ (Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Харкові, Ужгороді, Чернівцях). Щоб доповнити цю картину, згадаємо про сотні обшуків, під час яких було вилучено близько 1 тис. «антирадянських, націоналістичних та інших ворожих документів»¹⁷. Крім того, сотні, якщо не тисячі людей по всій Україні викликалися слідчими, а згодом і на закриті судові процеси, як свідки. Тільки у справі І. Світличного в Києві було допитано 130 свідків¹⁸, у справі Ір. Стасів-Калинець (у Львові) — близько сотні¹⁹. Варто зазначити, що потрібні слідству показання давали буквально одиниці. Усе це також створювало певну суспільну атмосферу і настрої, хоча не можна стверджувати, що репресивні акції 1972 р. мали великий суспільний резонанс в Україні. Широкий загал більше знав про А. Сахарова чи О. Солженіцина, аніж про українських дисидентів.

Репресії 1972 р. були не тільки масштабнішими, ніж у 1965—1966 рр., а й значно жорстокішими. Методи ведення слідства багато в чому нагадували найганебніші сторінки історії 30-х років. Зокрема, активізувалася практика тиску на підслідних спекуляціями щодо долі їхніх рідних. І. Калинця, наприклад, примушували давати свідчення проти його дружини, заарештованої раніше, а коли він відмовився, йому під час судового процесу поставили на карб «злісне ухилення від дачі показань у суді у справі його дружини»²⁰... Подружжю Калинців неодноразово натякали на можливість позбавлення їх батьківських прав на семирічну доньку, оскільки обое вони опинилися за ґратами²¹. Дворічна дитина Н. Світличної теж мала стати аргументом слідства. Оскільки батьки були ув'язнені, немовля запроторили до дитячого будинку і тільки після рішучих протестів родичів віддали матері Н. Світличної²². Дружину В. Чорновола А. Пашко в серпні 1972 р. без санкції прокурора три дні протримали в слідчому ізоляторі КГБ у Львові, шантажуючи В. Чорновола можливістю її ув'язнення²³.

Як і під час «першого покосу», для збирання компрометуючих матеріалів активно запроваджувалася практика «закритих рецензій». Вона застосовувалася переважно щодо тих, хто брав участь в організації літературного самвидаву. В багатьох випадках ці рецензії ставали єдиною підставою для засудження за «антирадянську агітацію і

пропаганду». Виключно «літературними» були вирoki у справах Є. Сверстюка, М. Осадчого, І. Калинця, В. Стуса та деяких інших інакодумців. Коло рецензентів було обмеженим й водночас досить представницьким: тут були кандидати і доктори наук, викладачі вузів. Зрозуміло, до людей, які могли відмовитися від написання закритої рецензії, не звертались, тому на арені з'явилися уже відомі фахівці цього специфічного жанру. Багато хто з них уже встиг зарекомендувати себе в минулі роки: І. Дорошенко, М. Матвійчук, М. Нечиталюк, Г. Книш, І. Сварник, Д. Григораш, П. Яшук, В. Рябий, Б. Здоровега та ін. Іноді рецензенти обмежувалися тим, що просто виконували замовлення, іноді перевиконували поставлені перед ними завдання. Наприклад, у справі Ір. Стасів-Калинець перед експертами (викладачами Львівського університету П. Малим, В. Кибальчишем та заступником редактора газети «Вільна Україна» М. Белінським) було поставлено два суто конкретних запитання: чи є одна й та ж особа автором запропонованих до експертизи різних творів, та чи є цією особою Ір. Стасів-Калинець? «Консультанти» вирішили виявити ініціативу й супроводжували рецензію такими, задаваними від лексико-стилістичних тонкощів, висновками: «Саморобні машинописні збірки віршів «Оранта», «Дзвони», «Гротески», «Дорога вигнання» за ідейно-тематичним спрямуванням протистоять сучасній українській поезії, а в художньо-естетичному відношенні не становлять цінності [...] У ряді віршів на перший план виступає їх націоналістична, антирадянська спрямованість, ненависть до соціалістичного ладу, автор проклинає «чужинців» і чекає, коли вдарить „грим помсти“»²⁴. Зрозуміло, що цей висновок будувався на підтасовках, висмикуванні цитат, упереджених інтерпретаціях тощо.

Мета дій слідчих не зводилася тільки до витискування зі своїх жертв зізнань у «злочинах». Бажано було також, щоб вони публічно каялися. Методи дізнання ставали дедалі жорстокішими. У самвидавчій листівці, що з'явилася влітку 1972 р., крім уже згаданих вище методів, описувалися такі, як погрози розстрілом, фізичною розправою, примусовим лікуванням у психіатричній лікарні²⁵. У більшості випадків (це стосується головним чином найактивніших діячів самвидаву) всі ці методи не давали бажаного результату: І. Світличний, Є. Сверстюк, Н. Світлична та інші в Києві; С. Шабатура, І. Калинець, В. Чорновіл, Ір. Стасів-Калинець та інші у Львові не бажали ні каятися, ні «перевиховуватися». Втім, не всі витримували тиск. Дехто із заарештованих в обмін на обіцянку звіль-

нення, почав каятись у пресі. Першим пролунало каяття внучки видатного українського письменника — Зіновії Франко — спочатку в газеті «Радянська Україна»²⁶, а згодом — по телебаченню. Це була своєрідна моральна перемога КГБ. По-перше, каялася людина, яка вважалася однією з ключових фігур у системі розповсюдження самвидаву, по-друге, додатковий резонанс каяттю надавало її прізвище. Через чотири місяці, у липні 1972 р., майже одночасно на сторінках «Літературної України» і «Робітничої газети» з'явилися покаятні «відкриті листи» Л. Селезенка і М. Холодного. В усіх випадках це були не просто особисті каяття, а й викази на тих, хто «втягнув» їхніх авторів до «злочинної діяльності»²⁷. Як і всі інші подібні «заяви», ці листи справляли гнітюче враження, тим більше, що вони впливали на долю тих, хто в них згадувався.

За «законами жанру» слідом мали з'явитися «відгуки громадськості». Як не дивно, але в пресі вони не друкувалися, хоча й збиралися редакціями газет і пересилалися до відповідного відділу ЦК КПУ. Їхній тон і спрямованість неважко було спрогнозувати, бо це були «відгуки на замовлення. Найактивніше відгукувалися на виступи З. Франко. Причому соціальний спектр авторства відгуків тут виявився найширший: від «робітничих колективів» до інтелігентських. Більшість із них досить стереотипні. «Обговоривши відкритий лист Зіновії Франко,— писали із Вінницького педагогічного інституту,— члени кафедри висловлюють своє негативне ставлення до дій Зіновії Франко, засуджують її антирадянську діяльність, що проявилася в розповсюдженні наклепницьких та антирадянських матеріалів серед своїх знайомих. Ці дії завдали шкоди Радянській державі і українському народові». Зустрічаються й оригінальніші писання (орфографія приведеного нижче документа подається без змін): «Мы, работники фирмы «Світоч», от души пишемю листа, Зіновія. Где ж твоя гордость за деда своего, подлюка, кров би тебе ясная залляла, курва ты. Тебе радянська влада дала все и твоим детям, а ты, що граєш на руки імперіалістам, бачите, що її схопила на гарячому, розкаялася гадюка...»²⁸ Отакими були результати обговорення листа З. Франко у «колективах трудящих». Трапляються й відгуки особисті, що писалися «за покликом серця», і саме вони свідчать, що чимало людей були психологічно готові до нових пошуків «ворогів народу». Пенсіонерка вимагала найсуворішої кари для З. Франко і позбавлення її права носити це прізвище, робітник із Трипілля висловлював сумнів щодо щирості її каяття й також вимагав покарання, із Донецька писали, що

внучка великого письменника «образила пам'ять своїх предків» і «не виправдала довір'я» тощо²⁹. Можливо, існували листи й іншого змісту, однак вони в архіві не збереглися.

Тим часом улітку й восени 1972 р. в Україні відбулося декілька закритих судових процесів, де фігурувала головним чином ст. 62 КК УРСР. Вироки вражали жорстокістю. Зокрема, О. Сергієнка засудили до семи років таборів суворого режиму й трьох років заслання тільки за те, що в нього знайшли працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» з позначками на полях. Сергієнка звинуватили в тому, що він редагував частину праці І. Дзюби...³⁰ Максимально суворими були вирoki щодо «літературних справ: В. Стус був засуджений до п'яти років таборів і трьох років заслання, Ір. Стасів-Калинець та І. Калинець — відповідно до шести і трьох років кожен. Така ж доля спіткала й розповсюджувачів самвидаву та причетних до цієї справи людей: З. Антонюк отримав відповідно сім і три роки, І. Коваленко та В. Рокецький — по п'ять років таборів, С. Шабатура — п'ять і три, священник В. Романюк — сім і три роки. «Рецидивісти» були засуджені по максимуму: Ю. Шухевич (син Р. Шухевича, ув'язнений на 25 років у 14-річному віці), І. Гель, Д. Шумук — до 10 років таборів і п'яти заслання, М. Осадчий — відповідно до семи і трьох років. Процеси над жертвами арештів 1972 р. тривали і в 1973 р. Тепер судили головних організаторів і авторів самвидаву. Відповідними були й вирoki: І. Світличний (він намагався взяти на себе більшість звинувачень, щоб полегшити долю інших), Є. Сверстюк і Є. Пронюк отримали по сім років таборів і п'ять заслання, В. Чорновіл — шість і три роки, В. Лісовий — сім і три. В. Марченко — шість і два роки. Останнього судили за двома кримінальними кодексами: УРСР і Азербайджанської РСР! В арсеналі репресій широко застосовувався такий підступний і жорстокий метод, як запрошення дисидентів до спеціалізованих психіатричних лікарень. У 1973 р. така доля спіткала Б. Ковгара (колишнього інформатора КГБ), М. Плахотнюка, В. Рубана, Л. Плюща.

Однією з центральних у низці подій 1972—1973 рр. стала так звана «справа Дзюби». Оскільки І. Дзюба був автором найпопулярнішого твору самвидаву і в певному розумінні символом руху опору, а також уважався «ідеологом» деяких спрямувань політичної практики вищого українського партійного керівництва часів П. Шелеста, то зламати його, примусити покаятися — означало завдати серйозного морального удару опозиції та її прихильни-

кам серед інтелігенції. Крім того, І. Дзюба був вельми популярним в українських емігрантських колах різних політичних напрямів. Ця обставина також бралася до уваги владними структурами, які організували шалений тиск на нього. Про те, якого значення надавалося «справі Дзюби», свідчить, зокрема, той факт, що про неї, за розпорядженням В. Щербицького, інформували особисто Ю. Андропова — шефа КГБ СРСР³¹.

Вперше І. Дзюбу затримали й обшукали 12 січня 1972 р., під час арешту І. Світличного³². 7 лютого того ж року (тобто ще за П. Шелеста) ЦК КПУ доручив комісії у складі А. Скаби, В. Євдокименка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Нагорної, П. Недбайла, В. Чирка, М. Шамоти та П. Ящука «проаналізувати» працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (ще одна закрита рецензія)³³. За тиждень висновки комісії були готові. Рецензований «матеріал», зазначалося в них, мав «явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер», а його автор, звісно, стояв на «відверто ворожих буржуазно-націоналістичних позиціях, допускав наклепи на партійну і державну політику, намагався розпалювати міжнаціональну ворожнечу, дискредитував СРСР» тощо³⁴. Схваливши цей висновок — донос на І. Дзюбу, ЦК КПУ запропонував КГБ «посилити оперативну роботу по виявленню, припиненню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру... та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали»³⁵. Відразу ж після цього слідчі КГБ почали вилучати документи, що стосувалися І. Дзюби, із слідчих справ інших дисидентів. На засіданні президії Спілки письменників України, яке відбулося 2 березня того ж року, його виключили зі Спілки, причому преса не повідомила про причини цього рішення³⁶.

18 квітня 1972 р. І. Дзюбу заарештували. Почалося слідство, а точніше — обробка жертви. 5 листопада ЦК КПУ ухвалив спеціальну постанову щодо інформації у «справі Дзюби»: вона надсилалася всім членам і кандидатам у члени ЦК КПУ та ревізійної комісії ЦК, членам бюро й завідуючим відділами обкомів, секретарям міськомів і райкомів партії³⁷. «Слідство» тривало майже рік. 16 березня 1973 р. на закритому судовому засіданні Київського обласного суду І. Дзюбу засудили за ст. 62 (частина 1) КК УРСР³⁸. Проте, на відміну від своїх товаришів, І. Дзюба не потрапив до табору, а залишився в Києві. Причини цьому знаходимо в документах ЦК КПУ і КГБ, фрагменти з яких варто навести без коментарів, оскільки вони про-

мовляють самі за себе: «КДБ при Раді Міністрів УРСР... доповідав про те, що засуджений Дзюба І. М. у результаті цілеспрямованої роботи, що почалася з ним під час слідства, переглянув свої націоналістичні погляди [...] Подальша робота з ДЗЮБОЮ (так у тексті.— Г. К.) будувалась у напрямку перевиховання і переконування в неспроможності його націоналістичних поглядів. З цією метою до нього спеціально прикріплений досвідчений оперпрацівник і проведено ряд бесід керівництвом КДБ при РМ УРСР»³⁹. І. Дзюбі був створений «полегшений режим» перебування в ув'язненні для того, щоб він мав змогу працювати над книгою «Третього не дано», яка планувалася як спростування «Інтернаціоналізму чи русифікації?». Першими читачами і «рецензентами» стали новий секретар ЦК КПУ з ідеології В. Маланчук і слідчі КГБ. Критичні зауваги професійного ідеологічного погромника враховувались при доробці рукопису, а за рекомендацією КГБ автор скорочував його⁴⁰.

8 жовтня 1973 р. І. Дзюба звернувся з проханням про помилування до Президії Верховної Ради УРСР. У листі він нагадував, що має на утриманні малолітню дитину і матір похилого віку⁴¹. Не виключено, що ця обставина була й одним із «аргументів» слідства під час «перевиховання» в'язня. 10 жовтня виконуючий обов'язки Прокурора республіки М. Самаєв і голова КГБ В. Федорчук звернулися до ЦК КПУ з пропозицією про помилування І. Дзюби. 11 жовтня В. Щербицький цілком таємним листом особисто звернувся до ЦК КПСС, щоб одержати дозвіл на помилування⁴². Дозвіл, очевидно, надійшов, бо вже 30 жовтня 1973 р. Політбюро ЦК КПУ затвердило проект відповідного указу Президії Верховної Ради УРСР⁴³. Після цього ще раз звернулися до КГБ за остаточним рішенням. Варто знову навести фрагменти зі спеціального повідомлення КГБ, які дають змогу оцінити той можливий політичний зиск, на який розраховували режисери «справи Дзюби». Експерти КГБ вважали, що оскільки це ім'я є символом для опозиції, помилування й публічне каяття І. Дзюби «серйозно скомпрометують його перед закордонними центрами ОУН і націоналістичними елементами в республіці, поставлять Дзюбу в стан ізоляції і недовіри з боку націоналістичних елементів, що сприятиме його остаточному ідейному роззброєнню, перевихованню і відриву від націоналістичного середовища». З іншого боку, передбачалося, що помилування і каяття «сприятимуть переглядові своїх позицій деякими колишніми його співниками, відмові від ворожої діяльності і справлять профілак-

тичний вплив на осіб, які випадково потрапили під вплив ідеології українського буржуазного націоналізму»⁴⁴. До цього додавалося, що відбуття І. Дзюбою повного строку покарання може призвести до того, що він повернеться на «ворожі позиції». Крім того, звільнення матиме вигідне зовнішньополітичне значення⁴⁵.

Отже, І. Дзюбу «помилювали». Він вийшов із тюрми, але на волі не опинився, бо навряд чи умови, в яких йому довелося жити й працювати після цього, можна вважати нормальними для людини з таким потенціалом і здібностями. Головне було зроблено — І. Дзюба був назавжди втрачений для дисидентів. У заяві-зреченні він писав: «Того «Івана Дзюби», який дозволяв робити із себе притчу во язицех і який марнував життя на політичних манівцях,— нема і вже не буде»⁴⁶. 9 листопада 1973 р. ця заява була опублікована в «Літературній Україні».

«Справа Дзюби» показова не тільки з точки зору механізму організації тиску на дисидентів, чи, скажімо, з огляду на її морально-політичні наслідки. В певному розумінні вона є зразком тієї гри без правил, яку постійно практикувала система щодо опозиціонерів. У протистоянні інакодумців із системою дуже важливе значення мав його моральний зміст, отже, «ідеєю фікс» для влади була деморалізація опозиціонерів, а не просто фізичне усунення їх зі сфери суспільно-політичного життя. Втім, «справа Дзюби» не принесла очікуваних дивідендів. Каяття І. Дзюби не викликало розбрату серед дисидентів, до нього поставилися досить терпимо, хоча, ясна річ, воно справило на багатьох гнітюче враження.

Погром 1972—1973 рр., як уже згадувалося, був загальносоюзною акцією. Арешти й суди відбулися також у Москві, Ленінграді, Вільнюсі, Новосибірську. Однак події в Україні були винятковими за масштабами й жорстокістю репресій, інтенсивністю знищення інфраструктури самвидаву, відвертістю залякування співчуваючих. Самвидав як форма організації опозиції на певний час припинив існування. Проте це не зупинило погром: в Україні все активніше розгорталася «боротьба з націоналізмом», під гаслами якої продовжувалися політичні репресії проти інакодумців, адміністративні переслідування тих, кого підозрювали в інакодумстві, велася ідеологічна чистка установ науки і культури й навіть партійних рядів.

Про те, наскільки серйозно проблеми «націоналізму» в Україні турбували Москву, свідчить, крім усього іншого, той факт, що погром зачепив навіть партійну верхівку республіки. В березні 1972 р. на засіданні Політбюро ЦК

КПСС був підданий гострій критиці П. Шелест і ЦК КПУ за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих, примиренське ставлення до проявів націоналізму»⁴⁷. 26 травня 1972 р. «Радянська Україна» повідомила, що Політбюро ЦК КПУ увільнило П. Шелеста від виконання обов'язків першого секретаря республіканської партійної організації. Через рік, у квітні 1973 р., його було виведено зі складу Політбюро ЦК КПСС. Так досить швидко закінчилася політична біографія П. Шелеста. У червні 1972 р. було проведено спеціальне засідання Політбюро ЦК КПУ з секретарями обкомів партії, на якому «...були піддані гострій критиці факти безпринципного ставлення до проявів націоналізму та істотні недоліки в справі інтернаціонального і класового виховання трудящих, прояви місницького підходу і національної обмеженості в ряді принципів питань та зроблено належні політичні і практичні висновки»⁴⁸. «Політичні і практичні» висновки означали персональні перестановки у «верхах». У жовтні 1972 р. з посади секретаря ЦК КПУ з питань ідеології був усунутий занадто «ліберальний» Ф. Овчаренко. Його місце посів ставленик М. Суслова В. Маланчук, котрий очолив погромницьку діяльність у сфері культури. З його ініціативи відбулися зміни в керівництві «ідеологічними» відділами ЦК КПУ. Завідуючим відділом науки і вищих навчальних закладів замість В. Цветкова був призначений Ф. Рудич, відділ агітації і пропаганди очолив Ю. Єльченко (замінив І. Орла), М. Іщенко замінив П. Федченка на посаді завідуючого відділом культури⁴⁹. Причини цих змін крилися не тільки в тому, що усунуті зі своїх посад вважалися прибічниками П. Шелеста. Наприклад, П. Федченко був звільнений за «примиренське ставлення до проявів націоналізму і національної обмеженості» й відповідну кадрову політику⁵⁰. Відбулися зміни й у керівництві Спілки письменників України (її очолив В. Козаченко), міністерства вищої та середньої спеціальної освіти (міністром став Г. Єфименко), редколегії журналу «Комуніст України» тощо. Зрозуміло, ці зміни не мали репресивного характеру. Особи, звільнені з вищих номенклатурних посад, отримували нові синекурні посади або ж відправлялися на пенсію. За схожим сценарієм відбувалися зміни й у керівництві обласних, районних та міських комітетів партії. За даними самвидаву, на цих рівнях було замінено 25 % секретарів з питань ідеології⁵¹. Те, що ці перестановки здійснювалися під час посилення боротьби з «націоналізмом», зовсім не означало, що в країні мала місце ідеологічна чистка, як це нерідко ствер-

джується в літературі, присвяченій даній проблемі. Те ж саме можна сказати й про так звану «чистку партії» 1972—1973 рр. За цей час із КПУ було виключено близько 9 тис. чоловік. З них за «антипартійну поведінку, політичну незрілість, притуплення політичної пильності» (тобто з формулюваннями ідеологічного характеру) — 3,6 %⁵². Можна припустити, що під час обміну партійних квитків у 1973—1974 рр., коли КПУ скоротилася на 37 тис. осіб⁵³ (1,8 % загальної кількості членів партії), ця пропорція якщо й збільшилася, то не набагато. Отже, навряд чи можна назвати ці акції «чистою». Втім, суть згаданих процесів полягала не стільки в кількісних змінах, скільки в якісних. Рокіровки в ідеологічно-номенклатурних структурах мали на меті передусім забезпечити «фронт боротьби з націоналізмом». Всі ці події подекуди вже обернулися чималими втратами для національної інтелігенції і культури України.

У жовтні 1972 р. Політбюро ЦК КПУ доручило В. Маланчуку і В. Федорчуку «розробити й унести на розгляд Політбюро практичні заходи щодо поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності»⁵⁴. Йшлося, зокрема, про посилення контролю за «ідейним змістом політичної і художньої літератури, що видається в республіці», газетних і журнальних статей (фактично — про посилення ідеологічної цензури), а також про «поліпшення роботи з кадрами» в ідеологічних установах — інститутах АН УРСР, видавництвах тощо⁵⁵. «Робота з кадрами» вилилася в адміністративні переслідування осіб, чиї імена асоціювалися з «націоналізмом» і розповсюдженням самвидаву. В інститутах філософії, мовознавства, історії, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнології, археології прокотилася хвиля звільнення співробітників з ідеологічних мотивів. Мали місце звільнення й у деяких вузах Києва, в редакції «Робітничої газети» і видавництвах «Наукова думка» та «Молода гвардія»⁵⁶.

Наведемо декілька прикладів, як відбувалася ця кадрова чистка «ідеологічних установ». У січні 1972 р. (ще за П. Шелеста) був усунутий від керівництва «Українським історичним журналом» член-кореспондент АН УРСР Ф. Шевченко. У серпні 1972 р. його звільнили з посади директора Інституту археології АН УРСР. У постанові ЦК КПУ від 5 вересня 1972 р. «Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР т. Шевченка Ф. П. та нездорову обстановку

в колективі Інституту» зазначалося, що «в науковій діяльності т. Шевченка мали місце випадки відходу від класових, інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій. Тов. Шевченко виявив політичну незрілість, по-примиренському поставився до сionістських проявів...»⁵⁷. Очевидно, ідеологічним цензорам цього здалося замало, бо талановитому вченому, людині високоосвіченій та інтелігентній закидалося й те, що він одружився з єврейкою, що його батька в 1930 р. позбавляли виборчих прав і, нарешті, що він «припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень» у душі школи М. Грушевського⁵⁸.

У провінції діяли безцеремонніше. В Дрогобицькому педагогічному інституті, наприклад, у листопаді 1972 р. були звільнені викладач О. Аврамчук та доцент Є. Моркишко лише за те, що їхні родичі колись підтримували зв'язки з ОУН, а викладач В. Якуб'як — за те, що колись навчався в духовній семінарії і був членом «Українського допомогового комітету» під час війни⁵⁹. В інституті суспільних наук АН УРСР (Львів) комісія ЦК КПУ запропонувала 14 співробітникам «звільнитися за власним бажанням»⁶⁰. Справжнього погрому зазнав Львівський університет. Події у ньому взагалі мали характер «тихого скандалу». В березні 1973 р. КГБ заарештувало групу студентів університету (З. Попадюк, Я. Микитка та ін.), які з серпня 1972 р. розповсюджували листівки з протестами проти арештів і випускали самвидавчий журнал «Поступ»⁶¹. Як з'ясувалося, до цієї групи, яку КГБ відразу ж охрестило «організацією», входили студенти-відмінники (навіть один ленінський стипендіат), діти номенклатурних працівників. Саме ця обставина й зумовила скандальність справи. До Львова прибули відразу дві партійні комісії: з Москви та Києва, причому київські «комісари» вимагали найсуворіших заходів... КГБ надало компрометуючі матеріали на 29 співробітників університету (не рахуючи студентів)⁶². У результаті організатори групи — студенти З. Попадюк і Я. Микитка — були засуджені за ст. 62 КК УРСР, 12 студентів, «учасників націоналістичного угруповання», були виключені з університету й комсомолу⁶³. Звільнили з посад деканів історичного і філологічного факультетів, а також вісім викладачів університету (декто пішов «за власним бажанням», деякого відправили на пенсію, інших просто вигнали)⁶⁴. Далі розпочався процес «зміцнення кадрів», зокрема, посади завідуючих кафедрами, викладачів історичного, філологічного факультетів, а також іноземних мов і журналістики були введені до но-

менклатури. Під час чистки не пожаліли навіть «вірних лєнінців». З посади головного редактора видавництва «Каменяр» звільнили І. Сварника — співавтора закритих рецензій у справах І. Калинця, В. Чорновола, М. Осадчого та ін., послідовного ідеологічного погромника (його син виявився активним учасником групи З. Попадюка). За «ідейні і методологічні помилки» був звільнений з посади директора Інституту суспільних наук М. Олексюк (і в цьому випадку справа була не в «помилках», а в тому, що син директора, також студент, не доповів «куди треба» про самвидав в університеті)⁶⁵.

Погром інтелігенції супроводжувався широкомасштабним ідеологічним поворотом. У грудні 1972 р. була гучно відсвяткована 50-та річниця утворення СРСР. У березні — квітні 1973 р. по всій Україні відбулися засідання обласних, районних, міських партактивів, присвячених цій даті. Всі вони, як правило, звелися до переспівування промови Л. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Посилено експлуатувалася теза про те, що формування нової історичної спільності — радянського народу — завершилось, і національне питання в Радянському Союзі вирішене раз і назавжди. Водночас наголошувалося на необхідності посилення боротьби проти «буржуазної ідеології», передусім проти «буржуазного націоналізму»⁶⁶. Розгорталась істерична ідеологічна кампанія, спрямована проти «українського буржуазного націоналізму та сіонізму». Одним із центральних моментів цієї кампанії стала дискредитація книги П. Шелеста «Україно наша радянська». Як згадував із цього приводу секретар-помічник В. Щербицького В. Врублевський, вказівка щодо розгрому (йшлося передусім про її «ідейний зміст») надійшла безпосередньо від М. Суслова — секретаря ЦК КПСС із питань ідеології⁶⁷. У вересні 1972 р. на замовлення ЦК КПУ була підготовлена доповідна записка про книгу П. Шелеста. Її автори — М. Шамота, академік АН УРСР, директор Інституту літератури АН УРСР; Б. Бабій, академік АН УРСР, та О. Шевелев, член-кореспондент АН УРСР. Ця доповідна — реєстр напрямів, за якими розгорталась «ідеологічна боротьба» в Україні в 1972—1974 рр. П. Шелестові закидався такий гріх, як відсутність класового аналізу й класової оцінки (як приклад наводилась більше сторінок, ніж подіям громадянської війни); йшлося також про ідеалізацію автором українського козацтва й Запорізької Січі, недооцінку ним ролі і значення єдиного народногосподарського комплексу СРСР, недо-

статню увагу до співпраці й братерської дружби російського та українського народів; про політично нечітке й неправильне визначення основ українського буржуазного націоналізму, ігнорування лєнінських принципів розвитку літератури і мистецтва тощо⁶⁸. Політбюро ЦК КПУ погодилося з цими висновками і вирішило опублікувати їх у «Комуністі України» (стаття без підписів авторів з'явилася в № 4 журналу за 1973 р.), а також вилучити книжку П. Шелеста з бібліотек⁶⁹. У квітні 1973 р. на пленумі ЦК КПУ книжка П. Шелеста знову була піддана «гострій критиці». Пленум вирішив посилити боротьбу з проявами «націоналізму і національної обмеженості»⁷⁰.

Втім, ця боротьба на той час уже й так досягала апогею. Звичною справою стали нагінки на літераторів. За «ідеалізацію патріархальщини, протягування ідеалістичних поглядів на розвиток нації» були вилучені з обігу книжки М. Кіценка, І. Білика, Р. Андріяшика. За «ідейні та фактичні» помилки вилучили з плану видавництва «Молода гвардія» книжку М. Поповича, С. Кримського та І. Драча «Григорій Сковорода»⁷¹. При коригуванні плану видавництва художньої літератури на 1973 р. були вилучені книжки Р. Іванчука, М. Руденка, М. Коцюбинської та інших авторів. У січні 1973 р. В. Щербицький доручив відділові культури ЦК КПУ провести нараду директорів та головних редакторів видавництв і попередити їх про особисту відповідальність за випуск «ідейно хибних» видань. У результаті в лютому 1973 р. з тематичного плану видавництва було викреслено 157 назв книжок⁷². Відповідним чином переглядався репертуар театрів, сценарії на кіностудіях, експозиції музеїв тощо. З бібліотек вилучалася література «націоналістичної» спрямованості, навіть бібліографічні покажчики, в яких зустрічалися прізвища опальних авторів. У пресі, на зборах членів творчих спілок письменників гнали за «ідеалізацію минулого» (І. Білик, Р. Іванчук, Ю. Колісниченко, С. Плачинда, Я. Ступак, Р. Федорів), за «відхід від партійної лінії» (О. Карпенко, В. Заремба, І. Ільєнко, М. Кіценко) тощо. Нерідко ці «розбирання» супроводжувались адміністративними переслідуваннями: авторів «хибних» творів виключали зі СПУ, їхні імена потрапляли до «чорних списків» (О. Бердник, Г. Кочур, М. Лукаш)⁷³. Один із таких списків був складений особисто В. Маланчуком. До нього ввійшли І. Драч, Л. Скирда, Є. Гуцало, Л. Горлач, В. Симоненко, М. Вінграновський, Б. Олійник, В. Некрасов, С. Тельнюк, Л. Костенко, Б. Харчук, Л. Коваленко, В. Голобородько, І. Дзюба, О. Бердник, П. Грабовський, М. Куліш та ін.⁷⁴

Писати про національну історію, культуру, досліджувати проблеми національного буття ставало небезпечно. Зручніше й вигідніше було оспівувати працю колгоспників і «дружбу народів» СРСР. Завдання, що стояли перед українськими літераторами й митцями, сформулював академік АН УРСР М. Шамота в офіційній ЦК КПУ в травні 1973 р. Він закликав дотримуватися класового підходу, засуджував «ревнителів національної чистоти й безконфліктності» в мистецтві. «Пора кінчати з лібералізмом, його методологією і фразеологією», — повчав академік⁷⁵. У галузі літературно-мистецької творчості майже дзеркально повторювалася ситуація часів «ждановщини». Щоб активізувати процеси «творчих пошуків» літераторів й митців у потрібних напрямках, пропонувалися такі заходи, як проведення днів братніх культур у різних областях України, днів радянської літератури, реалізація настанов Л. Брежнєва (зокрема, викладених у його доповіді про 50-річчя СРСР), «кадрове зміцнення» творчих спілок, проведення республіканського конкурсу на кращі твори про робітничий клас і сучасне село. «Внаслідок цих та інших заходів, — звітував ЦК КПУ В. Маланчук, — є підстави очікувати найближчим часом появи ряду значних творів літератури і мистецтва»⁷⁶.

Подібні процеси спостерігалися в усіх сферах інтелектуального й культурного життя, у тому числі — в суспільствознавстві, яке знову опинилося на передовій лінії «ідеологічного фронту». Після XXIV з'їзду КПСР ЦК КПУ ухвалив цілу серію постанов, у яких накреслювались основні завдання суспільних наук, зокрема, «Про розвиток економічної науки», «Про розвиток історико-партійної науки», «Про розвиток філософської науки». Суспільствознавців орієнтували передусім на посилення критики «українського буржуазного націоналізму» та «націонал-комунізму», на обґрунтування тези про завершення формування « нової історичної спільності — радянського народу ». На республіканському активі ідеологічних працівників у березні 1973 р. В. Маланчук так сформулював завдання, що постали перед суспільствознавцями: «Увага вчених повинна бути спрямована не на культивування національної свідомості і національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально-психологічних категорій як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей»⁷⁷. Відповідно зросла чутливість ідеологічних наглядців до будь-якого, навіть найменшого, відходу від цих настанов. Досить було не проявити належної старанності у справі боротьби проти «українського буржуазного націоналізму», щоб відразу ж

наразитися на «організаційні висновки». За подібні «гріхи», наприклад, був усунений у березні 1973 р. від керівництва відділом зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР Р. Симоненко⁷⁸, відкладений захист докторської дисертації В. Сарбея, відрахований з аспірантури того ж інституту М. Мельник і т. п.

З ідеологічних висот боротьба з «націоналізмом» спускалася на рівень повсякденного життя, набуваючи іноді потворних форм, особливо в західних областях України. В 1972 р. у Львові, наприклад, почалося «впорядкування» Янівського кладовища, яке звелось до методичного винищення могил українських січових стрільців і воєнків Української Галицької армії, котрі загинули в 1918—1920 рр. У місті почалися протести. Завідуючий обласним управлінням комунального господарства В. Булах так мотивував дії свого відомства в доповідній записці до КГБ: «Враховуючи, що поховані в секторах 30, 38а були активними учасниками різноманітних націоналістичних організацій, вели активну боротьбу проти революційних сил і їхні поховання не мають історичної цінності, враховуючи також потребу в нових місцях для поховання, облкомунгосп вважає доцільним і далі проводити поступове впорядкування Янівського кладовища»⁷⁹. У Львівській області розгорнулася справжня вакханалія боротьби за «обмеження посилоного каналу з-за кордону». Кожна третя родина в області мала родичів за кордоном. Посилки з Заходу вважались одним із каналів розповсюдження «ворожої ідеології», отже, виникла гостра потреба нейтралізувати цей канал. «У районах області, — йшлося у звіті Львівського обкому партії ЦК КПУ в грудні 1973 р., — загострюється увага партійно-радянського активу, всієї громадськості на необхідність підвищення політичної пильності, посилення масової політичної роботи в трудових колективах, створення атмосфери осуду осіб, які одержують посилки з-за кордону. Проводиться робота по уточненню громадян, які листуються та отримують посилки... Ведеться профілактика по обмеженню посилочних каналів шляхом індивідуальних бесід, обговорення в колективах...»⁸⁰. Комуністів і комсомольців примушували відмовлятися від посилок і відправляти їх назад. Тих, хто не піддавався тиску, цькували у пресі, на місці роботи, переслідували за «спекуляцію» тощо⁸¹. Ідеологічна параноя набула такої напруги, що у Львові у статуй Нептуна на Ринковій площі відламали тризуб, щоб не виникали небажані асоціації... В Києві стало небезпечним з'являтися 22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку. Тут чатували дружинники, й не тільки вони.

Всіх, хто покладав квіти, фотографували. КГБ і міліція здійснювали заходи «за спеціально розробленим планом»⁸², щоб не допустити «інцидентів». У травні 1973 р. за рішенням Київського обласного комітету КПУ в столиці України відмінили щорічний фестиваль «Київська весна» у зв'язку з тим, що союзне Міністерство культури дало вказівку щодо проведення всесоюзного фестивалю мистецтв, присвяченого дружбі народів СССР⁸³.

Події «генерального погрому» вже не вдалося приховати від Заходу навіть на короткий час, як це було в 1965—1966 рр. Уже 14—15 січня 1972 р. про арешти повідомили інформаційні агентства США, Великобританії, Франції, найповажніші газети цих країн. Почалися протести української політично активної діаспори. В лютому 1972 р. Антибільшовицький блок народів надіслав інформаційне звернення про репресії в Україні до ООН⁸⁴. З протестами виступила більшість політичних угруповань української діаспори: до міжнародних організацій надсилалися петиції, молодь пікетувала радянські представництва. Як повідомляло постійне представництво УРСР при ООН, протягом 1972 р. до цієї міжнародної установи надійшло понад 3 тис. петицій-протестів від українських «буржуазно-націоналістичних організацій»⁸⁵. Радянському представникові в ООН довелося докласти чимало зусиль, щоб не допустити відправлення цих петицій до підкомісії по запобіганню дискримінації і захисту національних меншин, і лише таким чином питання про політичні репресії в Україні опинилося поза увагою ООН. Стало зрозумілим, що «генеральний погром» потребує відповідного ідеологічного прикриття. У лютому 1973 р. ЦК КПУ розглянув питання про посилення інформаційно-пропагандистської роботи для закордону⁸⁶. З цією метою розгорнулася кампанія в пресі, передбачалося задіяти й канали ЮНЕСКО. Одним із перших результатів цих зусиль стала справа М. Горбача. Студента з Німеччини М. Горбача ладили на роль ще одного «Добоша», однак не дуже вдало. Було організовано публікацію в «Радянській Україні» статті «Турист за дорученням», в якій ганьбили всіх, хто зустрічався з М. Горбачем (Р. Мороз, Г. Кочур, І. Стешенко, О. Бердник), і знову експлуатувалася тема про політичні «зазіхання» української діаспори⁸⁷. Внутрішня боротьба з «націоналізмом» в Україні завжди мала продовження за кордоном, однак цього разу вона значно активізувалася саме довкола проблем переслідування інтелігенції. 9 серпня 1973 р., наприклад, ЦК КПСС ухвалив постанову (звичайно, продубльовану ЦК КПУ) «Про пропагандистські

заходи на Канаду в зв'язку з антирадянською кампанією, яку проводять реакційні сили української еміграції»⁸⁸. ЦК КПУ в зв'язку з цим планував цілий масив відповідних заходів — від публікації за кордоном статей, в яких передбачалося показати «успіхи комуністичного будівництва», до організації політичних демаршів в ООН та ЮНЕСКО. Як приклад практичного здійснення цих заходів можна навести випадок з проведенням світового конгресу вільних українців (СКВУ) в Торонто в листопаді 1973 р. Дізнавшись, що на порядку денному роботи конгресу стоїть питання про переслідування інтелігенції в Україні, ЦК КПУ вжив низку організаційних та ідеологічних заходів для дискредитації СКВУ. Оскільки на засідання конгресу був запрошений прем'єр-міністр Канади П. Трюдо, ЦК КПУ запропонував через ЦК КПСС посольству СССР у Канаді «звернути увагу канадських властей» на те, що участь у роботі конгресу членів канадського уряду вважатиметься «недружною акцією» щодо СССР і, таким чином, зашкодить політиці «розрядки»⁸⁹. Тиск здійснювався на найвищому рівні, боротьба з «націоналізмом» набула рис справжньої експансії.

Основні події «генерального погрому» припали на 1972—1973 рр. Його організаторам удалося таки здійснити свій задум. Головні літературні й організаційні сили самвидаву опинилися за ґратами. Інтелігенція, яка співчувала нонконформістам, у більшості своїй була залякана і здеморалізована. Влада нейтралізувала культурно-інтелектуальне середовище, яке живило активність інакомислення. Репресії, переслідування та утиски інакодумців тривали й надалі, хоча і в менших масштабах. Проте ліквідувати остаточно рух опору серед інтелігенції не вдалося. Частково він перемістився в табори й продовжувався там. У «великій зоні» (так називали СССР політичні в'язні) тривав інтелектуальний опір (у вигляді самвидаву), мали місце навіть спорадичні спроби створити підпільні організації, втім, безуспішні. Рух опору, який і раніше не відзначався особливою широтою, став майже непомітним. Державі вдалося створити йому негативний суспільний і моральний імідж. Водночас рух значно радикалізувався. Чимало інакодумців, які донедавна прагнули «вдосконалення» режиму, перетворилися на його відвертих противників. Занесене із Заходу слово «дисиденти» тепер більше відповідало їхній позиції, світоглядіві й стилю соціальної поведінки.

«В'язні сумління»

Події 1972—1973 рр. в Україні, які можна кваліфікувати як справжній ідеологічний і політичний погром, стали етапною віхою у стосунках влади та інтелігенції. Позиції обох сторін увиразнилися. Влада вимагала повної покори й не дозволяла «жодних ідейних хитань». Під вивіскою боротьби з «буржуазним націоналізмом» розгорталася русифікація, яка набувала дедалі агресивніших і жорсткіших форм. Рівень духовної несвободи ще більше зріс, відповідно збільшилися масштаби й тотальність контролю КГБ над усіма сферами життя суспільства. Більшість інтелігенції реагувала на ці зміни досить індиферентно. Частина її була незадоволеною, однак боялася висловлювати свої почуття відкрито, бо навіть найменші прояви нелояльності у вузькому колі знайомих могли обернутися втратою волі, зламаним життям. У цих умовах на опір зважувалися або ті, кому влада і власне сумління не залишили місця для компромісу, або ті, хто збагнув, що не зможе мовчати й залишатися бездіяльним за будь-яких умов. У русі опору залишилися люди, для яких внутрішній моральний імператив переважував міркування власної безпеки, для яких протистояння з владою стало нормою існування (не в останню чергу завдяки діям самої влади). В цей час на Заході з'явився термін «в'язні сумління», яким визначалися в'язні радянських політичних таборів, засуджені за переконання (політичні, релігійні тощо). Гадається, цей термін можна поширити й на тих, хто, перебуваючи на волі, не відчував себе вільним і продовжував боротися за те, що Ю. Бадзьо влучно назвав «правом жити».

Незважаючи на ретельну підготовку погрому, режимові не вдалося попередити акти спротиву з боку дисидентів. У серпні 1972 р. в Івано-Франківську та Стрию були розповсюджені листівки з протестами проти репресій, у грудні того ж року у Львові розповсюджувався самвидавський журнал «Поступ», де пропагувалась ідея незалежної України. Це діяла група З. Попадюка та Я. Микитки, до складу якої входили студенти Львівського університету⁹⁰ (про їхню подальшу долю вже йшлося). 9 травня 1972 р. Л. Старосольський та Р. Колопач вивісили жовто-блакитні прапори в селищі Стебник (Львівська обл.); подібну акцію було здійснено також 22 січня 1973 р. в місті Чортків Тернопільської області. Крім того, в місті розповсюджувалися листівки «антирадянського змісту» (їх авторами були С. Сапеляк і М. Мармус); нарешті, в тому ж році жовто-блакит-

ні прапори були вивішені в селі Росохач Івано-Франківської області⁹¹.

Навесні 1973 р. в місті Коломия Івано-Франківської області була викрита «націоналістична група», до якої входили молоді робітники Д. Гриньків (член КПСС), М. Моторнюк, І. Шовковий, Д. Демидов (інженер) та Р. Чупрій (студент), котра займалася розповсюдженням «антирадянської літератури»⁹². На судовому процесі в серпні 1973 р. «націоналістична група» (очевидно, зусиллями слідчих) перетворилася на «Союз української молоді Галичини». Членам групи інкримінувалося зберігання зброї, боротьба за «відрив України від СРСР» тощо. П'ятеро учасників «Союзу» були засуджені за ст. 62 КК УРСР на строки від чотирьох до семи років⁹³.

Важко сказати, були ці прояви опору реакцією на арешти й суди 1972—1973 рр., чи їх можна вважати відлунням попередніх часів. Однак немає сумніву в тому, що коло учасників руху опору та співчуваючих на початок 70-х років значно розширилось, і звести його нанівець одноразовою акцією було неможливо, особливо в Західній Україні. В інформації Івано-Франківського обкому КПУ, наприклад, зазначалося, що за станом на березень 1972 р. в області в'язлено 1745 осіб, які стали на шлях «націоналістичної діяльності», хоча раніше вони не були пов'язані з ОУН. Там же йшлося про те, що «націоналістичні елементи, зокрема, з числа інтелігенції, вивчають настрої певних контингентів населення, намагаються впливати на свідомість політично нестійких людей, спрямовувати нездорові настрої в антирадянське русло, викликати недовір'я до національної політики партії». Йшлося також про використання «націоналістичними елементами» фактів арештів серед інтелігенції для відповідної агітації, про появу нових самвидавських авторів і творів тощо⁹⁴.

У Києві безпосередньо під час «генерального погрому» протести були (як і в інших місцях) спорадичними й неефективними, хоча деякі з них вражають своєю громадянською мужністю, готовністю до самопожертви. Варто згадати такі акції, як випуск В. Лісовим та Є. Пронюком шостого номера «Українського вісника», відкритий лист протесту до ЦК КПСС В. Лісового. Ці люди свідомо пішли на самопожертву в розпал репресій саме тому, що не могли мовчати, як це робила більшість. В. Лісовий у своєму листі протестував проти арештів, критикував національну політику КПСС, вимагав відкритих судових процесів над дисидентами, скасування 62 і 187¹ статей КК УРСР і обмеження всевладдя КГБ. «...Оскільки мені,— писав він,—

добре відомі погляди і діяльність більшості заарештованих, оскільки я не вважаю ці погляди і діяльність антирадянськими і поділяю їх, то в ім'я задоволення покликів мого власного сумління прошу заарештувати і судити мене також»⁹⁵. Це був мужній громадянський вчинок, моральна вага якого була тим більшою, що про нього мало хто дізнався.

Закінчення «генерального погрому» не означало ані припинення репресій, ані припинення руху опору. Зрозуміло, інтенсивність репресій зменшилась, однак у тих випадках, коли вони застосовувалися, вироки були максимально жорстокими. Утиски й переслідування родичів і друзів репресованих стали нормою. 25 грудня 1972 р. Президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про застосування органами державної безпеки попередження як засобу профілактичного впливу». Неблагонадійних викликали до КГБ і «попереджували», вимагаючи при цьому розписуватися. Після цього «попереджений» ходив під дамокловим мечем, оскільки в умовах стеження за ним досить було найпримітивнішої провокації, щоб запроторити людину за ґрати. Суспільна атмосфера, в якій доводилося існувати інтелігенції, була вкрай задушливою. Будь-який прояв незгоди, інакомислення, навіть суто формальний, негайно придушувався. Вище вже згадувалося, що з'являлися з квітами біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві 22 травня стало небезпечною справою. У 1973 р. «компетентними органами» було взято під контроль 34 особи, які наважилися на це. В колективах, де вони працювали, провели збори, які засудили «відщепенців». З партії за подібний вчинок виключили учителя історії М. Мельника, льотчика цивільної авіації З. Кирильця, з комсомолу — студентів Київського університету і педагогічного інституту А. Дяшко, Н. Часову, відчислили «за неуспішність» студента-заочника М. Матусевича. Зрозуміло, що виключення з партії та комсомолу в цих умовах майже автоматично призводило до звільнення з роботи чи виключення з навчального закладу. Наступного року, за розпорядженням першого секретаря Київського міськкому партії О. Ботвина, серед «тенденційно настроєних осіб» була проведена «профілактика». Декого з них відправили 22 травня у відрядження, декотрих перевели працювати у другу зміну. Біля пам'ятника чергували підсилені наряди міліції, дружинники, «люди в цивільному»⁹⁶. Ідеологічний нагляд зусиллями В. Маланчука був доведений до рівня, що межував з ідіотизмом. Так, критиці була піддана книжка В. Дмитриченка «Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст.» за перебільшену оцінку «соціа-

лістичності» М. Драгоманова, хоча книжка була витримана цілком у дусі офіціозу. Критик Л. Коваленко постраждав лише за те, що позитивно відгукнувся про творчість Л. Новиченка, одного з авторів «ідейно хибної» 8-томної «Історії української літератури», хоча сам Л. Новиченко вславився у 60-ті роки як один із літературних погромників. На працівників Київської телестудії посипалися наганки лише за те, що в одній із телевізійних передач у 1974 р. був вмонтований виступ опального поета С. Тельнюка, з газети «Друг читача» звільнили кількох співробітників, причетних до опублікування в одному з її номерів статті В. П'янова; з титрів фільму «Захар Беркут» зникло прізвище консультанта — М. Брайчевського, звільненого з Інституту археології АН УРСР⁹⁷. Подібних прикладів можна навести скільки завгодно, але й цих, гадається, досить, щоб відчутти атмосферу того часу. Здавалося б зовсім невинний вчинок міг викликати невдоволення й відповідну реакцію можна-владців. У листопаді 1973 р. помер В. Підпалий, талановитий редактор, через руки якого пройшли збірки віршів І. Калинця, Л. Костенко, В. Голобородька, В. Стуса та ін. Після похорону на квартирі небіжчика зібралися друзі. Сюди ж несподівано завітав заступник секретаря парткому Київської організації СПУ М. Рудь. Його поява викликала вкрай негативну реакцію друзів В. Підпалоого. Результатом конфлікту став докладний виказ М. Рудя на Л. Костенко, І. Драча та М. Коцюбинську. За матеріалами доносу завідуючий відділом культури ЦК КПУ М. Іщенко склав доповідну записку для ЦК з рекомендаціями репресивних заходів щодо І. Драча і Л. Костенко. І. Драча в котрий раз примусили покаятися на засіданні парткому СПУ⁹⁸, покарати якимось інших «винуватців» було вже просто неможливо, бо вони й без того перебували в становищі, коли їм не було чого втрачати, крім «власних ланцюгів». Найжахливішим було те, що владі вдалося (причому без особливих зусиль) майже повністю морально ізолювати дисидентів і співчуваючих їм від широкого довкілля. Це засвідчила, наприклад, істерична кампанія осуду О. Солженіцина (його вислали з СРСР) у січні — лютому 1974 р. Відгуки на неї просто вражають сплеском ненависті, злоби, нетерпимості, який нагадував атмосферу 1930-х років. У «відгуках трудящих» лунали такі епітети, як «зрадник», «подонок», «проститутка», «ідеолог фашистських ландскнехтів» тощо. Загальним лейтмотивом усіх виступів було запитання: «Чому він досі на волі?»⁹⁹. Нетерпимість до інакомислення вкотре вже стала політичною модою не тільки «верхів», а й «низів».

За цих умов участь у русі опору, відкриті прояви незгоди з системою стали справою буквально одиниць. У березні 1974 р. в Івано-Франківській області за розповсюдження самвидаву були заарештовані й у серпні того ж року засуджені на строки від 8 до 10 років ув'язнення й заслання Б. Ребрик, М. Гуцул, М. Гамула та Р. Гайдук. Незважаючи на те, що двоє останніх покаялися й визнали свою провину, їм дали максимально високі строки¹⁰⁰. В 1975 р. в тій же області КГБ викрило «антирадянську націоналістичну організацію» «Гомін», яка, нібито, діяла з 1974 р. Судовий процес відбувся в січні 1976 р., причому судили тільки керівника «організації» (якої фактично не існувало) — директора сільського будинку культури М. Слободяна. На процесі фігурували такі речові докази, як звернення «До синів і дочок українського народу», текст присяги членів організації, її програма. М. Слободяна засудили до 11 років ув'язнення і трьох років заслання відразу за сімома статтями КК УРСР!¹⁰¹ Про інших сімох «членів» організації вже не йшлося, мабуть, їх було «профілактовано». За деякими даними, в тій же Івано-Франківській області в 1975—1979 рр. діяла ще одна підпільна організація під назвою «Український національний фронт», яка займалася розповсюдженням самвидаву, видала два номери літературного альманаху «Прозріння» та журналу «Український вісник» (до попереднього «УВ» цей останній не мав ніякого відношення). Діяльність УНФ-2 припинилась у 1979 р., коли один із її учасників, учитель історії М. Крайник, був заарештований і засуджений до 13 років позбавлення волі «за антирадянську агітацію і пропаганду» та «участь в антирадянській організації». Інший її член — В. Зварич — опинився за ґратами за сфальсифікованим звинуваченням у хуліганстві. Третій учасник організації — І. Мандрик — затриманий міліцією, пізніше був знайдений убитим біля готелю в Івано-Франківську (офіційна версія — самогубство)¹⁰².

З точки зору еволюції руху опору вельми показовою була спроба відновлення видання «Українського вісника». Наприкінці 1973 чи на початку 1974 року з'явився 7/8 номер «УВ» (у 1987 р., коли В. Чорновіл та його однодумці вирішили відновити видання «Вісника», вони теж розпочали з № 7/8, не визнавши номер випущений в 1973 р. за продовження свого видання). У журналі були вміщені статті «Етноцид українців в СРСР», «Генеральний погром», інформативні матеріали про «виробничу нараду» в АН УРСР (яка призвела до звільнень багатьох співробітників наукових установ «за політику»), про звільнення в редакції «Ро-

бітничої газети», біографічна довідка про дисидента А. Лупиноса, літературні матеріали¹⁰³.

Матеріали, вміщені в журналі, відрізнялися від попередніх номерів «УВ», по-перше, справді антирадянським змістом, по-друге, аналітичністю і прагненням протистояти системі. Авторами й розповсюджувачами журналу були стоматолог із Червонограда (Львівська обл.) С. Хмара, науковий працівник О. Шевченко та інженер В. Шевченко з Києва. Журнал не мав широкого розповсюдження. Кожен з ініціаторів видання давав читати його двом-трьом знайомим. Найбільшим успіхом було те, що плівку з 7/8 номером «УВ» вдалося переправити за кордон (через продавця львівського магазину сувенірів)¹⁰⁴. Журнал досить швидко був віддрукований на Заході, перекладений на англійську мову і став одним із найцінніших джерел з історії політичних репресій середини 70-х років. Наприкінці 1974 р. був готовий дев'ятий номер журналу, який, однак, не вдалося переправити на Захід. У ньому були вміщені стаття С. Хмари «Голос з пекла», хроніка репресій та матеріали О. Шевченка. Очевидно, КГБ уже мав якісь підозри щодо видавців «УВ», бо на початку 1975 р. у С. Хмари був проведений обшук. Приводом для цієї акції послужив «сигнал» про те, що він начебто займається приватним лікуванням. Дев'ятий випуск довелося знищити і видання журналу припинити. Однак восени 1980 р. автори-видавці все ж були заарештовані й у грудні того ж року засуджені. Всі вони визнали себе винними й покаялись, однак це не врятувало їх від непомірно жорстоких вироків: С. Хмара був засуджений на сім років таборів і п'ять — заслання, В. Шевченко — відповідно на сім і чотири, а О. Шевченко — на п'ять і три роки¹⁰⁵.

Таким чином, усі спроби організуватися для продовження руху опору досить швидко придушувались, або зривалися репресивними органами. Натомість почастишали персональні протести. Тут можна згадати багаторічну боротьбу О. Мешко за свого сина, політв'язня О. Сергієнка, численні протести Т. Житникової проти утримання її чоловіка, Л. Плюща, у психіатричній лікарні тюремного типу. Вражає доля О. Попович, колишнього в'язня сталінських таборів: у 1975 р. вона була засуджена на 13 років таборів і заслання за розповсюдження самвидаву і збирання коштів на допомогу українським політичним в'язням. У 1975 р. в Харківській області за спробу створити підпільну друкарню був засуджений В. Тищенко. В січні 1976 р. юрист із Волині Є. Крамар звернувся з відкритим листом до комуністичних партій Заходу, закликаючи їх виступити

проти переслідувань дисидентів. У грудні того ж року уніатський священник Й. Тереля звернувся з відкритим листом до Ю. Андропова, шефа КГБ СРСР, з вимогами припинити переслідування греко-католиків і використання психіатрії для переслідування інакомислення.

Поряд з відкритими особистими протестами тривав прихований інтелектуальний опір, зупинити який було просто неможливо. Наочний приклад подібного опору — багаторічна праця Ю. Бадзьо над історико-філософським трактатом «Право жити». З літа 1973 р. філолог Ю. Бадзьо був позбавлений права працювати за фахом. Численні спроби влаштуватися на роботу у видавництва, музеї тощо (на вакантні посади) виявилися безрезультатними. Міліція порушила проти нього справу про «дармоїдство» і врешті-решт у примусовому порядку направила працювати чорноробом на цементний завод. Ю. Бадзьо в цей час влаштувався вантажником у хлібному магазині, однак від нього вимагали йти на завод. Довелося написати листи до голови республіканського КГБ В. Федорчука і секретаря ЦК КПУ В. Маланчука з вимогою відкрито висловити претензії до нього. Філолог з вищою освітою, талановитий науковець був змушений до 1979 р. (часу свого арешту) працювати вантажником. І всі ці роки, таємно, не ділячись своїм задумом ні з ким, крім дружини (С. Кириченко), працював над своїм фундаментальним дослідженням. Спочатку це був лист протесту проти репресій 1972 р., згодом він переріс у велику працю, в якій йшлося про становище українського народу в СРСР. На середину 1977 р. було підготовлено близько 1400 сторінок рукопису¹⁰⁶. Книга мала складатися з п'яти розділів (фактично було написано чотири). Основна ідея Ю. Бадзьо ґрунтувалася на логічній конструкції, згідно з якою історичне існування народу має три аспекти — минуле, сучасне і майбутнє; суть цієї ідеї полягала в тому, що «залежне, нерівноправне становище українців у складі Союзу РСР виявляється в усіх сферах життя й охоплює всі історичні параметри дійсності — минуле, сучасне і майбутнє»¹⁰⁷. Партійно-державна політика та ідеологія в галузі національних відносин, на думку Ю. Бадзьо, позбавляла українців, так само як і інші неросійські народи СРСР, основного і вирішального права — права на існування. Ґрунтовній критиці піддавалась офіційна теорія «зближення і злиття націй», яку Ю. Бадзьо трактував не інакше як витвір російського великодержавного націоналізму та ленінізму. Він доходив висновку, що «партійна доктрина інтернаціоналізації радянського суспільства теоретично і практично означає русифікацію неросійських народів,

відновлення «єдиної і неподільної Росії...»¹⁰⁸. Автор доводив також, що українську націю позбавляють не тільки майбутнього, а й минулого, критикував ряд офіційних історичних концепцій, згідно з якими з національної історії України викреслювалися цілі століття (зокрема, концепції «єдиної давньоруської народності», «возз'єднання України з Росією» тощо). Велику увагу Ю. Бадзьо приділяв аналізу історії виникнення й утілення в суспільній практиці жупелу «українського буржуазного націоналізму» й боротьбі з ним. «Це, — зазначав він, — справжня психологічна війна проти української національної свідомості, війна, яка доповнюється безперервними фізичними репресіями проти національно свідомих українців. Вона деморалізує українську людність, гнітить її психологічно»¹⁰⁹. Досить чітко визначив дослідник і мету цієї війни — знищення політичної самосвідомості українського народу задля витворення «єдиного радянського народу». Один із розділів праці був присвячений сучасному становищу українців. Воно, на думку автора, не виходило за рамки «закономірного» національного вмирання. Один із найцікавіших розділів праці Ю. Бадзьо присвячений перспективам розвитку радянського суспільства. Фактично це — історичне передбачення подій 1986—1991 рр., зокрема, спроб запровадження так званого «демократичного соціалізму». Не буде перебільшенням стверджувати, що «Право жити» Ю. Бадзьо могло стати найвидатнішим твором самвидаву 70-х років. Це був ґлибокий, ґрунтовний, об'єктивний аналіз соціально-політичної ситуації в Україні, її причин і можливих наслідків. Як і свого часу І. Дзюба, Ю. Бадзьо базував свій аналіз на марксистській ідеології, однак на відміну від свого попередника жорстко критикував ленінізм, оголосивши себе прихильником «демократичного соціалізму». Ю. Бадзьо не висував якихось якісно нових ідей, його праця була скоріше узагальненням ідейного досвіду руху опору 1960-х років. Як і більшість дисидентів, він бачив шлях вирішення окреслених ним проблем в еволюції радянського суспільства в бік демократизації, реальному здійсненні конституційних прав громадян і народів СРСР. Його праця виділялася ґлибоким масштабним осмисленням минулого і перспектив розвитку українського народу, однак вона не виходила за рамки попереднього ідейно-теоретичного досвіду демократичного напрямку руху опору.

Це суто інтелектуальне протистояння з системою тривало майже сім років. У 1977 р. єдиний примірник «Права жити» зник (Ю. Бадзьо впевнений, що це було справою рук КГБ). Протягом року він відновлював свій трактат, однак

4 лютого 1979 р. під час обшуку КГБ вилучив 450 сторінок нового варіанту. Після цього Ю. Бадзьо майже два місяці працював над «Відкритим листом до Президії Верховної Ради СРСР та ЦК КПРС» і «Листом до українських та російських істориків», у яких прагнув викласти основні ідеї «Права жити». Однак 23 квітня 1979 р. його заарештували й засудили в грудні того ж року за «антирадянську агітацію та пропаганду» на максимальний строк — сім років таборів і п'ять — заслання¹¹⁰. На судовому процесі Ю. Бадзьо не визнав себе винним. Під час суду його дружину й сина примусили покинути залу засідання «за неповагу до суду»¹¹¹. Мордовські табори поглинули ще одного в'язня сумління.

Ще трагічніше склалась доля двох інших авторів самвидаву. Колишній аспірант Інституту історії АН УРСР і колишній учитель історії М. Мельник був змушений працювати сторожем на цегельному заводі. Як і Ю. Бадзьо, він у «вільний час» працював над великим дослідженням з історії України. 6 березня 1979 р. в нього (на той час уже члена Української Гельсінської групи) провели обшук, під час якого вилучили і саму працю й усі підготовчі матеріали до неї, які збиралися роками з величезними труднощами. Не витримавши цієї наруги, М. Мельник 9 березня 1979 р. покінчив життя самогубством¹¹².

Серед тих, кого зачепила хвиля репресій 1972—1973 рр., був і письменник Гелій Снегірьов, член КПСС, людина, яка мала всі можливості для того, щоб зробити собі непогану кар'єру в літературно-мистецькому істеблшменті. Та коли від нього почали вимагати публічного засудження його товариша — опального письменника Віктора Некрасова — він відмовився, після чого одразу ж потрапив у розряд «неблагонадійних». Від свого дядька — відомого офіційного літератора В. Собка — випадково дізнався, що нібито його мати була причетною до репресій, пов'язаних зі справою «Спілки визволення України». Г. Снегірьов вирішив з'ясувати обставини виникнення справи СБУ. Так почалося його самостійне журналістське розслідування одного з найбільших злочинів сталінізму проти української інтелігенції. В 1976 р. було завершено рукопис книжки «Набої для розстрілу («Ненько моя, ненько...»)). Цей неабиякої сили літературно-історичний твір (сам автор назвав його «лірико-публіцистичною розвідкою») не залишав жодних сумнівів щодо характеру процесу СБУ, на думку автора, повністю сфабрикованого, й злочинної суті політики тоталітарної держави щодо української інтелігенції. Г. Снегірьов віддав один примірник книги до надійних рук, умовившись,

що коли з ним щось трапиться, рукопис буде переправлено на Захід. Автор не наважився розповсюджувати його, оскільки боявся, що від цього може постраждати Б. Матушевський, один із головних свідків — жертв процесу СБУ. В січні 1977 р. Матушевський помер. Г. Снегірьов переправив рукопис на Захід. 22 вересня того ж року його заарештували. Під час слідства в нього загострилися хронічні хвороби. Людину, яка тяжко страждала, утримували в нелюдських умовах, позбавивши будь-якої лікарської допомоги. Напівнепритомного, його примусили підписати відкритий лист до В. Некрасова, опублікований 1 квітня 1978 р. в газеті «Радянська Україна». Тільки після цього Снегірьова «звільнили» й відправили до Жовтневої лікарні в Києві, де він і помер 28 грудня 1977 р.¹¹³ Його трагічна доля стала ніби підтвердженням тому, що він писав у передмові до своєї книги, звертаючись до українських читачів за кордоном: «Візьми до рук книгу цю, брате мій, зарубіжний українцю, і знай: тут, на батьківщині твоїх предків, у твоєму рідному краї, дуже погано. Дуже»¹¹⁴.

Репресії проти дисидентів дали змогу владі на певний час перемогти, придушити рух опору. Проте проблеми, які намагалися порушувати і обговорювати дисиденти, залишалися невирішеними, більше того, влада сама створювала собі нові. Запроторивши до таборів інакодумців, держава розраховувала ізолювати їх від суспільства, позбавивши можливості впливати на його розвиток. Однак тим самим вона сприяла остаточному формуванню цілої когорти відкритих противників режиму. Доки інакодумці перебували на волі (що для них також було досить відносним поняттям), у них завжди залишалася можливість якогось компромісу, маневрування в рамках системи. Тепер зусиллями влади вони були виведені за ці рамки, для неї вони стали ізгоями. В результаті протистояння ще більше загострилося. Це продемонстрували, наприклад, судові процеси 1972—1973 рр. На відміну від часів «першого покосу» більшість засуджених не визнавала своєї вини. Багато хто з них, потрапляючи до таборів, не припиняв боротьби за свої права. В листопаді 1973 р. КГБ республіки доповідав ЦК КПУ, що «засуджені за націоналістичну діяльність фанатично настроєні Світличний, Чорновіл та інші... й надалі залишаються на старих ворожих позиціях, у місцях відбуття покарання прагнуть підігрівати і укріплювати антирадянські погляди своїх спільників і продовжувати злочинну діяльність»¹¹⁵. Характерно й те, що рівень тиску з боку держави на інакодумців, рівень духовної несвободи зросли настільки, що для багатьох із них перебування в таборі

не означало різкої зміни умов існування: з «великої зони» вони потрапляли до «малої». В 1975 р. серед політичних в'язнів одного з пермських таборів була проведена серія таємних інтерв'ю для самвидаву. Ось як деякі з них відповідали на запитання щодо того, як вони переживають своє становище. І. Калинець: «як кожен в'язень, болю серцем за свободу, але, враховуючи сьогодишню гнітючу ситуацію на Україні, я відаю перевагу табору»; І. Кандиба: «не можу жаліти за втраченою свободою, якої не мав»; І. Світличний: «перехід від «свободи» до «несвободи» не був для мене таким різким... і до часу арешту я був поза законом. У цьому відношенні після арешту я не багато втратив»¹¹⁶. Суть цих заяв могла б стати предметом глибоких роздумів для якого-небудь філософа-екзистенціаліста, на рівні ж побутового осмислення або з точки зору соціальної психології вони лише засвідчували жахливу буденність, у якій право на незалежність думки доводилося оплачувати роками життя за колючим дротом.

За сталінських часів життя в таборах стало частиною біографії мільйонів людей в СРСР. Табірний жаргон увійшов до побутової мови всього населення, а психологічні стереотипи «зони» проникли у підсвідомість навіть тих людей, які не побували за ґратами. І після Сталіна табори (маються на увазі політичні) залишалися невід'ємним елементом суспільно-політичного життя. Знання про них було частиною буденної свідомості. Про перебування в них склалися вірші, писалися пісні, розповідалися анекдоти. Вони залишалися звичним атрибутом радянського суспільства. В Україні політичних таборів не існувало, однак для певної частини її населення вони були не абстракцією, а жорстокою реальністю. «Архіпелаг ГУЛАГ» став місцем прописки тисяч українців — політичних в'язнів «призову 60—80-х років», сектантів, греко-католиків, вояків УПА. Існують різні точки зору щодо кількості політичних в'язнів у радянських концтаборах і частки українців серед них. За досить обережними оцінками міжнародної громадської організації «Amnesty International» (Міжнародна Амністія) в СРСР у 70-х роках налічувалося близько 10 тис. політичних в'язнів¹¹⁷. Американський дослідник Я. Білоцеркович, узагальнюючи відповідні оцінки самих дисидентів, наводить таку цифру: серед політв'язнів українці становили 40—50 %¹¹⁸. За свідченням Л. Алексеевої, наприкінці 1976 р. в одному з таборів особливого режиму з 20 політв'язнів 13 були українцями, в жіночому політичному таборі українки становили 25 %¹¹⁹. Слід зауважити, що не завжди людину, яку засуджували за «політичною» статтею, відправляли

до політичного табору, нерідко її кидали в середовище кримінальників.

У 60-ті й на початку 70-х років політичні табори функціонували в Мордовії (наприклад, табори № 385/11, 385/1—6, жіноча зона 385/1—4 та ін.). В 70-ті роки географія політичних «зон» розширилася: з'явилися табори в Пермській області: ВС 389/35, ВС 389/36, ВС 389/37. Для тих, хто не бажав «виправлятися» в таборах, існувала політична тюрма в місті Володимирі, де умови утримання в'язнів були гранично жорстокими. Згодом, у 1978 р., політичну тюрму було переведено до Чистополя (Татарська АРСР), оскільки Володимир знаходився занадто близько до центру, й відомості з місцевої тюрми часто потрапляли на Захід. Умови існування політичних в'язнів — тема не для одного дослідника. Тим, хто цікавиться нею, можна порадити чудову книгу М. Осадчого «Більмо» або звернутися до часопису Всеукраїнського товариства політв'язнів «Зона». Не буде перебільшенням сказати, що в політичних таборах була налагоджена ретельно продумана, жорстока й безглузда система знущань і принижень, наруги над людською гідністю й здоровим глуздом. Мізерне харчування, жалюгідне медичне обслуговування, яке нерідко ставало причиною загибелі політв'язнів, виснажлива примусова праця, перлюстрація листів та їх періодичне знищення, ідіотичні «політгодини», моральні й фізичні знущання, повторні за судження прямо в таборах за сфальсифікованими звинуваченнями — ось далеко не повний набір методів, які застосовувалися «служителями закону» до політичних в'язнів.

Одним із найжахливіших методів репресивної практики 60—80-х років було ув'язнення дисидентів у спеціальних психіатричних лікарнях. Вони діяли і в Україні, зокрема в Дніпропетровську, Вінниці, інших містах. Через спецпсихлікарні пройшли В. Рафальський, В. Рубан, М. Плахотнюк, Б. Ковгар, А. Пушик, Л. Плющ, З. Красівський, Й. Тереля та ін. Здорових людей фактично ув'язнювали серед психічно хворих і «лікували» наркотичними препаратами (барбіталом і галоперідолем), знущаннями, руйнуванням здоров'я і психіки... Політв'язні в «зоні» жили й продовжували боротися разом зі своїми товаришами, однокумцями, мали, хоча й мізерний, контакт із зовнішнім світом, могли листуватися, протестувати тощо. В'язні психушок були приречені на небуття, будучи ще живими. «Отак минали дні,— згадував про роки ув'язнення в Дніпропетровській спецпсихлікарні Л. Плющ,— крики й допити лікарів, жарти й побиття санітарами, стогони болю або розпачу,

блатні пісні, суперечки й лайки про спорт, прилюдний онанізм, пожирання калу в убиральні й пошуки недокурків серед уживаного туалетного паперу»¹²⁰. Животіння в таких умовах призводило до найжахливіших результатів: руйнування особистості. Треба було мати неймовірну силу волі і неабияке фізичне здоров'я, щоб витримати подібні умови існування й постійні примусові впорскування наркотиків. Ось як описує Л. Плющ результати такого «лікування»: «Невролептики та щоденні сцени притуплювали мене інтелектуально, морально й емоційно [...] Я швидко втратив зацікавлення політичними справами, потім науковими, а тоді й дружиною і дітьми. Пам'ять моя різко послабла, мова стала коротка й уривчаста. З'явилися у мене автизм і мізантропія... У голові лишилися тільки думки про куріння і хабарі санітарам за додатковий вихід до вбиральні. Я навіть не хотів побачень...»¹²¹ Коли в серпні 1973 р. дружині Л. Плюща, Т. Житниковій, вперше за півтора роки дозволили відвідати чоловіка, той на першому побаченні не впізнав її, настільки була розладнана його психіка «лікарями»¹²². Можна вважати, що Л. Плющеві повезло: його справа набула безпрецедентного міжнародного розголосу, на його захист виступили не тільки правозахисники СССР, а й міжнародні наукові кола й навіть комуністична партія Франції¹²³. На початку 1976 р. Л. Плющеві з родиною дозволили виїхати до Франції. Інші політичні в'язні роками відбували покарання у бжезівських таборів, причому нерідко суд відправляв їх на примусове лікування з тією умовою, що після «видужання» їх будуть знову судити (так було, зокрема, з М. Плахотнюком і Б. Ковгачем)¹²⁴.

На середину 70-х років у русі опору склалася просто таки парадоксальна ситуація: він ледве жеврів на волі, натомість бурхливі події відбувалися за колючим дротом. Загальна ситуація в політичних таборах СССР принципово змінилася саме з появою шістдесятників, ще в 60-ті роки. Вже тоді в них почалася боротьба за громадянські права політичних в'язнів. «1966 року, — згадує Л. Лук'яненко, — до мордовських таборів привезли нову генерацію українських політв'язнів. Від 1966 року починається нова сторінка в історії політтаборів. Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи праці. Генерація 1966 року привезла орієнтацію на легальну працю. Доти зв'язків із закордоном боялися і не мали, нова генерація привезла зв'язки з демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 року тільки окремі в'язні відстоювали й обґрунтовували відкрито свою «антисовітську» платформу,

нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту»¹²⁵.

Зрозуміло, що «нова хвиля» політв'язнів 1972—1973 рр. тільки додала клопоту табірним властям. Неодмінним елементом табірної побуту політичних в'язнів стало складання петицій, протестів, заяв на захист своїх прав. Ці документи надсилалися до табірної адміністрації, партійних і радянських органів, переправлялися за кордон. Можна писати окремі книги про те, як дружини, родичі політв'язнів, що приїздили на побачення, вивозили ці документи, з «зони», як переправляли їх за кордон. Протести, які ставали відомими на Заході, давали найбільший ефект і сприяли певному обмеженню самодурства і жорстокостей табірної влади.

Одним із найпоширеніших методів боротьби політв'язнів було голодування. З 1969 р. традиційними стали голодування (одноденні) 10 грудня — в День прав людини, з 1972 р. — 5 серпня (в цей день, 1918 р., був підписаний декрет про «червоний терор», з якого почалися політичні концтабори); з 1974 р. — 30 жовтня (цей день відзначався як День радянського політв'язня) і 12 січня — День українського політв'язня. Голодування проводилися і як протестні акції проти свавілля табірної адміністрації, нерідко вони перетворювалися на колективні. Наприклад, 12 травня 1974 р. політв'язень пермського табору ВС 389/35 С. Глузман розпочав голодівку протесту проти знущань табірної адміністрації над Є. Пронюком. До нього приєдналися українці І. Кандиба, І. Личак, І. Світличний, І. Калинець, З. Антонюк, В. Марченко, М. Горбаль, політичні в'язні інших національностей. Голодівка тривала більше місяця¹²⁶. Важко сказати, наскільки ефективною була ця форма протесту, однак іноді вона викликала величезний резонанс, як це було, наприклад, у випадку з В. Морозом. 1 липня 1974 р. він оголосив голодівку, протестуючи проти утримання в одній камері з кримінальними злочинцями. На той час його ім'я було вже відоме громадськості Заходу: в червні того ж року відомий російський правозахисник А. Сахаров звернувся до Л. Брежнєва та Р. Ніксона з відкритим листом на захист 84 політичних в'язнів і з окремим листом — на захист В. Мороза¹²⁷. Тоді ж ряд відомих культурних діячів США виступили з відкритим листом проти переслідувань політв'язнів у різних країнах світу, в якому називалися прізвища українців, у тому числі й В. Мороза. Інформацію про «голодний страйк» В. Мороза вмістили десятки найвідоміших газет усього світу. На його захист виступили Міжнародний Пен-клуб, Міжнародна Амністія, Міжнарод-

на Ліга захисту прав людини, Комітет захисту прав радянських політв'язнів (Нью-Йорк). Товариство української студіюючої молоді створило у Вашингтоні і Торонто комітети захисту В. Мороза, які організовували одноденні голодівки студентів перед радянськими представництвами, збір підписів на його захист, кампанію в пресі. У вересні 1974 р. в справі В. Мороза звернувся особисто до Л. Брежнєва сенатор конгресу США Г. Джексон, у жовтні — 9 парламентарів Великобританії, уряд Канади. На його захист виступала громадськість Франції, Німеччини, Норвегії, Швеції, Австрії¹²⁸. Розмах та інтенсивність цієї громадської кампанії були безпрецедентними, багато в чому завдяки зусиллям української діаспори. Для української молоді на Заході ім'я В. Мороза стало предметом справжнього політичного культу, символом незламної волі. Дійсно, В. Мороз тримався надзвичайно мужньо, тримався до кінця. Його голодовка тривала до 22 листопада 1974 р., тобто 145 днів, і закінчилася перемогою: власті були змушені задовольнити вимоги в'язня. У квітні 1979 р. В. Мороза разом з чотирма іншими радянськими дисидентами обміняли на двох агентів КГБ, розкритих і заарештованих на Заході. На жаль, у «вільному світі» його подальша поведінка не відповідала ідеалізованому образу незламного борця. Як писав із цього приводу І. Лисяк-Рудницький (якому не відмовиш в об'єктивності), «Мороз був прийнятий всією українською діаспорою як герой. Проте дуже швидко його ексцентрична і скандальна поведінка викликала загальну збентеженість. [...] Більше того, писання і публічні виступи Мороза, зроблені ним з часу його експатріації, відзначалися крайньою інтелектуальною беззмістовністю»¹²⁹. Гадається, що ця характеристика відповідала дійсності.

Одним із важливих аспектів руху опору в таборах була боротьба за статус політичного в'язня. Радянська влада не визнавала такого статусу юридично, хоча де-факто інститут політв'язнів існував. За свідченням Л. Алексєєвої, ініціаторами руху за статус політв'язнів стали В. Чорновіл та російський дисидент Є. Кузнецов¹³⁰. Був розроблений статус політичного в'язня, згідно з яким він мав вимагати від властей забезпечення таких прав: відбуття покарання на території власної республіки; відміни примусової праці; утримання окремо від кримінальних злочинців; скасування обмежень у листуванні; введення медичного обслуговування, незалежного від табірної адміністрації, права розмовляти в таборах рідною мовою, займатися творчою працею за фахом; гарантування релігійних прав; визнання голодівок як форми протесту проти свавілля адміністрації;

можливості вибирати (у випадку повторного засудження) між ув'язненням і депортацією за межі СРСР¹³¹. Перехід на статус політв'язня означав відкритий конфлікт із табірним начальством. Одним із перших зважився на цей крок В. Чорновіл. Він відмовився від примусової праці, шиккування на перевірку, припинив відвідування політгодин і зняв з себе табірні нашивки¹³². Зрозуміло, що такі дії закінчувались завжди однаково: «протестанта» карали карцером або утриманням у ПКТ — «приміщенні камерного типу», тобто ізолювали від інших політв'язнів. Наприкінці 1977 р. українські політв'язні О. Тихий та О. Василь Романюк розробили своєрідний етичний кодекс політв'язня, якого намагалися дотримуватися усі в'язні політичних таборів. У ньому були викладені такі вимоги і норми: дотримання загальнолюдських норм моралі, постійна самоосвіта і взаємоосвіта, солідарність і рівність політв'язнів між собою, відкритий перехід на статус політв'язня у випадках утисків, недопущення виступів проти інших політв'язнів з огляду на расову, національну, мовну належність, переконання, віру; категорична відмова від співпраці з адміністрацією, недопущення сутичок і чвар між політв'язнями, відмежування від кримінальників¹³³. Боротьба за статус політичного в'язня фактично була правозахисним рухом у таборах, формою громадянського опору в особливо несприятливих умовах.

Однією з найпоширеніших форм боротьби в таборах був загальний груповий бойкот усіх табірних правил (наприклад, 21 квітня 1977 р. в політичних таборах розпочався стоденний бойкот. Саме таким чином було вирішено відзначити наближення дати Белградської наради країн-учасниць наради в Гельсінкі 1975 р.). Йшлося про відмову від виходу на роботу, відмову від радянського громадянства тощо. Виснажлива щоденна безкомпромісна боротьба тривала в таборах роками. Можна, звичайно, порадити з того приводу, що рух опору не припинявся, що навіть у таборах, у неймовірно важких умовах, дисиденти продовжували протистояти системі. Необхідно віддати належне мужності людей, які в умовах ізоляції від зовнішнього світу вічна-віч із системою відстоювали свою людську гідність і громадянські права, розплачуючись за це здоров'ям і життям. Разом із тим варто звернути увагу на деякі інші аспекти руху опору в таборах. Звісно, системі не вдалося знищити цей рух. Однак тепер його масштаби, й без того незначні, були обмежені кордонами політичних «зон» і ніяке листування з закордоном, контакти з родичами та друзями на волі не могли цього компенсувати. Політв'язні могли

займатися самоосвітою, вивчати іноземні мови, якимось підтримувати чи навіть підвищувати свій культурний рівень. Однак їхній інтелектуальний і духовний потенціал, за окремими винятками, марнувався на елементарний самозахист. Після погрому 1972—1973 рр. найкращі інтелектуальні сили руху опору опинилися за колючим дротом і були змушені протистояти системі здебільшого на рівні табірної адміністрації. Відповідним був і рівень протистояння. Для більшості дисидентів-інтелектуалів роки найпліднішої інтелектуальної активності припали якраз на період ув'язнення. У післясталінську епоху це була найбільша перемога системи над прогресивною інтелігенцією, перемога, яку принесло виснаження сил противника. Нарешті, впадає в око й та обставина, що системі вдалося втягнути дисидентів-політв'язнів у гру, правила якої диктувалися сильнішою стороною. Інакше кажучи, втягувались у жахливу буденність протистояння в таборах й нерідко це протистояння ставало для них самодостатнім процесом, навіть з елементами азарту.

Після погрому 1972—1973 рр. рух опору опинився в надзвичайно важкому становищі. Здавалося б, він приречений на остаточну поразку, поступове вмирання. Однак у середині 1970-х років він дістав новий поштовх, перетворився на правозахисний рух.

Правозахисний рух

Погром руху опору та його спад у середині 1970-х років, атмосфера ідеологічної і політичної реакції, яка запанувала в СРСР і особливо в Україні після цього погрому, поставили опозиційну інтелігенцію в критичне становище. Здавалося, будь-яка форма легального і нелегального протистояння владі втрачає сенс, що рух опору остаточно знесилено і він не має майбутнього. Найбільш деморалізуючим фактором було те, що ідеї дисидентів не знаходили підтримки в суспільстві, яке мало про них виключно негативну інформацію. В цих українських несприятливих умовах український рух опору несподівано знову заявив про себе, більше того, була зроблена спроба вивести його на якісно новий організаційний та ідейний рівень. Відкрилася нова сторінка протистояння української інтелігенції і тоталітарної держави, гадається, найтрагічніша в хроніці руху опору 60—80-х років.

У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст Заключного Акта Гельсінської наради з питань без-

пеки та співробітництва в Європі. На цій нараді СРСР добився остаточного визнання післявоєнних кордонів у Європі, що справді було значною перемогою його дипломатії в руслі політики «розрядки». В обмін на це радянські представники дали обіцянку виконувати пункти гуманітарних статей Заключного Акта, які, зокрема, передбачали недопустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Більше того, складалося враження, що порушення статей Заключного Акта будь-якою країною-учасницею Гельсінської наради, може викликати юридично обґрунтовані претензії інших країн до неї, причому ці претензії не будуть трактуватися як втручання у її внутрішні справи. Хоча, як показали подальші події, СРСР поставився до своїх зобов'язань щодо прав людини традиційно — просто не виконав їх, сам факт публікації гуманітарних статей Заключного Акта в радянській пресі викликав новий сплеск активності дисидентського руху в СРСР і, зокрема, в Україні. Спираючись на міжнародні правові гарантії, дисиденти могли відкрито відстоювати своє право на інакомислення. Безперечно, люди, які пішли на відкритий конфлікт із владою в питаннях прав людини, були далекими від наївних сподівань, що СРСР дотримуватиметься гуманітарних статей Заключного Акта й, таким чином, дозволить їм публічно відстоювати свої переконання. Скоріше тут був тверезий, раціональний розрахунок на те, щоб привернути увагу західної громадськості до стану справ з інакомисленням в СРСР, організувати своєрідний міжнародний моральний тиск на владу, яка не визнавала елементарних норм демократичного суспільства, спробувати, спираючись на підтримку громадської думки Заходу, розпочати діалог з тоталітарною владою з питань прав людини і сприяти таким чином її лібералізації. Слід підкреслити й ту обставину, що люди, які йшли на це, цілком свідомо, без пафосу, виходячи з суто моральних міркувань вищого порядку, прирікали себе на жахливі поневіряння, фактично жертвували собою.

12 травня 1976 р. академік А. Сахаров скликав неофіційну прес-конференцію західних журналістів, на якій професор, член-кореспондент АН СРСР Ю. Орлов проголосив створення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР, або Московської Гельсінської групи (МГГ). Установчий документ підписали 11 відомих російських дисидентів: Л. Алексєєва, О. Боннер, О. Гінзбург, П. Григоренко, М. Ланда, А. Марченко, Ю. Орлов, А. Щаранський та ін. У ньому йшлося про те, що МГГ вважає головним завданням своєї діяльності стежити за тим, щоб уряд СРСР

дотримувався гуманітарних статей Заключного Акта, що група збиратиме від громадян інформацію про порушення цих статей і знайомитиме з нею громадськість і уряди країн, учасниць Гельсінської наради¹³⁴. Москвичі звернулися до громадськості інших країн із закликом створювати подібні групи. Першими відгукнулися українські дисиденти. 9 листопада 1976 р. в Києві було проголошено створення Української Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, або Української Гельсінської групи (УГГ). 25 листопада 1976 р. Гельсінська група була організована в Литві, 14 січня 1977 р. — в Грузії, 1 квітня того ж року — у Вірменії. У вересні 1976 р. в Польщі виник Комітет захисту робітників, перетворений згодом на Комітет громадського захисту, в січні 1977 р. — група «Хартія-77» у Чехословаччині. В Сполучених Штатах була створена спеціальна комісія Конгресу (так звана «Гельсінська комісія»). Гельсінський рух став міжнародним.

В Україні правозахисна асоціація з'явилась уперше, якщо не рахувати невдалу спробу створення «Комітету захисту Н. Строкатої-Караванської» в 1971 р. Щоправда, українські дисиденти брали участь у діяльності російських правозахисних організацій, зокрема, Л. Плющ був членом ініціативної групи по створенню Комітету захисту прав людини в СРСР (1969 р.), а один із фундаторів УГГ, письменник М. Руденко, входив до складу московського відділення Міжнародної Амністії (1974 р.)¹³⁵. До речі, УГГ відразу ж налагодила тісні контакти з Московською Гельсінською групою, її представником у МГГ був генерал у відставці П. Григоренко, всесвітньо відомий правозахисник. УГГ діяла цілком незалежно від московських колег, щоправда, інтенсивно використовуючи їхні контакти із західними журналістами для популяризації своїх документів (переправити в той час будь-які матеріали самвидаву за кордон безпосередньо з України було справою майже безнадійною).

Першим документом, підготовленим Українською Гельсінською групою, була декларація, в якій окреслювались завдання і напрями її діяльності. Група ставила за мету активно сприяти виконанню гуманітарних статей Заключного Акта Гельсінської наради, добиватися того, щоб в основу взаємовідносин особи і держави були покладені принципи Декларації прав людини; вимагати, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією (як суверенна держава — член ООН); домогатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств для нала-

годження вільного обміну інформацією. Як і московська, Українська Гельсінська група вважала своїм головним завданням ознайомлення урядів країн-учасниць наради і західної громадськості з фактами порушень норм Загальної Декларації прав людини та гуманітарних статей Заключного Акта. В декларації УГГ підкреслювалося, що «Група в своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами»¹³⁶. Засновниками УГГ, які підписали її перший документ, були письменник-фантаст, колишній в'язень сталінських таборів О. Бердник; генерал-майор П. Григоренко; І. Кандиба та Л. Лук'яненко, які щойно вийшли на волю, повністю відбувши 15-річні строки ув'язнення; О. Мешко — мати політв'язня О. Сергієнка, колишній в'язень сталінських таборів, відома правозахисниця; історик М. Матусевич; інженер М. Маринович; учитель, колишній політв'язень О. Тихий; Н. Строката-Караванська і письменник М. Руденко (обраний керівником УГГ). Усі засновники групи підписали декларацію власними іменами й подали свої адреси, підкреслюючи тим самим свої наміри діяти виключно на легальних засадах. Характерна деталь — на момент створення УГГ жоден із її засновників не працював за фахом, ставши жертвою «заборон на професії». Троє з них перебували під адміністративним наглядом: Л. Лук'яненко — в Чернігові, І. Кандиба — в Пустомитах (Львівська область) і Н. Строката-Караванська — в Калузькій області (Росія), тобто не мали можливості їздити до Києва. Зв'язок із ними підтримувався через О. Мешко, причому деякі члени групи делегували їй право підписувати документи від їхнього імені. Двоє із засновників — М. Маринович і М. Матусевич — раніше не брали участі в русі опору, хоча й переслідувалися за переконання. Цікаво й те, що в організації УГГ брали участь люди, які прийшли до дисидентського руху з партійно-радянського істеблішменту: П. Григоренко — колишній генерал-майор, позбавлений цього звання за правозахисну діяльність, і М. Руденко — відомий український письменник, учасник і інвалід Великої Вітчизняної війни, колишній секретар партійного бюро СПУ, виключений з партії і спілки за самвидавські твори (зокрема, «Економічні монологи», які з'явилися в 1975 р.).

Реакція влади на створення Української Гельсінської групи була однозначною й досить своєрідною. В ніч на 10 листопада 1976 р. «невідомі особи» закидали вікна квартири керівника групи М. Руденка уламками цегли, поранивши при цьому 70-річну О. Мешко. Міліція відмовилася розслідувати цей злочин... З цього моменту й до часу остаточ-

ної ліквідації (фактично розгрому) УГГ на початку 1980-х років група була об'єктом інтенсивних переслідувань і репресій, які іноді вражають своєю жорстокістю й підступністю навіть тих, хто добре обізнаний з репресивною практикою в СРСР. Утім, можна було не сумніватися в тому, який характер матимуть дії влади щодо «гельсінців». У січні 1976 р. ЦК КПСС ухвалив закрити постанову «Про заходи, пов'язані з реалізацією деяких положень і домовленостей Заключного Акта Загальноєвропейської наради». Відповідно ЦК КПУ 30 січня того ж року розробив спеціальний план, згідно з яким передбачалося здійснити низку заходів по виконанню згаданої постанови. Цей документ засвідчував, що «верхи» зовсім не збираються відмовлятися від практики політичних репресій, підсилювався лише їхній політико-ідеологічний камуфляж. Засобам масової інформації, зокрема тим, що розповсюджувалися за кордоном, пропонувалося «викривати з наступальних позицій вигадки реакційної пропаганди про нібито зростаючу в нашій країні чисельність людей, яких засуджують до позбавлення волі з політичних і релігійних мотивів, про те, що нібито має місце використання незаконного лікування в психіатричних лікарнях так званих «дисидентів»¹³⁷. Отже, метода не змінювалася, політичні репресії тривали, інтенсифікувалися тільки зусилля, спрямовані на приховування цих репресій. У першу чергу це стосувалося України. Якщо в Москві влада певний час іще утримувалася від активних репресій щодо членів Гельсінської групи, остерігаючись негативного резонансу на Заході, то в Україні, куди доступ представникам західних засобів масової інформації був украй обмежений, з правозахисниками можна було особливо не «церемонитися». До цього спонукав і характер діяльності УГГ, члени якої досить швидко підтвердили, що вони не мають наміру обмежуватися деклараціями загального змісту. Вже протягом листопада-грудня 1976 р. був підготовлений «Меморандум № 1» УГГ (його склали О. Бердник, М. Матусевич, М. Маринович, М. Руденко), котрий після обговорення з Л. Лук'яненком та О. Тихим був виданий 6 грудня 1976 р. за підписами всіх десяти членів УГГ. Розділ «Типові порушення Прав Людини» починався такими словами: «З перших років сталінської диктатури Україна стала ареною геноциду і етноциду»¹³⁸. Далі йшлося про голодомор 1933 р., репресії 30-х, знищення УПА, репресії проти шістдесятників тощо. В «Меморандумі» підкреслювалося, що після Гельсінської наради становище в Україні щодо прав людини не змінилося. На підтвердження цього додавався список політичних таборів і в'язнів. Наводилися при-

клади тотального стеження КГБ за громадянами, використання психіатрії з репресивною метою. За змістом цей досить об'ємний документ мало чим відрізнявся від творів самвидаву 70-х років. Новим був його контекст: автори виступали від імені правозахисної асоціації, апелювали до міжнародних правових норм. Саме цей факт викликав особливе невдоволення властей.

23 грудня відбулися перші обшуки у деяких членів-засновників УГГ. Під час цих обшуків М. Руденкові підкинули до письмового столу американські долари, у О. Бердника «знайшли» порнографічні листівки, а в О. Тихого — гвинтівку... У січні — квітні 1977 р. УГГ випустила 10 меморандумів щодо переслідування інакодумців в Україні, зокрема В. Лісової, Н. Світличної та ін. У відповідь, 5 лютого 1977 р., були заарештовані М. Руденко і О. Тихий, а 23 квітня того ж року — М. Матусевич та М. Маринович. Ці арешти супроводжувалися поголовними обшуками у всіх членів групи та в їхніх знайомих, друзів у Києві, Дрогобичі, Чернігові, Московській, Київській, Львівській та Донецькій областях¹³⁹. Усім заарештованим пред'являлися звинувачення в «антирадянській агітації і пропаганді». Суд над М. Руденком та О. Тихим відбувся 1 червня 1977 р. у Дружківці (містечко неподалік від Донецька) і був формально «відкритим»: засідання проходили в ленінській кімнаті однієї з місцевих установ, працівниками якої заповнили приміщення¹⁴⁰. Підсудні відмовилися визнати себе винними. М. Руденка було засуджено до семи років таборів суворого режиму, О. Тихого — як «особливо небезпечного рецидивіста» — до 10 років таборів і п'яти років заслання¹⁴¹. Вироки були максимально жорстокими. 31 липня 1978 р. голова Головліту УРСР М. Позняков видав наказ, згідно з яким із бібліотек загального користування та книготоргівельної мережі вилучалися усі твори М. Руденка (всього 17 назв)¹⁴².

«Жорсткий стиль» (точніше жорстокий) був продемонстрований також у справі двох інших членів УГГ — М. Мариновича і М. Матусевича. Слідство над ними тривало більше ніж півроку. Очевидно, сподіваючись на те, що вони мали справу з «неофітами» дисидентського руху, слідчі розраховували на каяття й, відповідно, — на дискредитацію правозахисників. Однак цього разу вони прорахувалися. Як повідомлялося в одній з інформацій до ЦК КПУ в березні 1978 р., «М. Матусевич, перебуваючи під вартою з 23 квітня 1977 р. по 31 січня 1978 р., жодного разу не дав показань по справі, відмовився від ознайомлення з матеріалами справи, звинувачувального висновку. В судовому засі-

данні відмовився від участі у процесі»¹⁴³. Обидва підсудних не визнали себе винними. Під час «відкритого» судового процесу у Василькові (Київська область) свідки — О. Бердник та Н. Світлична, — як зазначалося у тому ж документі, «намагалися використовувати судову трибуну для антирадянської агітації і пропаганди»¹⁴⁴. М. Матусевич і М. Маринович отримали стандартні максимально можливі строки — сім років таборів суворого режиму і п'ять років заслання¹⁴⁵.

У грудні 1977 р. заарештували Л. Лук'яненка. 20 липня 1978 р. Чернігівський обласний суд виголосив вирок: як «особливо небезпечний рецидивіст», Л. Лук'яненко отримав згідно з ст. 62 КК УРСР 10 років таборів і п'ять років заслання. При йому інкримінувалась не тільки діяльність в УГГ, а й виготовлення і розповсюдження самвидавських статей «Рік свободи», «Зупиніть кривосуддя», «Проблеми інакодумства в СРСР» та ін.¹⁴⁶ Під час слідства Л. Лук'яненко оголосив голодівку протесту, відмовився давати свідчення по справі і склав заяву про відмову від радянського громадянства¹⁴⁷.

Як бачимо, у відповідь на фактично протизаконні дії влади правозахисники відмовилися визнати за цією владою право судити їх. Вони саботували слідчі заходи, не підписували протоколи допитів, рішуче відхиляли пред'явлені їм звинувачення, відмовлялися від радянського громадянства. Вони не йшли на жодні компроміси. Отже, рух опору знову перейшов у фазу відкритого протистояння з владою, однак протистояння легального. Влада зі свого боку нагнітала в суспільстві нетерпимість щодо інакодумців і особливо проти тих, хто намагався діяти в рамках закону. Абсурдність і жорстокість дій властей щодо «гельсінців» досягла апогею. Створювалося якесь ірраціональне хибне коло: члени УГГ протестували проти порушень прав людини, каральні органи, щоб припинити ці протести і приховати свої незаконні акції, створювали нові прецеденти цих порушень, що викликало нові протести, а за ними й нові репресії. У 1978 р. розпочалося чергове «зміцнення» органів КГБ. Згідно з постановою ЦК КПСС від 17 серпня 1978 р. «Про зміцнення органів КДБ Української РСР» штат цього відомства в республіці збільшувався на 910 офіцерських посад і 460 посад прапорщиків і сержантів (без урахування прикордонних військ). В. Федорчук пропонував створити у 18 областях республіки 54 нових міських і районних управлінь КГБ¹⁴⁸. Зрозуміло, що не всі ці заходи спрямовувалися на боротьбу з інакодумством, однак подібне безпрецедентне в післясталінські часи збільшення апа-

рату КГБ в Україні було найяскравішим свідченням дедалі зростаючого всевладдя цих органів і масштабів їхньої діяльності в республіці.

Незважаючи на репресії, група продовжувала функціонувати. У лютому 1977 р. вона оприлюднила свій п'ятий меморандум «Україна літа 1977 р.», адресований країнам — учасникам Белградської наради країн — учасниць Гельсінського процесу. Можливо, це один із найцікавіших документів групи, хоча він дещо переобтяжений пафосом і суто літературно-художніми образами, в ньому є застарілі пасажі щодо «правильної» національної політики Леніна і «зловісної діяльності Сталіна» в цій галузі тощо. В меморандумі робилася спроба сформулювати програмні вимоги УГГ. Пропонувалося, зокрема, звільнити політ'язнів і ліквідувати «політичні» статті Кримінальних кодексів республік і СССР, відкрити кордони країни для вільного виїзду та в'їзду, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідувати цензуру, скасувати смертну кару¹⁴⁹. Поряд із цими конструктивно-прагматичними ідеями висувалися й суто декларативні. Пропонувалося, наприклад, засудити на рівні Об'єднаних Націй саму ідею убивства й війни, ліквідувати армії і створити «всепланетне братство народів на основі Об'єднаних Націй», спільно вирішувати економічні, екологічні, демографічні та космологічні проблеми¹⁵⁰. Водночас члени групи намагалися висувати й конкретні, конструктивні завдання. Західний дослідник Б. Нагайло навіть розцінював ці кроки як першу реальну спробу сформулювати політичну програму українського руху за права людини і нації¹⁵¹. Цей неточний висновок ґрунтується на неповній інформації, бо конструктивні політичні програми вироблялися в русі опору й раніше. Крім того, вимоги, сформульовані в меморандумі, не мали по суті політичного характеру.

У відповідь на арешти членів УГГ до неї вступили О. Гейко-Матусевич (дружина М. Матусевича), інженер В. Калиниченко з Дніпропетровська, В. Овсієнко, який щойно повернувся з ув'язнення, робітник-електрик П. Вінс із Києва й учитель англійської мови В. Стрільців (м. Долина Івано-Франківської області). У групі знову було 10 чоловік, як і на момент заснування (у 1977 р. П. Григоренкові дозволили виїхати в США до сина й позбавили радянського громадянства). Зауважимо, що засуджені члени УГГ не зреклися свого членства. Двоє з новоприбулих уже мали досвід ув'язнення за «політику» — В. Калиниченко і В. Стрільців. З 1978 р. група почала випускати замість меморандумів інформаційні бюлетені, в яких фіксувалися факти порушень прав людини в Україні. Протягом року вийшло

чотири таких бюлетені, а також самвидавчі статті «Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу», «Наші завдання» та ін. Остання стаття, підготовлена влітку 1978 р., також мала програмний характер. У ній вперше висувалась ідея про те, що боротьба за права людини в Україні фактично перетворюється на боротьбу за права нації. Таким чином, правозахисний рух асоціювався з національно-визвольним. «Кожен, хто думає про права людини на Україні,— підкреслювали автори,— стикається з проблемою національних прав українського народу. Національні права стали вагомою частиною загальнолюдських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем»¹⁵². У статті завдання групи розширювались і конкретизувались; йшлося, зокрема, про порушення національних, конституційних, релігійних прав не тільки українців, а й інших народів республіки; містилися вимоги забезпечити права політичних в'язнів тощо¹⁵³. Стаття «Рух за права людини...» була опублікована англійською мовою Вашингтонським Комітетом Гельсінських гарантій для України й Гельсінською комісією Конгресу США. В статті підкреслювалося, що Українська Гельсінська група є спадкоємницею попередніх етапів боротьби українського народу за визволення. Йшлося й про те, що через українські несприятливі умови існування УГГ не має змоги виробити якусь конструктивну програму, оскільки змушена боротися за елементарні, давно визнані в усьому цивілізованому світі, людські права¹⁵⁴. Найбільш чітко позиції УГГ були викладені у зверненні до Комітету ООН у справах захисту прав і свобод людини, до урядів і парламентів держав, які підписали Гельсінські угоди, всіх демократичних сил світу, датованому осінню 1978 р. У зверненні наводилися приклади переслідувань членів групи й уперше проголошувалася відмова визнавати правомочними дії влади щодо УГГ. «... Ми відмовляємось,— заявлялося у зверненні,— від будь-якої участі в слідчих і судових процесах, розглядаючи ці органи не як судові, а як чисто каральні, тобто органи не суду, а розправи. Саме тому ми не можемо їм довірити вершити справжнє правосуддя. Саме тому ми змушені будемо оголосити в наступних судових процесах наш бойкот каральній політиці КПРС»¹⁵⁵.

На цей час група поповнилася новими членами: до неї увійшли П. Січко (колишній в'язень, засуджений за участь в ОУН) та його син В. Січко (студент), історики Ю. Литвин та М. Мельник. Відкрилося закордонне представництво Української Гельсінської групи. У Сполучених Штатах (Нью-Йорк) її представляв П. Григоренко, в Європі (Па-

риж) — Л. Плющ. Із 1979 р. закордонне представництво УГГ розпочало випуск періодичного видання «Вісник репресій в Україні». В 1979 р. членом ЗП УГГ стала Н. Строката-Караванська, якій дозволили емігрувати з СРСР разом з чоловіком — С. Караванським. Створення самостійного закордонного представництва мало величезне значення для інформування західної громадськості про стан справ в Україні й особливо для моральної підтримки правозахисного руху, учасники якого тепер мали певну гарантію, що їхня доля не залишиться невідомою.

Пік протистояння українських правозахисників з радянською системою припав на 1979 рік. На цей час взаємовідносини обох сторін з'ясувалися повністю й остаточно: було зрозуміло, що влада продовжуватиме утиски й репресії до тих пір, аж доки не придушить правозахисний рух остаточно, до того ж вона явно йшла на конфронтацію із Заходом, хоча на словах ще дотримувалася принципів розрядки (це не обтяжувало її необхідністю оглядатися на західну громадську думку). Дисиденти, зі свого боку, вже не тішилися жодними ілюзіями щодо власних перспектив. Ті з них, хто наважувався в цей час заявляти про свою причетність до УГГ, були або дуже сміливими людьми, або вже професійними опозиціонерами, для яких протистояння з системою було єдиною прийнятною формою існування.

І до 1979 р. члени УГГ не могли поскаржитися на брак уваги до них з боку КГБ та міліції, однак тепер групі було оголошено справжню війну. Методи її ведення ставали дедалі підступнішими: при обшуках вдавалися до підлогів, фабрикувалися суто кримінальні статті звинувачення, відбувалися побиття членів УГГ на вулицях «невідомими». При цьому виконавці подібних заходів не зважали вже ні на що: вік, стать об'єктів «обробки» не бралися до уваги. Перед дверима квартири О. Мешко інсценували збройний напад на неї «з метою пограбування», очевидно, розраховуючи, що серце немолодшої жінки не витримає стресу. О. Гейко-Матусевич побили на вулиці «невідомі», після чого її відвезли до міліції (разом з її супутником В. Кулею) і склали протокол про те, що вона вчинила бійку, пригрозивши, що до суду буде передано справу про хуліганство¹⁵⁶. Іншого разу «невідомі» погрожували їй згвалтуванням... Міліція всіляко провокувала членів УГГ на «протиправні дії», намагаючись фабрикувати справи за суто кримінальними статтями. Наслідком такої провокації стало засудження В. Овсієнка в лютому 1979 р. до трьох років таборів за «опір міліції». В. Овсієнко перебував під адміністративним наглядом на Житомирщині. В листопаді 1978 р. до нього при-

їхали О. Мешко та О. Борова (сестра політ'язня С. Бабича). На автобусній зупинці всіх трьох затримали, відвели до сільради, обшукали, всіляко ображали. Жінок кинули у «воронок» і відвезли до райцентру, а В. Овсієнка просто брутально викинули з сільради. Коли він подав заяву до суду на міліціонерів, кримінальну справу порушили проти нього самого. «Свідками» на суді виступали міліціонери. Захисник С. Мартиш вимагав судити не «хулігана Овсієнка», а так званого «потерпілого», але вирок не важко було передбачити...¹⁵⁷

Схожий сценарій був застосований і в справі Ю. Литвина. В липні 1979 р. його затримала міліція і відправила до... втвєрезника. Там його жорстоко, по-садистськи били, прив'язавши до ліжка. Через два тижні він був заарештований за «опір міліції» (очевидно, як «опір» розцінили те, що він під час знущань називав своїх мучителів фашистами). У відповідь на такий кричущий цинізм властей Ю. Литвин розпочав голодівку, відмовившись від будь-якої участі у «слідстві». Після цього він був відправлений на психіатричну експертизу до київської лікарні ім. Павлова, але лікарі визнали його психічно здоровим. Справа була сфальсифікована настільки примітивно, що суддя Васильківського (Київська область) районного суду направив її на «дорозслідування». У грудні 1979 р. Ю. Литвин був засуджений на три роки позбавлення волі за ст. 188 ч. 1 КК УРСР і відправлений відбувати покарання до Білої Церкви¹⁵⁸.

1979 р. узагалі був особливо багатим на фабрикування суто кримінальних справ проти членів УГГ. Наприклад, у жовтні 1979 р. міліція затримала вчителя англійської мови П. Розумного. Під час обшуку в нього знайшли складаний ніжик. Цього виявилось досить, щоб засудити його до трьох років таборів за ст. 222 КК УРСР («Незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення і збут вогнепальної або холодної зброї, бойових припасів і вибухівки»). Я. Лесів із м. Болехова Івано-Франківської області був засуджений за ст. 229¹ КК УРСР (вона стосувалася виготовлення, зберігання та збуту наркотиків) і отримав два роки таборів. В. Стрільців із м. Долина тієї ж області був засуджений за «порушення паспортного режиму» (зрозуміло, міліцією було вжито необхідних заходів, щоб зробити можливим таке «порушення»). Особливо аморальною, якщо взагалі можна вести мову про якусь моральність у діях влади щодо дисидентів, була фабрикація справи М. Горбала. У жовтні 1979 р. якась жінка, з якою він випадково зустрівся у своїх знайомих, попросила ввечері провести її до гуртожитку. Завівши М. Горбала у досить безлюдне місце, спра-

вді поруч із якимись гуртожитками, вона почала галасувати. Ніби з-під землі з'явилися «дружинники», які затримали «злочинця», побили його й відвели до міліції. М. Горбаль, який на той час офіційно не зголошувався як член УГГ, був засуджений на п'ять років за «спробу згвалтування»¹⁵⁹. Вже будучи в ув'язненні, М. Горбаль заявив про свій вступ до УГГ (подібну тактику використовували й деякі інші члени групи, які до арешту не афішували свого членства в ній). Фабрикація суто кримінальних справ проти дисидентів, що вперше почала застосовуватись у великих масштабах саме в Україні, мала очевидну мету — дискредитацію правозахисників, створення їм репутації звичайних кримінальників. Крім того, це давало змогу розмішувати їх у таборах серед справжніх кримінальних злочинців, що служувало додатковим елементом тиску на них. Утім, влада не відмовлялася й від політичних процесів. У грудні 1979 р. після дев'ятимісячного слідства у м. Кагарлик (Київська область) відбувся суд над керівником УГГ — О. Бердником. Його засудили до шести років таборів суворого режиму й трьох років заслання за «антирадянську агітацію та пропаганду»¹⁶⁰. Так само за ст. 62 КК УРСР був засуджений (але вже як «рецидивіст») В. Калиниченко — 10 років таборів і п'ять років заслання¹⁶¹.

4 грудня 1979 р. власті заарештували П. Січка та його сина Василя. Навесні 1979 р. при загадкових обставинах загинув молодий поет і композитор В. Івасюк, котрий свого часу відмовився стати інформатором КГБ. Тіло його було знайдено в передмісті Львова. Офіційна версія — самогубство — виглядала аж надто сумнівною. По місту поповзли чутки, що смерть В. Івасюка — справа рук КГБ. Цього разу йшлося про людину, яка зажила в Україні великої популярності. Похорон В. Івасюка перетворився на багатолюдну демонстрацію: на Личаківському кладовищі у Львові зібралося близько 10 тис. чоловік. 12 червня, на Трійцю, біля могили відбулася громадянська панахида. На ній виступили П. і В. Січко, які звинуватили владу в загибелі композитора. Учасники мітингу скандували «Слава Україні!» Батька і сина Січків засудили за ст. 187¹ КК УРСР, звинувативши в розповсюдженні «наклепницьких вигадок на радянську владу»¹⁶². Обоє відправили до таборів на три роки.

У 1979 р. поширилася також практика переслідувань знайомих, друзів і симпатиків УГГ. В Одесі планомірно й жорстоко переслідували В. Барладяну, Л. Тимчука, Г. Голумбієвську, Г. Михайленко, в Києві — П. Стокотельного з дружиною. Терор проти УГГ був просто нищівним. Про-

тягом 1979 р. дев'ять членів групи опинилися за ґратами, двоє — Н. Строката-Караванська і В. Малинкович — емігрували, М. Мельник покінчив життя самогубством. Влада вела боротьбу за знищення УГГ. У лютому 1979 р. дисиденти відповіли безпрецедентною акцією: про вступ до групи оголосили дев'ять чоловік. П'ятеро з них на цей час перебували за колючим дротом (С. Караванський, О. Попович, Б. Ребрик, Д. Шумук, Ю. Шухевич), а четверо відбували заслання (о. В. Романюк, Ір. Сенік, С. Шабатура та В. Чорновіл). Звичайно, це була суто символічна акція, однак вражає мужність людей, які знали, що цей крок може обернутися для них новими репресіями, а для багатьох із них це могло означати не тільки нове позбавлення волі, а й загрозу для життя. Восени 1979 р. з'явився меморандум УГГ, під яким стояв 21 підпис. У ньому говорилося так: «Вважаємо, що Гельсінська група в Україні на сьогоднішній день стала національною проблемою. Кровою справою українського народу. Кривавою справою нації. Звертаємо увагу українських патріотів на виключний смисл її існування. На те, що група стала фактором національно-визвольної боротьби українського народу за своє національне і політичне визволення та право людини жити вільно на тій землі, де вона народилася, де жили її предки»¹⁶³.

Наприкінці 1979 — на початку 1980 р. Українська Гельсінська група в Україні агонізувала. Більшість її членів перебували в таборах або на засланні. Восени 1979 р. про вступ до УГГ заявили Я. Лесів, З. Красівський і П. Розумний, які одразу ж опинилися за ґратами, та Й. Зісельс, який на той час перебував в ув'язненні. Тоді ж до групи вступили І. Сокульський та В. Стус, котрі нещодавно повернулися з ув'язнення. На особисте прохання О. Мешко, завдяки якій група ще існувала де-факто, В. Стус офіційно взяв на себе керівництво групою. Це був фатальний крок. Важко хворий (після операцій у тюремній лікарні в нього залишалась тільки третина шлунку), В. Стус знав, що цей вчинок знову приведе його до табору, вижити в якому у нього ніяких шансів не було. Він свідомо пішов на жахливе, розтягнуте на декілька років самогубство. (Під час інтерв'ю з деякими учасниками руху опору доводилося чути думку, що О. Мешко вчинила безвідповідально, запропонувавши В. Стусові очолити УГГ, оскільки вона не могла не знати, чого це йому коштуватиме. Гадається, що В. Стус і сам, без чийогось втручання, міг зважитися на подібний крок.)

У січні — березні 1980 р. УГГ встигла випустити два інформаційних бюлетені. Навесні того ж року відбулася нова серія арештів — так званих «олімпійських» (до Москов-

ської олімпіади власті «очищали» міста України від дисидентів). В один день заарештували О. Гейко-Матусевич і З. Красівського. У квітні — В. Чорновола (в нього якраз закінчувався строк заслання у Сибіру) та І. Сокульського. О. Гейко-Матусевич засудили за ст. 187¹ КК УРСР на три роки, З. Красівського відправили «досиджувати» вісім місяців у таборі, після чого його чекали ще п'ять років заслання¹⁶⁴. І. Сокульського звинуватили в «антирадянській агітації і пропаганді» і дали максимальний строк: п'ять років тюрми, п'ять — таборів і п'ять років заслання¹⁶⁵. У випадку з В. Чорноволом використали випробуваний уже трюк, звинувативши його у «спробі згвалтування», і засудили на п'ять років¹⁶⁶ (навіть місцеві працівники КГБ були вражені характером фальсифікації його справи). 14 травня був заарештований В. Стус. Під час слідства він відмовився давати показання й ходити на допити (на нього надягали наручники й водили до слідчого силоміць). Під час обшуку в його квартирі не знайшли нічого «кримінального», крім паперів 60-х років¹⁶⁷. Це не завадило засудити поета на 10 років таборів і п'ять років заслання. Для нього цей вирок став смертним. У вересні 1980 р. вийшли останні документи УГГ в Україні: «Проявіть великодушність» (лист до Л. Брежнєва) та «Роззброєння в серці» (присвячений початкові Мадридської наради країн — учасниць Гельсінського процесу). В жовтні 1980 р. заарештували О. Мешко. В січні наступного року її засудили на шість місяців таборів і п'ять років заслання. «Щодо вилучених у ході слідства антирадянських наклепницьких документів, — писав слідчий, — обвинувачена Мешко показань на допитах не давала, не відповідаючи на поставлені їй запитання. Ніяких свідчень щодо діяльності й участі в так званій «Українській громадській групі сприяння виконанню Хельсінських угод» Мешко не дала»¹⁶⁸. Нагадаємо, що на той час О. Мешко виповнилося 75 років... У березні 1981 р. заарештували останнього члена УГГ, який ще перебував на волі, — І. Кандибу, в липні його засудили до 10 років таборів і п'яти — заслання¹⁶⁹. Українська Гельсінська група у повному складі опинилася в таборах та на засланні. Це був вельми красномовний фінал політики держави щодо легальної правозахисної діяльності її громадян.

Утім, залишалося ще Закордонне представництво УГГ (з 1980 р. в його роботі активну участь брала Н. Світлична, яка емігрувала до США — вона стала редактором-упорядником періодичного видання представництва). До 1985 р. на кошти української діаспори регулярно видавався «Вісник репресій в Україні» українською та англійською мова-

ми. Інформація, що надходила до Н. Світличної, свідчила про те, що рух опору все ж таки існує, оскільки знаходилися люди, здатні збирати і переправляти її на Захід. У 1980 р. в самвидаві й, відповідно, у «Віснику...» з'явилися чотири документи, підписані «Український патріотичний рух», а також статті, які закликали до виходу України зі складу СРСР і до акцій громадської непокорі, прокламації на захист В. Чорновола й донецького шахтаря В. Клебанова, який спробував організувати незалежну профспілку на зразок польської «Солідарності»¹⁷⁰. В листопаді — грудні 1980 р. відбулася Мадридська конференція з питань виконання Гельсінських угод. Радянська делегація всіляко саботувала обговорення проблеми прав людини в СРСР, концентруючи увагу на процедурних питаннях і проблемах кордонів. На конференцію від УГГ прибули П. Григоренко і Н. Строката-Караванська, які передали делегаціям країн-учасниць «Декларацію про право контролю за виконанням Гельсінського Заключного Акта та про недопустимість карного й адміністративного переслідування за участь у такому контролі», дали інтерв'ю західній пресі про переслідування правозахисників в Україні¹⁷¹. Всі ці дії мали, на жаль, суто символічний ефект. Після вторгнення радянських військ до Афганістану, подій у Польщі, було цілком очевидно, що СРСР і країни «Східного блоку» остаточно визнали за собою право не рахуватися з міжнародними правовими й гуманітарними нормами. На Заході також нагніталися конфронтаційні настрої щодо «комуністичного Сходу». В усьому цивілізованому світі наростає дух мілітаризму. Розкручувалася гонка озброєнь. На фоні цих проблем питання прав людини в СРСР стало майже виключно турботою громадських організацій Заходу, хоча деякі провідні діячі західних держав досить активно підносили його, щоправда, не стільки для діалогу, скільки для політичних звинувачень на адресу керівництва «імперії зла».

Тим часом ситуація в СРСР і в Україні для правозахисного руху складалася дедалі гірше. Як не дивно, але саме наприкінці 70-х — на початку 80-х років на фоні посилення русифікації, в Україні відбулися певні ідеологічні зрушення у бік лібералізації ідеологічних настанов і відповідної практики (звичайно, дуже обмежені). Зокрема, в 1979 р. з посади секретаря ЦК КПУ пішов В. Маланчук (хоча це скоріше був наслідок апаратної гри, а не «зміни курсу»). Почали друкуватися твори Л. Костенко, Л. Кисельова, В. Симоненка, інших письменників, що входили до маланчуківського «чорного списку». В 1979 р. був усунутий з посади голови СПУ В. Козаченко і його місце посів

більш «ліберальний» П. Загребельний. Досить несподівано дозволили говорити про кризовий стан у літературі й літературній критиці. Втім, можна погодитися з М. Шкандриєм, який вважає, що це фліртування з громадською думкою з боку партії було не чим іншим, як коригуванням і пом'якшенням її власних прорахунків¹⁷². Однак і цей «флірт» зменшував певною мірою невдоволення творчої інтелігенції і тим самим сприяв подальшій ізоляції дисидентів, що давало змогу владі діяти щодо них украй безпардонно й свавільно.

У січні 1981 р. в Києві заарештували групу молодих інтелігентів (студентів Н. Пархоменко та С. Набоку, перекладача Л. Мілявського, математика Л. Лохвицьку та лікаря-ендокринолога І. Чернявську), які намагалися розповсюджувати листівки із закликом відзначити 10-ту річницю арештів 1972 р. Н. Пархоменко виключили з університету і комсомолу. Однак під суд не віддали, а решту засудили до трьох років таборів за ст. 187¹ КК УРСР¹⁷³. Того ж року у Львові заарештували М. Гориня, підкинувши до підвалу його будинку самвидавські статті і приписавши йому їх авторство. На суді Гориня відмовився визнати себе винним. Безперечно, його намагалися «приєднати» до УГГ, хоча в діяльності групи він участі не брав і взагалі після повернення з ув'язнення тримався дуже обережно (очевидно в КГБ вирішили, що він занадто «голосно мовчить»). У лютому 1982 р. в спеціальній «зоні» ВС 389/36 у селищі Кучино Пермської області почалися активні допити членів УГГ у справі М. Гориня. Всі допитувані категорично відмовилися давати будь-які свідчення про нього (М. Руденко, М. Маринович, О. Бердник, В. Калиниченко, Л. Лук'яненко, О. Тихий, І. Кандиба, В. Стус)¹⁷⁴. Це не завадило засудити М. Гориня до десяти років таборів і п'яти заслання й відправити його в той самий табір. Того ж року в Харкові заарештували й повторно засудили Г. Алтуняна (він теж не був членом УГГ).

Становище «гельсінців» у таборах щодалі погіршувалося. Л. Лук'яненкові уповноважений КГБ заявив, приміром, таке: «Як же ми випускатимемо вас на волю, коли ви не роззброїлися. Ви ж продовжуватимете боротися проти нас»¹⁷⁵. На початку 80-х років почалися повторні засудження членів УГГ, причому, в самих таборах. У 1981 р. повторно засудили Я. Лесіва (п'ять років), В. Овсієнка (10 років таборів і п'ять — заслання), В. Стрільця (сім років таборів і чотири — заслання); в 1982 р., повторно, не випускаючи на волю, засудили В. Січка (три роки за «зберігання наркотиків»), П. Січка (три роки таборів), Ю. Литвина

(10 років таборів і п'ять — заслання, на той час його загальний табірний строк з попередніми ув'язненнями сягав майже 20 років!); у 1983 р. — О. Гейко-Матусевич (термін з'ясувати не вдалося); в 1985 р. — М. Горбала (вісім років таборів і чотири — заслання)¹⁷⁶ та Й. Зісельса (три роки таборів, але до цього часу йому вдалося пробути на волі цілих три роки). Нові засудження в таборах здійснювалися з неприхованим садизмом — тоді, коли до звільнення залишалося декілька днів або тижнів. Подібними заходами вдалося повністю нейтралізувати можливе відновлення діяльності членів УГГ на волі. В 1983 р. звільнився (достроково-умовно) В. Чорновіл, однак решту свого строку він мав перебувати поза межами України. В 1984 р. вдалося примусити прилюдно покаятися О. Бердника. Його заяву, в якій він засуджував свою «злочинну діяльність» і колишніх одноподумців, 17 травня 1984 р. опублікувала «Літературна Україна» (ця акція справила гнітюче враження на його колишніх товаришів). О. Бердника було помилувано. Деяких членів УГГ в таборах просто знищували нелюдськими умовами існування. В 1983 р. помер О. Тихий (йому вчасно не надали лікарської допомоги). 5 вересня того ж року, в День пам'яті жертв червоного терору, покінчив життя самогубством Ю. Литвин. Восени 1985 р. не стало Василя Стуса. Ті з членів УГГ, які все ж виходили на волю (у 1985 р. звільнилися П. і В. Січки), потрапляли в такі умови, що годі було й думати про якусь плідну діяльність. Правозахисний рух в Україні фактично завмер. Здавалося, в умовах всевладдя КГБ, тотального нехтування законом, корупції і загнивання владних структур усіх рівнів, дисидентам залишається одне — вмирати в таборах у виснажливій боротьбі з системою (зауважимо, що більшість українців-політв'язнів не припиняли цієї боротьби навіть у найважчі роки).

Однак невдовзі прийшла «перебудова». Серед інших найбільш проблемою постала й проблема політв'язнів. У 1986 р. власті заперечували сам факт наявності в СРСР політичних в'язнів. Але 14 лютого 1987 р. «Известия» опублікували повідомлення про помилування 140 політичних в'язнів (їм запропонували звернутися до Президії Верховної Ради СРСР з відповідним проханням). Утім, залишався ще Кучинський особливий концтабір, де досиджували «гельсінці» та інші політв'язні. В 1987 р. достроково звільнили (за хворобою) М. Гориня. У червні — липні 1988 р. почали групами звільняти в'язнів останнього політичного табору (наприклад, І. Кандибу, В. Овсієнка, М. Горбала). За повідомленням газети «Аргументы и факты» (20—26 серпня 1988 р.) ще залишалося дев'ять в'язнів у таборі і де-

в'ять — на засланні (головним чином ті, хто не бажав звертатися за «помилуванням»). 7 грудня того ж року на сесії ООН М. Горбачов заявив, що «в Радянському Союзі політичних в'язнів немає». Через два дні вийшов із табору, здається, останній українець-політв'язень брежнєвських часів Ю. Бадзьо¹⁷⁷. Більшість колишніх політв'язнів, повернувшись в Україну, повернулися й до активної громадсько-політичної діяльності. Знову довелося долати провокації міліції і КГБ, цькування у пресі, відновлювати самвидав, створювати громадські організації. Серед перших таких організацій у 1988 р. постала Українська Гельсінська спілка, ядро якої склали українські правозахисники. Метою своєї діяльності вона проголосила досягнення незалежності України... Починалася нова епоха.

Діяльність Української Гельсінської групи була настільки ж важливим, наскільки й неоднозначним етапом у розвиткові руху опору. Це була перша опозиційна організація, яка утворилася на легальних засадах (якщо не рахувати УРСС, яка по суті не була створена). Вона недвозначно поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. Особливе значення мало те, що вона стала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей України (варто лише переглянути випуски «Вісника репресій в Україні», щоб переконатися в цьому). У своїй діяльності УГГ тісно контактувала і співпрацювала з московськими правозахисниками, що сприяло подоланню психологічного бар'єру між російськими і українськими дисидентами, єднанню руху опору в СРСР. Вражають твердість і послідовність членів УГГ у відстоюванні своїх принципів. Організація існувала в умовах постійних і жорстоких репресій, однак офіційно не проголошувала про свій розпуск (як це зробила, наприклад, Московська Гельсінська група в 1982 р.). На прикладі УГГ можна вкотре вже констатувати й той факт, що Україна знову стала місцем, де відпрацьовувалася технологія репресій, яка потім запроваджувалася в інших регіонах СРСР. Неабияким успіхом групи стало створення Закордонного представництва, хоча цей успіх і був наслідком репресій проти УГГ. Вельми показово, що у складі Української Гельсінської групи об'єдналися представники зовсім різних, навіть протилежних ідейних напрямів у русі опору. Тут були націоналісти (Ю. Шухевич, П. Січко та ін.), марксисты (Л. Плющ), люди, які дотримувалися загальнодемократичних принципів (П. Григоренко), націонал-демократи (Л. Лук'яненко, Ю. Литвин, В. Чорновіл та ін.), «чисті» правозахисники (Й. Зісельс). Захист прав людини, а отже — прав

нації став базою об'єднання різноманітних сил. УГГ була своєрідним відбитком, продовженням усіх попередніх етапів розвитку руху опору. Все це варто занести в актив історії групи.

Разом з тим не можна не помітити, що її діяльність була малоуспішною. Своє головне завдання — поширення інформації щодо порушення прав людини в Україні — група виконала, однак помітного впливу на стан справ у цій галузі вона не мала. Ідейний доробок групи досить бідний. Вона не змогла також досягти скільки-небудь помітного політичного впливу серед інтелігенції. Від групи іноді відштовхували не тільки небезпека репресій, а й авторитарні моменти в діяльності деяких її організаторів. Утім, усе це можна зрозуміти, якщо зважити на ті умови, в яких розвивалася діяльність УГГ. 22 члени групи (з 37) протягом усього часу її існування перебували в ув'язненні або ж на засланні. Для багатьох членство в УГГ було суто символічним. Кількість реально діючих членів групи ніколи не перевищувала 5—10 чоловік. Діяльність УГГ була своєрідним підсумковим етапом розвитку руху опору 1960—80-х років в Україні. Водночас вона стала свідченням того, що він переходить у стадію занепаду. УГГ могла започаткувати новий етап визвольного руху, однак обставини не дозволили їй цього зробити. Втім, коли ці обставини змінилися на краще саме члени групи стали одними з найактивніших учасників подій, в результаті яких Україна здобула самостійність. Але це вже зовсім інша тема.

«HOMO DISSIDENS» (ПІСЛЯМОВА)

Виникнення руху опору в Україні в 1960—80-ті роки на перший погляд було явищем нелогічним і незакономірним. Однак він виник, існував майже двадцять років, і цей факт у багатьох відношеннях визначив суспільно-політичну ситуацію в Україні в другій половині 80-х — на початку 90-х років. Не менш алогічно видається та обставина, що основою цього руху стала інтелігенція. Можна було б припустити, що виникнення інтелектуально-духовної опозиції режимові, її трансформація в дисидентство й організовані форми опору були випадковістю. Однак ця випадковість, чи ціла серія випадковостей, мала, здається, цілком закономірний характер і власну логіку. Якщо простежити ретроспективу стосунків держави та української інтелігенції в радянські та й передрадянські часи, стане очевидним, що виникнення руху опору в досліджуваний період визначалося процесами, які мали глибинний зміст, і що саме інтелігенція була приречена на такого роду конфлікт із владою.

Щоб довести правомірність цього твердження, варто спочатку розглянути аргументи, які історія висунула проти такого розвитку подій. Протягом майже всього періоду існування радянської влади тривав процес розбудови ідеологічно й політично монолітної системи в СРСР. Для цього були створені всі необхідні економічні й соціальні передумови: збудована одноукладна економіка, ліквідовані непотрібні для неї соціальні верстви і класи, а замість них утворені чи переформовані «нові», налагоджена жорстко централізована система бюрократії тощо. Однопартійна система, ідеологічна уніфікація суспільства, перетворення правлячої партії на державну структуру забезпечили необхідну політичну монолітність і стабільність системи, яка мала

всі риси тоталітарної. Будь-які соціально-класові конфлікти, якщо вони назрівали, вирішувалися майже в повному обсязі державою, ідеалом якої було проголошено безкласове, тобто уніфіковане суспільство. Цей ідеал поширився також на сферу національних відносин, коли був проголошений курс на створення «нової історичної спільності — радянського народу», на царину духовного життя (боротьба за «морально-політичну єдність суспільства», «радянський спосіб життя», вироблення морального кодексу «будівника комунізму», спостерігалися навіть спроби уніфікації інтимного життя). Монолітність, єдність системи стали її святинею, яка оберігалася усіма можливими засобами, серед яких, мабуть, найуніверсальнішими були насильство й терор. Держава безжалісно, методично й масштабно придушувала будь-які спроби незгоди, інакодумства, не кажучи вже про опозицію, причому це не була зла воля можновладців, бюрократії чи політиків. Для держави, яка існує в рамках тоталітарної системи, така функція завжди була, є, й буде цілком природною. Всі ці моменти, гадається, треба враховувати, розглядаючи стосунки держави та інтелігенції.

Інтелігенція, як соціальна верства, була і є досить аморфним явищем. Її соціологічні контури часом дуже розпливчасті, їй властиві відносно висока соціальна мобільність, рухливість соціокультурних характеристик, не кажучи вже про можливість зміни політико-ідеологічних прихильностей та орієнтацій. Крім того, однією з найважливіших її соціальних функцій завжди залишалося інакомислення, вона була тим середовищем, з якого виходили ідеї, що не збігалися з офіційно визнаними суспільно-політичними доктринами. У відкритих, демократичних суспільствах критично настроєна частина інтелігенції має можливість відносно вільно пропагувати свої ідеї, в закритих, тоталітарних, вона на цієї можливості позбавлена.

Отже, ці особливості інтелігенції треба враховувати, аналізуючи розвиток її відносин із державою в радянському суспільстві. Ці особливості, свідомо чи несвідомо, враховувалися державою, коли вона проголосила своєю метою створення нової, так званої «робітничо-селянської інтелігенції». Цей евфемізм мав подвійне значення: йшлося, по-перше, про зміну соціальних джерел формування інтелігенції (держава тепер прагнула безпосередньо регулювати цей процес), по-друге, про регулювання соціальних функцій інтелігенції тією ж державою. Формування «нової» інтелігенції здійснювалося по декількох напрямках. Такий із них, як зміна соціальних джерел її формування, досить ґрунтов-

но вивчений в українській історіографії¹, тому обмежимося лише твердженням, що ця зміна вдалася, однак не цей напрям був головним. Одним із найпринциповіших завдань системи було повне одержавлення інтелігенції. Зрозуміло, що цей процес властивий будь-якому суспільству, однак у тоталітарній системі, в якій держава прагне бути монополістом в усіх сферах життя, одержавлення інтелігенції стає абсолютною метою. Вся без винятку інтелігенція має працювати тільки за вказівками держави. Переважна більшість інтелігенції переходить у розряд державних службовців, діяльність представників так званих «вільних професій» (письменників, художників, артистів тощо) регулюється державою через одержавлені профспілки, творчі спілки й систему «кормління» (державні премії, фонди тощо).

Необхідною умовою одержавлення інтелігенції стає подолання її індивідуалізму. Здійснюється «колективізація» інтелігентної праці. Створюються офіційні творчі спілки, які гарантують інтелігенції більш-менш сприятливі матеріальні умови існування й водночас спрямовують її творчу діяльність у необхідне для держави русло. З'являється принцип колективної відповідальності за результати творчої діяльності інтелігента, який скоріше нагадує принцип кругової поруки. В результаті творча індивідуальність, якщо вона зберігається, може існувати і проявлятися лише через «колектив». «Колективізація» інтелігенції значно полегшила державі маніпулювання соціальною поведінкою цієї соціальної верстви, здійснення нагляду за нею. В ідеалі цей нагляд мала здійснювати сама інтелігенція: «колективи» чутливо реагували на будь-які аномалії в поведінці своїх членів. Опинитися ж поза межами такої спільноти означало не що інше, як перейти на становище ізгоя.

Процес одержавлення інтелігенції включав у себе також її тотальну ідеологізацію. Ідеологізація торкалася усіх сфер життя суспільства і, ясна річ, у першу чергу — сфери інтелектуальної діяльності, культури. Офіційні ідеологічні догми канонізувалися, взагалі державна ідеологія набувала рис релігійного культу екстремістського гатунку з рисами фанатизму, агресивної нетерпимості до інакодумців, догматичності. Сама офіційна ідеологія уніфікувалася, відповідні процеси розгорталися в культурі, науці, мистецтві. Ідеологічна уніфікація інтелігенції призводила до звуження її світогляду, зниження її інтелектуальної культури, деґуманізації. Деформувалася система її світоглядних цінностей: замість загальнолюдських нав'язувалися штучно винайдені «класові», які мали служити інтересам правлячої партійно-державної бюрократії. Для інтелігенції духовні

цінності завжди стояли на одному з перших місць у системі світоглядних орієнтирів. Тепер ці духовні цінності були уніфіковані, майже повністю орієнтовані на інтереси держави. Сама інтелігенція була позбавлена права вибору, оскільки не мала можливості знайомитися з цінностями іншого характеру, а якщо й діставала таку можливість, то здебільшого для їх «критики». Завдяки цьому вироблялась одномірність її суспільної свідомості й світогляду, які вмонтовувались у систему цінностей тоталітарної держави. Відповідно зменшувалася можливість виникнення в такому середовищі інакомислення.

У руслі політики одержавлення і уніфікації інтелігенції здійснювались її денационалізація (останнє не стосується російської інтелігенції). Цей процес розгортався у двох напрямках — русифікації і асиміляції національної інтелігенції. Русифікацію не слід розглядати лише як процес відвертого насаджування російської мови і культури й витіснення національних мов і культур. По-перше, вона розвивалася з різним рівнем інтенсивності в різні періоди радянської влади, по-друге, вона мала набагато більше аспектів і напрямів, крім суто культурних. Те ж саме можна сказати й про асиміляцію. Серед головних наслідків русифікації і асиміляції національної інтелігенції слід назвати такі, як архаїзація й етнографізація національних культур, їх відставання від пануючої культури, яка модернізувалася; провінціалізація цих культур і, відповідно, — національної інтелігенції. Це, в свою чергу, сприяло виробленню у національної інтелігенції своєрідного комплексу неповноцінності, який входив у підсвідомість, заважав її нормальному інтелектуально-духовному розвитку. Суттєвим аспектом денационалізації інтелігенції було розбалансування її професійної структури. Національна інтелігенція зосереджувалася здебільшого в літературно-художній творчості, гуманітарних науках. Природничі, точні науки, сфера управління та адміністрація — все це аби залишалося поза межами впливу національної інтелігенції, або асимілювало її, позбавляло можливості примножувати надбаня власної культури, органічно розвивати її (термін «культура» вживається в даному випадку в найширшому розумінні).

Нарешті, варто згадати і про такий аспект стосунків держави та інтелігенції, як створення системи придушення й переслідування інакомислення, нонконформізму. Репресивна практика щодо неугодних була константою цих стосунків. Більше того, подібна практика застосовувалася час від часу навіть щодо цілком лояльних державі представ-

ників інтелігенції, очевидно, з метою «санації». Особливо «пощастило» в цьому відношенні українській інтелігенції: 1920—1924, 1929—1931 рр., 1933 р., 1937—1938, 1946—1951 рр., 1965 р., 1972—1973, 1979—1980 рр. — це дати, які стосуються тільки «пікових» моментів репресивної політики держави щодо української інтелігенції. Додамо до цієї хронології постійну боротьбу з «націоналізмом» в Україні, яка не вщухала протягом усього періоду існування радянської влади. Подібна практика інтенсивних періодичних «кровопускань» призводила до виснаження інтелектуально-культурного генофонду. Фактично всі покоління української інтелігенції в роки радянської влади зазнавали репресій і утисків. Ясна річ, репресії і переслідування спрямовувались у першу чергу проти тих, хто відрізнявся яскравою індивідуальністю, самобутністю й не боявся їх проявляти. Найбільших утрат завдали репресії 1930-х років, які знищили й розсіяли відразу два покоління інтелігенції: до-революційну і її духовних спадкоємців — «двадцятників», генерацію, яка була основною силою національно-культурного відродження 1920-х років. Йдеться не тільки про суто фізичні втрати (хоча вони й були найбільшими за всю історію української інтелігенції). Найжахливіше те, що разом із цими поколіннями була втрачена інтелектуально-духовна традиція, яка формувалася не одне десятиліття. Був розірваний зв'язок між поколіннями інтелігенції, тобто припинився процес розвитку по висхідній. Нове покоління починало майже з нульової координати, що не могло не вплинути на його культурний рівень, а розрив у розвитку інтелектуально-духовної традиції довелося надолжувати вже шістдесятникам. Вельми негативним наслідком репресивної практики держави щодо інтелігенції була поява так званого «генетичного страху» в цілому її покоління. Цей страх паралізував волю, стримував розвиток творчих амбіцій, отруював свідомість, обмежував соціальну активність інтелігенції, сприяв розвитку конформізму, так званої «подвійної моралі». Зворотню стороною репресивної практики була система «купівлі» інтелігенції державою. Не всі видатні особистості підлягали знищенню й залякуванню. Частина з них свідомо й надзвичайно активно служила тоталітарній державі, яка купувала їхній мозок, талант, здібності, забезпечуючи натомість вищий рівень життя, допускаючи до розподілу матеріальних благ або втягуючи їх в адміністративно-управлінські, інші бюрократичні структури. Ця частина інтелігенції мала досить високий соціальний статус в ієрархізованому суспільстві й була кровно зацікавлена у його збереженні.

Отож, здавалося б, було зроблено все, щоб максимально нейтралізувати нонконформістські можливості інтелігенції, зробити її найлояльнішою соціальною верствою. Слід визнати, що на певному етапі свого розвитку тоталітарна держава добилася помітних успіхів у досягненні цієї мети. З середини 1930-х та двадцять років по тому, принаймні на поверхні суспільного життя, не спостерігалось жодної спроби з боку інтелігенції піти всупереч державному диктатові (інтелігенція, яка входила до ОУН—УПА — окрема тема). Отже, здавалося, годі було й сподіватися на виникнення за таких умов у середовищі інтелігенції сил, здатних протиставити себе тоталітарній системі. Однак проходив час, змінювався світ, змінювалися обставини. В 1950-ті роки ці обставини набули такої сили, що не зважати на них держава більше не могла. Почалися зрушення в тоталітарній системі, які, врешті-решт, вплинули на відносини держави й інтелігенції.

Перш за все, з'явилися прогалини в ідеологічному моноліті. Першою з них стала критика так званого «культу особи» Сталіна. Вперше була піддана досить жорсткій, як на той час, критиці одна з центральних фігур державного пантеону, яка досі була святиною. Ініціатори часткового розвінчання міфу про Сталіна навряд чи передбачали глибинний морально-політичний та ідеологічний ефект цього кроку. Державна ідеологія з її елементами релігійного культу базувалася, крім усього іншого, на сліпій вірі у свої догмати і постулати. Автори цих догматів наділялися рисами святих, або, якщо формулювати точніше, — ідолів. Розвінчання одного з центральних ідолів та спростування деяких догматів того часу якщо не зруйнувало цю віру повністю, то, принаймні, породило сумніви, викликало кризу довіри до державної ідеології. Віра у безгрішність ідеологічних догматів похитнулася, тим більше, що в значній мірі вона була штучно нав'язана. Тепер цілком логічно було піддати сумніву й деякі інші компоненти державної ідеології. Для інтелігенції, навіть цілком лояльної, це мало принципове значення: удавана цілісність і одномірність світу була порушена, стало зрозумілим, що існують варіації навіть у рамках офіційних догматів. Ясна річ, величезне значення мало те, що ревізія окремих компонентів і настанов офіційної ідеології була започаткована «верхами». Це не тільки спонукало вимуштрувану державою інтелігенцію до виконання відповідних вказівок, а й звільнило духовний простір для тієї частини інтелігенції, яка побачила в поки що незначних змінах, які відбувалися в суспільстві, можливості для подальшого просування у цьому напрямі. Втім,

варто зауважити, що принцип повної лояльності державі ще не піддавався сумніву. Досить відчутним поштовхом до переоцінки цінностей частиною інтелігенції були події 1950—60-х років у країнах «соціалістичного табору». СССР справді визволив країни Східної Європи від фашизму. Однак ця визвольна місія згодом обернулася на свою протилежність: сюди був експортований радянський варіант тоталітаризму. Події другої половини 50-х років в Угорщині й Польщі (а згодом і в Чехословаччині) не вдалося подати всій інтелігенції у вигідному державі світлі. З'ясувалося, що навіть «єдино правильне» вчення може сприйматися інакше, ніж у радянському варіанті, знов-таки з'явилися сумніви щодо універсальності цього вчення й, головне, — був створений прецедент, показаний приклад ревізії. До того ж, ця ревізія ініціювалася не «апологетами капіталізму», а «братніми партіями». Україна була занадто близько до сусідів, щоб не відчутти на собі впливу подій, які відбувалися в них.

Конфронтація з Заходом під час «холодної війни», внутрішні потреби розвитку радянського суспільства вимагали модернізації всієї системи. Необхідно було перебудувати певні її структури задля елементарного виживання. Зберегти в цілості величезну імперію, та ще й з новими країнами-сателітами без модернізації і відповідного підвищення її економічної могутності та соціальної стабільності було неможливо. Як і всяке реформування, «відлига» й поверхові структурні зрушення другої половини 50-х — початку 60-х років викликали тимчасову дестабілізацію системи, порушили злагодженість функціонування ряду її структур. Серед них були й репресивно-контрольні структури (КГБ, цензура, апарат творчих спілок, органи ідеологічного нагляду в партії тощо). Хоча принципово їхній характер не змінився, вони тимчасово втратили всеосяжність дій. На певний час у різних сферах суспільного життя, передусім у духовній, розширився простір нерегламентованої діяльності. Встигло сформуватися ціле покоління молодшої інтелігенції, яке не потрапило відразу ж під ніж тотальної уніфікації. Головне, що воно не тільки сформувалося, але й проявило себе в суспільно-культурному житті. Момент чергового «покоосу» був пропущений, а репресії, які здійснювалися згодом, все ж не мали такої сили й інтенсивності, бо сама система ставала дедалі слабкішою й розкладалася зсередини. Модернізація вимагала також більшої відкритості, відмови від самоізоляції в умовах «ворожого капіталістичного оточення». За цих обставин навіть обмежена відкритість призвела до збільшення інформативного потоку із

Заходу, який, крім усього іншого, приніс загальнолюдські духовні цінності, сприяв певній модернізації свідомості інтелігенції і, що дуже важливо,— підсиленню духу скептицизму, розмивав нав'язаний державою формальний колективізм. У середовищі прогресивної інтелігенції зростав інтерес до таких духовних цінностей, які не гармоніювали з тим, що пропонувала «державна робітників і селян». З'явилися ідеали, які відрізнялися від тих, котрі пропагував курс «марксистсько-ленінської етики», духовні орієнтири, ближчі до загальнолюдських, а не класових цінностей. Повернути цей процес назад держава була вже не здатна, бо для цього потрібно було б знову вивішувати давно проржавілу «залізну завісу».

Контакт із Заходом був не тільки суто духовним. Значно збільшилася кількість туристів-українців із-за кордону. Інформація, яку вони приносили з собою, значно відрізнялася від тієї, котру пропонувала офіційна преса. З'ясувалося, що українці в еміграції живуть значно краще, ніж їхні брати в країні, яка будувала комунізм... Безперечно, це також посприяло переоцінці цінностей частиною інтелігенції, формуванню нового погляду на сучасну дійсність. Огже, настав час збігу цілого ряду історичних обставин, під впливом яких інтелігенція частково вийшла з-під тотального контролю й диктату держави. Цього було досить, щоб серед певної її частини почалися шукання, небажаного для держави характеру й спрямованості. Ці шукання порушували ідеологічну одноманітність суспільства. Оскільки така одноманітність була його цементуючою силою, можна було передбачити реакцію держави на процеси, що відбувалися в середовищі інтелігенції. Назрівав конфлікт.

Його загостренню сприяло прагнення частини інтелігенції до поглиблення ревізії сталінізму і зворотне прагнення держави припинити цю ревізію. Інтелігенція почала виходити за рамки офіціозу, і не тільки у цій сфері. Часткове викриття злочинів сталінізму привело до справжнього духовного перевороту в свідомості багатьох українських інтелігентів. Перед очима сучасників постала, хай і не в повному обсязі, приголомшлива картина злочинів держави проти власного народу, що, ясна річ, зумовило вироблення в них критичного ставлення до багатьох усталених понять. Шістдесятники відкрили для себе «розстріляне відродження» 20-х років, збагнули, що існував величезний пласт національної культури, якою могла б пишатися будь-яка європейська країна. Звідси був перекинутий місток і далі, в глибину історії,— розкрилася ціла плеяда блискучих інтелек-

туалів-українців дореволюційного періоду. По-іншому стали сприйматися й класики національної культури — Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко та ін. Усе це сприяло відродженню в інтелігенції національної гідності, подоланню нею комплексу провінційності й водночас — зростанню в її середовищі невдоволення владою, яка так послідовно принижувала й відсувала на другий план культуру, гідну кращої долі. Повернення до історико-культурної традиції спричинило й відродження інтелектуально-духовних традицій і функцій, які держава постійно намагалася витиснути зі свідомості інтелігенції,— зокрема традиції інакомислення. Українська інтелігенція з самих початків фінальної стадії свого формування у визначену соціальну верству, тобто з середини XIX ст., мала безперервну традицію інакомислення. Кирило-Мефодіївські братчики, Т. Шевченко, М. Драгоманов і старогромадівці, діячі національного руху початку XX ст., «націонал-комуністи» 20-х років — усі вони були свого роду інакодумцями. Значна частина української інтелігенції була просто хронічним опонентом держави як за часів царату, так і за часів більшовицької влади. І справа не тільки в тому, що така функція — бути опонентом влади — є природною для представників цієї соціальної верстви. Опозиційність і незгоду підживлювала національна політика влади, яка залишалася майже незмінною у принципових моментах чи то під егідою Романових, чи то під час правління «вірних лєнінців». Цілком природно, що національна інтелігенція, принаймні її найбільш свідомі частина, обов'язково мала захищати національні інтереси свого народу, протистояти девальвації національної культури, плекати національну свідомість тощо. Зрозуміло, що ця традиція, відродившись у середовищі шістдесятників, дістала подальший поштовх в умовах офіційно насадженої концепції «злиття націй». Немає жодних сумнівів, що держава сама спровокувала швидке дозрівання етнічної самосвідомості багатьох шістдесятників у національну, наприклад, одним лише пунктом «Закону про зв'язок школи з життям» (1958 р.), де йшлося про те, що вивчення учнями національної мови в російських школах союзних республік є обов'язковим і здійснюється за бажанням батьків. Можна було не вивчати українську мову, живучи в Україні, однак вивчення російської, англійської чи німецької мови вважалось обов'язковим. Така образлива зневага до національної культури закономірно мала викликати протест. І це лише один приклад загального ставлення держави до проблеми національних відносин.

Якщо продовжувати логічну лінію щодо традиції, то не

можна обминути й «західноукраїнського фактора». Приєднання західноукраїнських земель означало не тільки розширення географічного простору великої імперії. Хоч як це не видавалося б парадоксальним, але саме радянська влада здійснила віковичну мрію поколінь української інтелігенції й назавжди об'єднала західних і східних українців у межах однієї державної спільноти. Інтелектуали-«західняки» принесли з собою орієнтацію на західний тип духовної культури, приховану, а іноді й явну відчуженість від радянських цінностей, досить високий рівень національної свідомості. І головне — вони були в тій чи іншій мірі причетні до безпрецедентної боротьби ОУН—УПА за національне визволення України. Вони теж виступали носіями традиції, але дещо відмінної від традицій східноукраїнської інтелігенції. Багато з них не потребували складної еволюції від повної лояльності державі до незгоди з окремими аспектами її діяльності, а потім і до протистояння. Вони від самого початку просто були нелояльними, хоча саме життя примушувало їх до мімікрії. Взаємовплив «західняків» і «східняків» приніс користь: перші були носіями якісно іншої духовно-політичної традиції й досвіду, останні — своєю відвертістю, активною життєвою позицією, наївним романтизмом підштовхнули своїх однодумців до активніших дій в рамках системи.

Одним із найбільш вагомих зрушень періоду «відлиги» була поява серед нового покоління інтелігенції цілої плеяди яскравих індивідуальностей, особистостей, яких система не встигла затиснути в свої рамки або придушити. Сформувалася група людей, здатних стати духовними лідерами, організаторами тощо. Для інтелігенції, в якій принцип колективізму закарбувався на рівні підсвідомості, це мало принципове значення. Культивуючи творчу індивідуальність, оригінальність самовираження, вона все ж таки прагнула до згуртування однодумців, а таке згуртування значно полегшувалося наявністю постатей, на які можна було б орієнтуватися. Звісно, згодом, коли система запрацювала за старими законами, почалося полювання на такі індивідуальності. Частина вдалося абсорбувати політикою «пряника», частину залякати «батоном», інших — просто знищити або ізолювати від суспільства, однак повністю ліквідувати це явище не вдалося, бо змінилася час, обставини, зменшилася міць самої системи. Водночас слід зазначити, що коло цих особистостей було дуже вузьким, а процес відтворення яскравих індивідуальностей владі вдалося загальмувати. Наслідки її зусиль з усією наочністю проявляються в нашому сьогоденні. Втім, на той час поява

такої плеяди мала величезне значення для кристалізації нонконформістської інтелігенції.

Врешті-решт, із накопиченням «критичної маси» обставин, які зумовили часткове роздержавлення певної групи інтелігенції, розгорнувся й почав набирати сили процес взаємного відчуження держави і цієї частини інтелігенції. Спочатку це відчуження відбувалося на емоційному рівні, згодом воно поглибилося, перейшло на рівень ідеологічного і, зрештою — політичного протистояння. Відчуженість нонконформістської інтелігенції від держави не була з самого початку повною і всеохоплюючою й стосувалася лише окремих аспектів їхніх відносин. Однак із часом політика держави, спрямована на придушення інакомислення, спровокувала майже повне відчуження інакодумців, перетворення їх на активних дисидентів і опозиціонерів. Цікаво й те, що під час горбачовської «перебудови» ступінь відчуження знову став меншим, оскільки частина дисидентів укотре вже перейнялася старими ілюзіями щодо можливості демократизації системи.

Американський дослідник Я. Білоцеркович, який побудував своє дослідження дисидентського руху в Україні саме на концепції відчуження, цілком правомірно стверджує, що головним джерелом відчуження був конфлікт цінностей. Він наводить своєрідний реєстр тих сфер, де цей конфлікт проявився з найбільшою очевидністю.

«1. Національне самовизначення України проти політичного підкорення її СРСР.

2. Мовний, культурний та етнічний плюралізм замість русифікації і національної асиміляції.

3. Свобода релігії замість репресій та переслідувань її і активного запровадження атеїзму.

4. Верховенство особи над державою і суспільством проти верховенства партії, держави і суспільства над особою.

5. Демократичні свободи слова, преси, зібрань, організацій, виборів, права на еміграцію проти авторитарних обмежень свободи слова, зібрань, організацій, виборів і права на еміграцію.

6. Влада закону проти підкорення закону інтересам партії і держави.

7. Збалансований економічний розвиток, децентралізація, свобода профспілок, право на страйк і повна зайнятість замість надто централізованої командної економіки, орієнтованої мілітарно, контрольованих партією профспілок і відсутності права на страйк.

8. Соціальна і національна рівність замість соціальної і національної нерівноправності і дискримінації»².

Ця класифікація майже повністю охоплює «больові точки» стосунків держави і нонконформістської інтелігенції, хоча й не відбиває хронологічного змісту розгортання конфлікту. Варто, очевидно, звернути увагу й на те, як розгортався процес відчуження з точки зору відносин радянської системи та інтелігенції. Спочатку з боку останньої спостерігалися здебільшого спроби вдосконалити систему зсередини. Основні її цінності не піддавалися сумніву, переважала думка, що всі недоліки системи зумовлені спотворенням цих цінностей. Згодом спостерігаються намагання вийти за рамки системи, або ж залишатися в ній, не виконуючи при цьому всього необхідного комплексу її настанов. Остання стадія відчуження — майже повне протиставлення себе системі, спроби заперечити її цілком і повністю.

Бласну версію відчуження (не вживаючи проте цього терміна) української інтелігенції від держави й радянської системи в цілому дає канадський дослідник Б. Кравченко. Виникнення невдоволення, незгоди і, зрештою, відкритих форм дисидентства серед інтелігенції він пов'язує з причинами соціально-економічного характеру. На його думку, суперництво між російською та українською інтелігенцією за «місце під сонцем» складалось явно не на користь останньої завдяки політиці центру. Соціальні амбіції (чи сподівання) значної частини української інтелігенції залишалися нереалізованими, внаслідок чого й виникало невдоволення, яке природно набуло форми незгоди з національною політикою тоталітарної держави³. Гадається, ця конструкція має безпосереднє відношення до Марксової теорії відчуження, зокрема, того її аспекту, який стосувався економічного відчуження й конкуренції. В усякому разі, це досить цікавий, хоча й, мабуть, дещо однобічний підхід до проблеми виникнення напруженості та незгоди в стосунках держави й інтелігенції. Безумовно, момент «матеріального конфлікту» був наявним, однак навряд чи він мав першорядне значення й вагу. Він скоріше підживлював інші сфери конфлікту, виконував функцію каталізатора.

Наостанок згадаємо ще один підхід до проблеми конфлікту й відчуженості між українською інтелігенцією і державою. Аналізуючи цю проблему, американський дослідник Кеннет Фармер звернувся до суто ідейних аспектів протистояння. Трактуючи рух опору в післясталінські часи як піднесення українського націоналізму (слово «націоналізм» вживається тут у широкому значенні, загальноприйнятому в західній соціології), він вважає, що коріння конфлікту гніздилися в протиставленні міфів, символів та ідеології

радянського суспільства й відповідних міфів, символів та ідеології «націоналістів»⁴. Це дуже цікавий підхід, особливо, якщо брати до уваги роль інтелігенції в русі опору 1960—80-х років. Проте цілком очевидно, що процес відчуження, виникнення інакомислення й дисидентства не зводився лише до зазначених аспектів. Крім того, викликає сумнів термінологія К. Фармера, зокрема термін «міф», який використовується для визначення суто конкретних історичних реалій.

Втім, кожен із згаданих дослідників додає нам розуміння причин, розентку й особливостей конфлікту між державою та інтелігенцією, виникнення руху опору 60—80-х років і ролі інтелігенції в ньому. Звернемось до підсумкового аналізу розвитку руху опору, його потенційних можливостей, деяких суттєвих рис.

Рух опору 60—80-х років був логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної боротьби. Його ідейно-політична еволюція — своєрідне повторення цих етапів. Згадаймо, що український національно-визвольний рух з кінця XIX ст. пройшов у своєму розвитку загалом такі етапи: аполітичне культурництво, формулювання ідеологічних постулатів, створення політичних партій і формулювання політичних вимог, збройна боротьба за визволення. Через ці етапи (за винятком останнього) пройшов і рух опору 60—80-х років. На початку 1980-х років він був майже придушений на етапі формулювання політичних вимог, однак у другій половині 80-х пройшов у своєму розвитку стадію створення політичних організацій. Базовими осередками руху стали міста, а міська інтелігенція традиційно взяла на себе роль організатора й головного учасника руху. За підрахунками Б. Кравченка, з 659 дисидентів 86 % належало до службовців (фактично — до інтелігенції), 13 % — до робітників і лише 1 % — до колгоспників⁵. Ці підрахунки приблизно збігаються з даними Я. Білоцерковича (він наводить дані стосовно 210 дисидентів): 84 % — інтелігенція і службовці, решта — робітники, і повна відсутність селян⁶. Зрозуміло, що наведені пропорції не відповідали представництву цих класів і соціальних груп у складі населення України.

Виняткова роль інтелігенції в русі опору 1960—80-х років цілком зрозуміла. Українське село, яке взагалі вирізнялося політичною інертністю, в попередній період радянської історії було надовго паралізоване масштабним кровопусканням 1930—1933 рр., скуте колгоспною системою й виснажене міграціями до міста. Більше того, воно поступово перетворювалося на своєрідну радянську Вандею. «Ре-

волюційний» робітничий клас, майже повністю зрусіфікований, ідеологічно затуманений міфами про його «провідну роль» у радянському суспільстві, орієнтувався більше на соціально-економічні проблеми і був здатний порушувати здебільшого питання «хліба і масла». Нарешті, інтелігенція, у своїй масі переведена на становище державних службовців, у більшості теж була не здатною на опір. Лише невелика частина її зважилася виступити проти системи й саме вона складала основу руху опору. З огляду на це варто з'ясувати, які професійні групи інтелігенції були найбільше представлені серед учасників руху. За даними Б. Кравченка, серед 584 осіб, про яких удалося зібрати точні відомості, гуманітарна інтелігенція (викладачі гуманітарних дисциплін, письменники й поети, науковці відповідних галузей, перекладачі й редактори тощо) становила майже 40 %. Представники точних наук, інженери, журналісти, юристи, викладачі цих дисциплін — становили близько 25 %. Решта припадає на робітників, служителів церкви, пенсіонерів тощо⁷. Традиція не змінилась, як і на початку ХХ ст. на чолі руху стояла гуманітарна інтелігенція. Водночас помітнішим став вплив таких груп інтелігенції, як юристи і журналісти, суспільствознавці. Саме вони відігравали вирішальну роль у формулюванні завдань руху, виробленні його ідеологічних постулатів.

Ситуацію початку століття нагадують і дані щодо соціального походження дисидентів. За підрахунками Я. Білоцерковича (щоправда, наведені ним дані не позначаються повнотою), 58,9 % дисидентів були вихідцями із селянства, 30,4 % — з інтелігенції і 10,7 % — з робітників⁸. Гадається, ця пропорція відповідає дійсності. Більшість провідних фігур руху належала до першого покоління міської інтелігенції. Це створювало проблему інтелектуальної культури руху опору, впливало на його культурно-політичний рівень, багатьом його учасникам доводилося самотужки надолужувати прогалини в освіті, витрачати час і сили на ті речі, які були б природними для вихідців із родин інтелігенції. Проте згадана особливість мала й позитивний бік: село було на той час менш зрусіфікованим, тому більшість вихідців із селянства характеризувалася досить високим рівнем національної свідомості, що було важливою умовою успішного розвитку руху.

З точки зору зрілості національної свідомості учасників руху опору, їхніх політичних орієнтацій, цікаво буде розглянути територіальний розподіл дисидентів. Б. Кравченко наводить такі дані: в містах і містечках їх зосереджувалося 92 %, решта — в сільській місцевості. З 749 врахо-

ваних осіб 283 (38 %) мешкали в Києві, 190 (25 %) — у Львові, в Івано-Франківській і Тернопільській областях — 70 (9 %), у Кримській області, Дніпропетровську, Одесі й Харкові (російськомовних регіонах) — 140 (19 %), у решті областей — менше 10 в кожній⁹. Отже, Київ і Західна Україна разом дали 72 % всіх дисидентів, що цілком відповідає провідній ролі цих регіонів у розвитку руху опору. Знов-таки це були традиційні осередки національного руху, також традиційно саме тут концентрувалася національно свідомо інтелігенція й саме тут відбувалися головні події руху опору.

Залишається навести дані про національний склад дисидентів. 77,2 % з них були українцями, 0,5 % — росіянами, 9,9 % належали до інших національностей (головним чином це були євреї і кримські татари). Національну належність 12,4 % із загальної кількості 942 осіб, як зазначає Б. Кравченко, визначити не вдалося. Ці дані не викликають подиву. Російська інтелігенція в Україні жила й працювала в умовах відносного ідеологічного комфорту і в усякому випадку не зазнавала утисків з національних мотивів, мала всі можливості розвивати національну культуру в рамках системи.

Гадається, наведені об'єктивні дані дають якщо й не повне, то досить чітке уявлення про соціальну, національну, територіальну, професійну структуру учасників руху опору і роль у ньому української інтелігенції. Виходячи з них, роль цю переоцінити неможливо. Разом із тим треба враховувати й ту обставину, що ця виняткова роль інтелігенції в русі опору 60—70-х років визначала не тільки його силу, але й була причиною його слабкості.

Кількість учасників руху була дуже малою. Навіть за досить скрупульозними підрахунками Б. Кравченка, коли до «дисидентів» зараховувались особи, які хоча б раз підписували якісь петиції чи листи протесту (а серед них траплялися й випадкові люди), їхня кількість у період 1960—1972 рр. не перевищувала 942 особи. Зрозуміло, що коло співчуваючих, тих, хто в тій чи іншій формі допомагав рухові, було ширшим, однак на кількісні показники ця обставина мало впливала. Після 1972 р. коло дисидентів фактично не розширювалося, наочним свідченням цього є склад Української Гельсінської групи. Можливо, мав рацію І. Лисяк-Рудницький, який зауважував, що мізерна кількість компенсувалася стійкістю дисидентів, які вперто протистояли переважаючим силам, а також тим, що в русі були представлені досить різноманітні професійні групи і майже всі регіони України¹⁰. Тут можна погодитися хіба що з те-

зою про стійкість руху, який продовжував існувати навіть у таборах. У цілому ж доводиться констатувати, що він був ізольований від ширшого соціального довкілля. Це було наслідком не тільки нестерпно важких умов його існування і розвитку, а й певної самоізоляції, викликаной слабкістю, аморфністю, відсутністю організаційної інфраструктури. Рух опору в 70-ті роки перетворився на своєрідний замкнений соціум, в якому діяли свої внутрішні закони, вироблялася своя етика, всередині якого налагоджувалися навіть нові родинні зв'язки. Це був паралельний світ, інша реальність, яка залишалася незнайомою і чужою мільйонам співвітчизників. Ця замкненість погано прислужилася дисидентам у період горбачовської перебудови, коли з'явилася можливість і необхідність конструктивної організаційної роботи в масах.

Саме з цієї точки зору, оцінюючи провідну роль інтелігенції в русі опору, варто звернути увагу на його інтелектуально-творчий потенціал. Перш за все підкреслимо, що інтелігенція, яка організовувала рух, постачала його ідеями, була носієм об'єктивних тенденцій у розвитку українського суспільства, вона відстоювала ідеї, які рано чи пізно мали реалізуватися на практиці (що врешті-решт і сталося). Чи внесли дисиденти щось нове в розвиток української політичної думки? Перш за все, в русі опору 1960—80-х років були політичні спрямування, які повторювали (можливо, навіть не усвідомлюючи цього) ідейну еволюцію своїх попередників. Зокрема, це стосується прихильників націоналізму і соціалізму. Чогось якісно нового в розробку ідейно-доктринальних моментів прихильники цих течій не внесли. Більшість дисидентів прагнула до поєднання демократичних принципів з найуніверсальнішими національними постулатами. В цьому відношенні вони були предтечею сучасної націонал-демократії. Суттєвою рисою більшості політико-ідеологічних конструкцій переважаючої частини представників цього напрямку було також прагнення легітимності. Іншою важливою особливістю руху опору була його орієнтація на загальнолюдські цінності. За своїми суттєвими ознаками він поступово набрав рис національно-визвольного руху, однак це не завадило більшості його учасників, відстоюючи інтереси власного народу, нації, сприймати ці інтереси саме в контексті загальнолюдських цінностей, утримуватися від націонал-екстремізму навіть щодо пануючої нації. Безперечно, цьому сприяло зближення з російськими дисидентами в спільній боротьбі проти тоталітаризму, а також та обставина, що частина російських демократичних сил нарешті стала з розумінням ставитися

Василь Симоненко. Початок 60-х років

Алла Горська. 60-ті роки

Зліва направо:
Євген Сверстюк, Іван Світличний, Іван Драч.
60-ті роки

Евсан - земля

За лугою поле на своїм
Землі квітуче, дотлі, нате,
На туди славну бачити
„Пилипівське-Василийське“

Стіпи переходять Сирган,
Тирса дорогою вкриває.
Килимівськ-муритівськ так,
Слава втирає.

Знає несеку свою,
Знає отрока-брата,
Як у жорсткий бою
Стіла втрачає;

Військо його паляло,
Поле укривши квітками...
Вітром сліди димало
За ворогами.

Сам він у сріднім бою
Трохи туди не дошлюв,
Здолану даймо свою
Отраду покинув.

Сторінка зошита з віршами М. Масютка

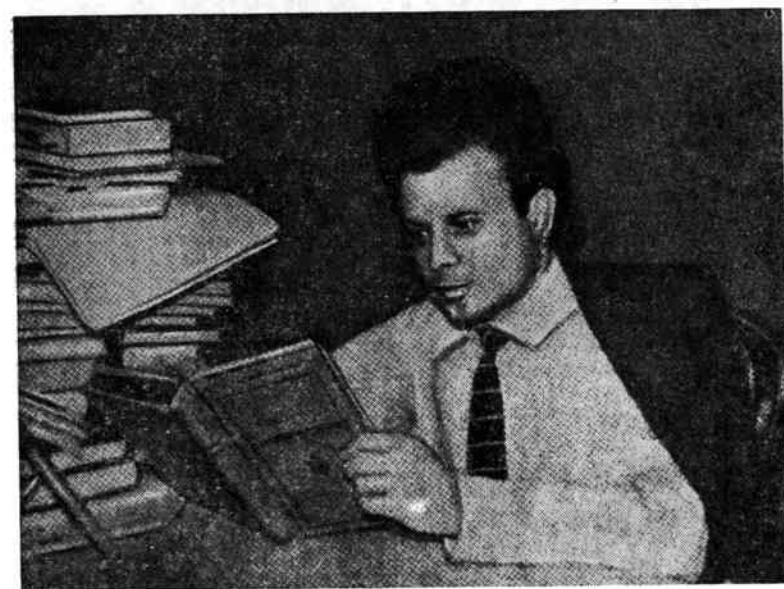
Панас Заливаха. 60-ті роки

Валентин Мороз. 60-ті роки

Іван Світличний і Алла Горська. 60-ті роки

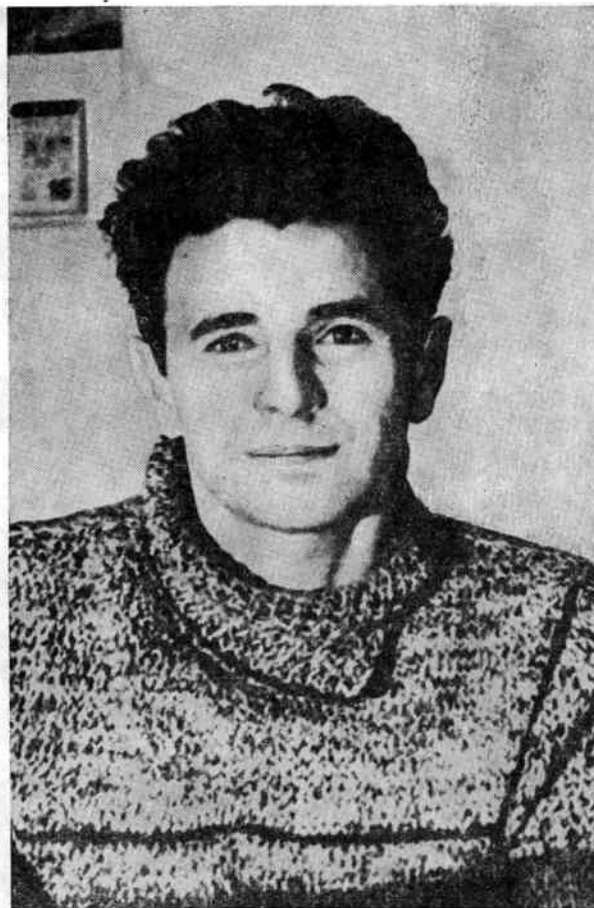
Михайло Осадчий. 60-ті роки

Святослав Караванський.
60-ті роки

З ліва направо: І. Драч, М. Вінграновський, Г. Сивокінь, Л. Світлична, М. Коцюбинська, І. Світличний. 60-ті роки

Євген Сверстюк. 60-ті роки

Стефанія Шабатура. Початок 60-х років

Сидять (зліва направо): І. Світличний, Е. Дворко, Є. Іванисенко, В. Іванисенко, В. Мацуй, Г. Дворко. Стоять: В. Стус, Л. Світлична, М. Коцюбинська, Д. Шумук, З. Генік-Березовська, М. Горинь. Осінь 1979 р.

Ніна Строката-Караванська. 70-ті роки

Василь Стус. На засланні.
Друга половина 70-х років

Вячеслав Чорновіл. На засланні. Серпень 1979 р.

Юрій Бадзьо з дружиною Світлою Кириченко. Січень 1972 р.

Світлана Кириченко (з портретом чоловіка). Перша половина 80-х років

Зліва направо: Оксана Мешко, Віра Лісова, Ольга Горинь, Михайлина Коцюбинська, Надія Світлична, Дарка Гусяк, Алена Пашко, Валентина Чорновіл (сестра В. Чорновола). Початок 70-х років

Євген Пронюк з дружиною Галиною Дідківською. 1979 р.

Микола Плахотнюк. На засланні. Кінець 70-х років

Ігор Калинець з донькою. 1979 р.

Ірина Калинець, Стефанія Гнатенко, Людмила Шереметьєва. Початок 80-х років

СИН ПРИСЛАВ МЕНІ МАЛЮНОК ПЕЯШИЙ.
У КЛІТКУ АРКУШ, АНАНІМІ
СЛОМАШИНА ДЯДЯ ВАНЯ, ВЕРШНИК,
А В КУТОЧКУ - СОНЦЕНА ДУСІМ.

ТІ КЛІТИНИ СТИСКУЮТЬ МАШИНУ
СЛОНИ НА ВОЛЮ РВЕТЬСЯ І ПОГОГІВ
ДЯДЯ ІВАН В ДУМКАХ НА ВОЛЮ ЛИНІ
ПЕРЕДЧАСНО В КЛІТЦІ ПОСИВІВ.

ДИТЯНА ДУМКА Б'ЄТЬСЯ В ГРАТИ,
МОВ БЕЗСИЛ'Я ПТАШЕННЯ КРИЛЬЦІ
НАЩО ТОБІ, СИНУ, ЗМАЛКУ ЗНАТИ
ТЕ, ЧОГО В ЖИТТІ ЗАЗНАЛИ МИ.

СИНУ, В КЛІТКАХ НЕ МАЛЮЙ, НЕ
ЧИСТИЙ ПРОСТІР ХАЙ НЕ ЗНАЄШ ^{ТРЕБА} МЕЖ
СВІТ ШИРОКИЙ І ВИСОКЕ НЕБЕ
В КЛІТКУ ВСЕ ДАНО НЕ ЗАЖЕНЕШ.

Надія Світлична. 70-ті роки

Валерій Марченко на засланні. 70-ті роки

Зіновій Антонюк.
Початок 80-х років

Юрій Литвин.
Кінець 70-х років

Зліва направо: Микола Руденко, його дружина Раїса, Зінаїда Григоренко та її чоловік — Петро Григоренко. 1976 р.

Олексій Тихий. 70-ті роки

Оксана Попович. Перша половина 70-х років

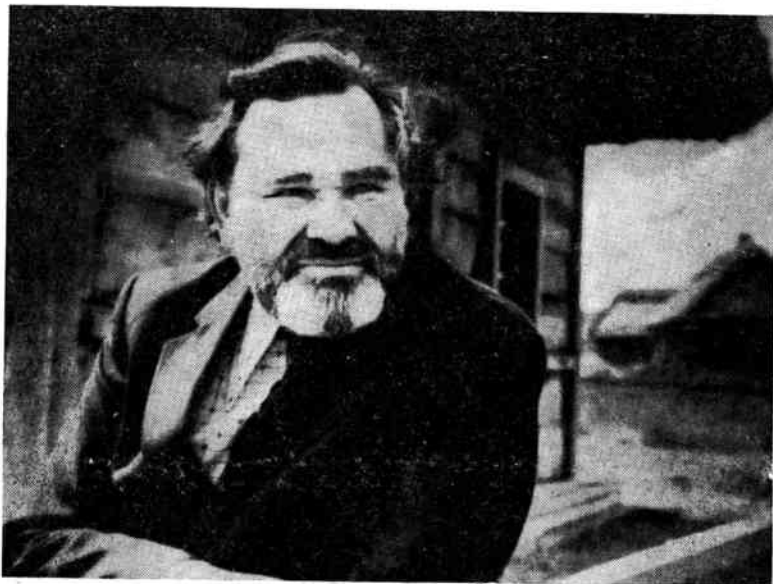
Ольга Гейко-Матусевич. Друга половина 70-х років

Микола Матусевич.
Середина 70-х років.

Петро Розумний.
Кінець 70-х років

Микола Руденко. 80-ті роки

Зліва направо: Стефанія Петраш-Січко, Василь Січко, Оксана Мешко, Петро Січко, Оксана Січко. 70-ті роки

Зліва направо: Василь Долішній, Олена Антонів, Зіновій Красівський. Побачення на засланні. Кінець 70-х років

Надія Світлична та Леонід Плющ. США, 1978 р.

Левко Лук'яненко в ранзі посла України в Канаді з дружиною Надією, біля будинку посольства в Оттаві, подарованого родиною Гуцуляків (на фото праворуч). 1993 р.

Микола Руденко, Віра Лісова з сином, Євген Сверстюк, Василь Лісовий. Друга половина 80-х років

до «української проблеми», позбавляючись імперського синдрому.

Отже, навіть побіжний аналіз ідейного доробку руху опору 60—80-х років показує, що в галузі стратегічних завдань нічого принципово нового вироблено не було (і це зрозуміло, якщо взяти до уваги, що становище України в СРСР мало змінилося в порівнянні з її становищем у складі Російської імперії, це ж стосується й української інтелігенції). Звичайно, можна зауважити, що змінилася тактика (в порівнянні з найближчими попередниками — ОУН — УПА), однак прагнення до легітимності й легальності було характерним і для українських ліберал-демократів початку ХХ ст.

Умови існування й розвитку руху опору спричинили також бідність конструктивних моментів у політичних програмах дисидентів. Більшість творів самвидаву присвячені констатації становища України в складі СРСР (утисків культури, мови тощо) та іншим моментам негативної критики. Альтернативних конструктивних програм майже не висувалося. Вони були помітні хіба що в діяльності групи київських інтелектуалів (В. Лісовий, Є. Пронюк, Ю. Бадзьо), однак розвинути їх у повній мірі не вдалося через репресії. Рух опору постійно перебував у стані активного самозахисту, в якому дуже важко було зосередитися на формуванні конструктивних програм. Давалося визнавати також провінційне становище української культури, яке програмувало відповідний рівень осмислення інтелігенцією своїх завдань, рівень інтенсивності репресій проти інакодумців, українські несприятливі умови розвитку руху опору, коли доводилося жертвувати якістю інтелектуальних вправ на догоду більш рутинній, буденній «організаційній» роботі.

Завершуючи цей узагальнюючий портрет руху опору 1960—80-х років, зрозуміло, далеко не повний, фрагментарний, хотілося б звернути увагу на моральний зміст цього явища. Дисиденти протистояли системі в умовах переважно ворожого ставлення до них з боку більшості. Вони добре знали, що їх очікують матеріальні злидні, переслідування, табори, знущання, тортури і смерть. І все ж таки (за окремими винятками) залишалися вірними собі і своїй правді. В суспільстві, де панувала подвійна мораль, така позиція набувала неоціненної ваги. Не варто ідеалізувати учасників руху опору як людей, іконізувати їх кожного окремо. Однак у цілому це явище — незгода, боротьба проти несправедливості в умовах, коли більшість мовчала й пристосовувалася, — мало величезне значення перш за все для майбутнього. В цьому розумінні можна сміливо стверджувати,

що доки існує «людина незгодна», доти взагалі існує людина. В 1981 р. І. Лисяк-Рудницький, оцінюючи подвижницьку діяльність інакодумців, писав: «Жертовність цих відважних чоловіків і жінок свідчить про незламність духу української нації, їх боротьба за людські і національні права відповідає загальній тенденції прогресу людства в дусі свободи»¹¹. Цими словами відомого дослідника українства й хотілося б завершити нашу книгу.

Київ — Львів — Київ. 1992—1994

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Передмова

¹ *Birch J.* The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. London: The Ukrainian Information Service, 1971.

² *Ibid.* P. 46.

³ *Farmer Kenneth C.* Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague—Boston; London, 1980.

⁴ *Bilocerkowycz Jaroslaw.* Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation Boulder and London, 1988.

⁵ *Ukraine after Shelest.* Edmonton, 1983.

⁶ *Krawchenko Bohdan.* Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. Edmonton, 1985.

⁷ *Senkus Roman.* Iurii Badz'o: a Biographical Note // Journal of Ukrainian Studies. 1984. № 16. Vol. 9. P. 71—73; *Himka John Paul.* Leonid Pliushch: The Ukrainian Marxist Resurgent // Journal of Ukrainian Studies. 1980. № 2. Vol. 5. P. 61—79; *Rudnytsky Ivan L.* The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents // Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P. 477—487 та ін.

⁸ *Алексеева Людмила.* История инакомыслия в СССР. Вильнюс; Москва, 1992.

⁹ Див., напр.: *Бадзьо Юрій.* Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС Нью-Йорк: Закордонне представництво Української Гельсінкської групи (Далі: УГГ), 1980; *Литвин Юрій.* Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи. Нью-Йорк: Закордонне представництво УГГ. 1981 та ін.

¹⁰ Див.: *Гриценко О.* Поети довгої зими // Прапор. 1990. С. 159—170; *Алтунян Г.* Як я став особливо небезпечним // Україна. 1990. № 47; *Макаров А.* Що сказати втомленим і розчарованим? // Поезія. 1990. Вип. 2. *Сверстюк Є.* Любов, що долає страх // Україна. 1990. № 19; *Холодний М.* Окопи Віктора Некрасова // Донбас. 1990. № 1; *Коцюбинська М.* Через два десятиліття // Слово і час. 1990. № 7; *Дзюба І.* Більший за самого себе // Наука і культура: Україна. К., 1989. С. 310—323; *Лук'яненко Левко.* Сповідь у камері смертників. К., 1991; *Горинь Михайло.* Ми мріяли про незалежну державу // Зустрічі (Варшава), 1991. № 2 та ін.

¹¹ *Сверстюк Євген.* Шістдесятники і Захід // Блудні сини України. К., 1993. С. 23—32.

¹² Див.: Українська інтелігенція під судом КГБ. Сучасність, 1970; Широке море України: Документи самвидаву України. Париж; Балтимор, 1972; Погром в Україні. 1972—1979: Зошити українського самви-

даву. Сучасність, 1980. Вип. 1; Українська Гельсинкська група. 1978—1982: Документи і матеріали. Балтимор; Торонто, 1983; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: У 3 т. Сучасність, 1983. Т. 3; Вісник репресій в Україні (Періодичне видання Закордонного представництва УГГ). 1979—1985. Нью-Йорк, 1979—1985 та ін.

Діти і пасинки «відлиги»

- ¹ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1981. Т. 13. С. 194—212.
- ² Див.: *Lewytzkij B. Politics and Society in Soviet Ukraine*, 1953—1980. Edmonton, 1984; *Субтельний О.* Україна. Історія. К., 1992 та ін.
- ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ). Ф. 1, оп. 16, спр. 85, арк. 248.
- ⁴ Див., напр.: *Назаренко Н. К.* вопросу о научной разработке истории КПУ // Коммунист Украины. 1957. № 5; *Кравцев И.* «Национал-коммунизм» — идеологическая диверсия империализма и его агентура в рабочем движении // Там же. № 7. С. 26—36 та ін.
- ⁵ Виступ Івана Світличного на вечорі пам'яті Василя Симоненка в Київському медінституті у грудні 1963 року // Укр. вісник. 1971 (Січ.). Вип. 4. (Лондон, 1971). С. 76.
- ⁶ *Сверстюк Е.* Шестидесятники і Захід // Брудні сини України. К., 1993. С. 26.
- ⁷ Інтерв'ю з Л. Танюком. 22.03.1994.
- ⁸ Інтерв'ю з Г. Зубченко. 04.05.1994.
- ⁹ Інтерв'ю з Л. Танюком. 22.03.1994.
- ¹⁰ *Певний Богдан.* Трагедія Алли Горської: погляд із закордону // Слово і час. 1991. № 11. С. 69; Інтерв'ю з Л. Танюком. 22.03.1994.
- ¹¹ Інтерв'ю з М. Косівим. 07.04.1992.
- ¹² *Горинь М.* Ми мріяли про незалежну державу // Зустрічі (Варшава). 1991. № 2. С. 43.
- ¹³ Промова секретаря ЦК КПРС Л. Ф. Ільчова на зустрічі керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва // Рад. Україна. 1963. 10 берез.
- ¹⁴ Висока ідейність і художня майстерність — велика сила радянської літератури і мистецтва. Промова М. С. Хрушова на зустрічі керівників партії і уряду з діячами літератури і мистецтва 8 березня 1963 року // Літ. Україна. 1963. 15 берез.
- ¹⁵ Курс — лєнінський, мета — комунізм! // Там же. 18 берез.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Мистецька інтелігенція одностайна // Там же. 26 берез.
- ¹⁸ Жити і творити для народу, в ім'я торжества комунізму // Рад. Україна. 1963. 10 квіт.
- ¹⁹ *Скаба А.* Коммунистическое воспитание трудящихся — важнейшая задача партийных организаций // Коммунист Украины. 1963. № 5. С. 30.
- ²⁰ *Новиченко Л.* Большая ответственность художника перед народом // Коммунист Украины. 1963. № 4. С. 63—70; *Кобыльников А.* (проходчик шахты). Воспевайте жизнь и труд народа! // Там же. № 5. С. 44—45.
- ²¹ Див.: Там же. № 5. С. 46—48; Сучасна література і проблеми критики // Літ. Україна. 1963. 5 квіт.; *Дмитерко Любомир.* Революцією мобілізовані і покликані // Літ. Україна. 1963. 2 квіт. та ін.
- ²² *Збанацкий Ю.* Быть идейным борцом за великое дело партии // Коммунист Украины. 1963. № 5. С. 47.

²³ *Кошелівець Іван.* До сучасної літературної ситуації на Україні // Сучасність. 1973. Ч. 7/8. С. 101.

²⁴ Див., напр.: *Мазуркевич О.* Коли критиці бракує науковості // Літ. Україна. 1965. 2 лип.; *Денисюк І., Моторнюк І.* Сперечаймося ж по-науковому! // Там же. 1965. 27 серп.; *Зуб Іван.* Обрії критики // Там же. 1965. 29 черв.; *Дзевєрин И.* В удивительном мире критических импульсов // Лит. газета. 1965. 15 мая; *Косів М.* Перегук геніїв... чи перекручення фактів // Жовтень. 1965. № 6; *Дзюба І.* У дивосвіті рідної хати // Дніпро. 1965. № 4 та ін.

²⁵ Виступ Івана Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю з дня народження В. Симоненка // Укр. вісник. 1971 (Січ.). Вип. 4. (Лондон, 1971). С. 88—89.

²⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6004, арк. 7.

²⁷ Див.: Рад. Україна. 1965. 15 квіт.

²⁸ *Дзюба Іван.* Пояснювальна записка // Сучасність. 1968. Ч. 8. С. 87—94.

²⁹ Хроніка // Укр. вісник. 1972 (Берез.). Вип. 6. (Париж; Балтимор, 1972). С. 123—124.

³⁰ Українська інтелігенція під судом КГБ. Сучасність, 1970. С. 192—194.

³¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6003, арк. 17.

³² Там же. Арк. 19—20.

³³ Укр. вісник. 1971 (Січ.). Вип. 4. (Лондон, 1971). С. 8—9.

³⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 6, спр. 3799, арк. 42.

³⁵ Там же. Оп. 24, спр. 5905, арк. 46.

³⁶ Там же. Оп. 6, спр. 3917, арк. 165—168.

³⁷ О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959—1965 годы // Правда. 1959. 18 янв.

³⁸ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 230—231.

³⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 85, арк. 248.

⁴⁰ Там же. Арк. 251.

⁴¹ Уголовный кодекс Украинской ССР. К., 1983. С. 62—63.

⁴² ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 4302, арк. 6, 7, 23, 25.

⁴³ Там же. Оп. 16, спр. 85, арк. 247.

⁴⁴ Там же. Арк. 243.

⁴⁵ Там же. Спр. 109, арк. 528.

⁴⁶ Там же. Арк. 426, 427.

⁴⁷ Там же. Арк. 428.

⁴⁸ Там же. Спр. 85, арк. 247.

⁴⁹ Там же. Оп. 24, спр. 4537, арк. 111.

⁵⁰ Львівський державний обласний архів (Далі: ЛДОВА). Ф. 3, оп. 8, спр. 92, арк. 131.

⁵¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 77, арк. 2.

⁵² *Кандиба Іван.* Першому секретареві ЦК КП України Шелестові Петрові Юхимовичу // Сучасність. 1967. Ч. 12. С. 64.

⁵³ ЛДОВА. Ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 18.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ *Кандиба Іван.* Вказ. праця. С. 65.

⁵⁶ *Лук'яненко Левко.* Сповідь у камері смертників. К., 1991. С. 21.

⁵⁷ Там же. С. 23.

⁵⁸ Інтерв'ю з І. Кандибою. 24.07.1992.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ ЛДОВА. Ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 35.

⁶¹ Розширений проект програми Української Робітничо-Селянської Спілки (УРСС). С. 3 // Машинопис з особистого архіву Л. Лук'яненка.

⁶² Там же. С. 6.

- ⁶³ Нотатки учасника 1-ї наради спілки боротьби за демократизацію // Там же. С. 5—6.
- ⁶⁴ Кілька вступних слів до програми УРСС 1959 р. // Там же. С. 1.
- ⁶⁵ Інтерв'ю з І. Кандибою. 24.07.1992.
- ⁶⁶ Нотатки учасника... // Машинопис з особистого архіву Л. Лук'яненка. С. 3, 5.
- ⁶⁷ Лук'яненко Левко. Сповідь у камері смертників. С. 19.
- ⁶⁸ Розширений проект програми УРСС // Машинопис з особистого архіву Л. Лук'яненка. С. 7.
- ⁶⁹ Нотатки учасника... // Там же. С. 8.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Розширений проект програми УРСС. С. 9—23 // Там же.
- ⁷² Нотатки учасника... // Там же. С. 9—10.
- ⁷³ Там же.
- ⁷⁴ ЛДОА. Ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 32.
- ⁷⁵ Українські юристи під судом КГБ. Сучасність, 1968. С. 81.
- ⁷⁶ Вступне зауваження (до «Нотаток учасника...») // Машинопис з особистого архіву Л. Лук'яненка.
- ⁷⁷ Вірун С. Лист політв'язня до голови Спілки письменників України О. Гончара // Сучасність. 1968. Ч. 1. С. 59.
- ⁷⁸ Українські юристи під судом КГБ. С. 78.
- ⁷⁹ Там же. С. 103—105; ЛДОА. Ф. 3, оп. 8, спр. 437, арк. 32.
- ⁸⁰ Українські юристи під судом КГБ. С. 25—27.
- ⁸¹ Кандиба Іван. Першому секретареві... // Сучасність. 1967. Ч. 12. С. 50—51.
- ⁸² З приводу процесу над Погружальським // Там же. 1965. Ч. 2. С. 82.
- ⁸³ Архів Служби безпеки України (СБУ). Спр. 67 336, т. 19, арк. 37 зв.
- ⁸⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 112—116.

Інакомислення: існування як форма опору

- ¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 23—25.
- ² Там же. Арк. 25.
- ³ Українська інтелігенція під судом КГБ. Сучасність. 1970. С. 192—193.
- ⁴ Протокол закритих партійних зборів парторганізації Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР від 11 листопада 1965 р. С. 4 // Особистий архів М. Коцюбинської.
- ⁵ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 15—18.
- ⁶ Осадчий Михайло. Більмо. Лондон, 1972. С. 26.
- ⁷ Горинь Михайло. Ми мріяли про незалежну державу // Зустрічі. 1991. № 2. С. 48.
- ⁸ Архів СБУ. Спр. II 22678, т. 1, арк. 212 зв.
- ⁹ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 63, 71.
- ¹⁰ Там же. С. 188—189.
- ¹¹ Ferment in the Ukraine. Documents by V. Chornovil, I. Kandyba, L. Lukyanenko, V. Moroz and others. Woodhaven, 1973. P. 7.
- ¹² Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 123.
- ¹³ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 42.
- ¹⁴ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 118—160.
- ¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 88.
- ¹⁶ Лихо з розуму. Львів, 1991. С. 35, 274.
- ¹⁷ Там же. С. 306.
- ¹⁸ Там же. С. 53.

- ¹⁹ ЛДОА. Ф. 3, оп. 9, спр. 225, арк. 61.
- ²⁰ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 164, 166.
- ²¹ ЛДОА. Ф. 3, оп. 9, спр. 225, арк. 61—62.
- ²² Осадчий Михайло. Більмо. С. 42—43.
- ²³ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 171—172.
- ²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 44.
- ²⁵ Там же. Арк. 41.
- ²⁶ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 185—186.
- ²⁷ Там же. С. 188—189.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ ЛДОА. Ф. 3, оп. 9, спр. 225, арк. 62.
- ³⁰ Ferment in the Ukraine. P. 2.
- ³¹ Архів СБУ. Спр. 67 336, т. 19, арк. 341, додатковий.
- ³² ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 37—39.
- ³³ Там же. Арк. 46—50.
- ³⁴ Там же. Арк. 51—54.
- ³⁵ Там же. Арк. 87—90.
- ³⁶ Там же. Арк. 69—74.
- ³⁷ Там же. Арк. 56—59.
- ³⁸ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 194—197.
- ³⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 60—61.
- ⁴⁰ Там же. Арк. 63—64.
- ⁴¹ Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С. // Укр. вісник. 1987. № 7. С. 30.
- ⁴² ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6313, арк. 33.
- ⁴³ Осадчий В. Про містера Стецька і великомученицьке жабеня // Перець. 1966. № 17. С. 3.
- ⁴⁴ Літ. Україна. 1965. 20 жовт.
- ⁴⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 8, спр. 3290, арк. 166.
- ⁴⁶ Там же. Арк. 170.
- ⁴⁷ Там же. Арк. 166.
- ⁴⁸ Там же. Оп. 24, спр. 6143, арк. 8—16.
- ⁴⁹ Там же. Оп. 6, спр. 3954, арк. 21—22.
- ⁵⁰ Дерев'янка Татьяна. Вернемся в 1965-й // Искусство кино. 1990. № 12. С. 61.
- ⁵¹ Див.: Літ. Україна. 1967. 7, 17 лют.
- ⁵² Див.: Молодь України. 1967. 25 лют.
- ⁵³ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6143, арк. 3, 61, 62.
- ⁵⁴ Там же. Спр. 6160, арк. 145—146.
- ⁵⁵ Там же. Арк. 153.
- ⁵⁶ Там же. Спр. 6313, арк. 24—25.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ Там же. Арк. 104.
- ⁵⁹ Там же. Арк. 157.
- ⁶⁰ Там же. Арк. 51—52.
- ⁶¹ Там же. Оп. 8, спр. 3343, арк. 3.
- ⁶² Ferment in the Ukraine. P. 182.
- ⁶³ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 106, арк. 82—84.
- ⁶⁴ Див.: Кравчук Петро. Інформативна довідка // Дніпро. 1990. № 4. С. 125—137.
- ⁶⁵ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 46.
- ⁶⁶ Ведомости Верховного Совета УССР. 1966. № 44. С. 273.
- ⁶⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6306, арк. 101—102.
- ⁶⁸ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 201—209.
- ⁶⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6306, арк. 101.
- ⁷⁰ Українська інтелігенція під судом КГБ. С. 212.
- ⁷¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 5.

- ⁷² ЦДАГОУ. Ф. оп. 24. Спр. 6313, арк. 30—31.
⁷³ Арешти і судові процеси в Івано-Франківському // Сучасність. 1969. Ч. 3. С. 101.
⁷⁴ Там же. С. 102.
⁷⁵ Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. С. 206.
⁷⁶ Підраховано за: Ferment in the Ukraine. Р. 192—196.
⁷⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 20, арк. 147—148.
⁷⁸ На шаблях сидіти жорстко // Київ. 1990. № 12. С. 144.
⁷⁹ Білокінь Сергій. Життя і смерть Алли Горської // Розбудова держави. 1992. № 4. С. 49.
⁸⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 20, арк. 24—28.
⁸¹ Див., напр.: Дігтяренко Г. Я бачу життя не таким // Зоря. 1968. 6 квіт.; Ходінов В. Минувшина і сучасні інтелектуали // Червоний гірник. 1968. 10 квіт. та ін.
⁸² Лист творчої молоді Дніпропетровська // Сучасність. 1969. Ч. 2. С. 78—85.
⁸³ Гончар Олександр. Слово на вечорі 3 квітня 1968 року // Укр. вісник. 1987. № 8. (Балтимор; Торонто, 1988). С. 162.
⁸⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 20, арк. 44—48.
⁸⁵ Див.: Potichnyj P. J. The Ukraine and the Czechoslovak Crisis. Cambridge, 1970.
⁸⁶ Див.: Алексеева Л. Вказ. праця. С. 213, 221, 224, 229.
⁸⁷ Інтерв'ю з М. Коцюбинською. 31.01.94.
⁸⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 32, спр. 467, арк. 43—44.
⁸⁹ Там же. Оп. 25, спр. 20, арк. 174.
⁹⁰ Там же. Арк. 172—194.
⁹¹ Там же. Оп. 10, спр. 339, арк. 177.
⁹² Там же. Арк. 180—181.
⁹³ Там же. Арк. 181.
⁹⁴ Там же. Арк. 182—184.
⁹⁵ Там же. Спр. 183, арк. 67.
⁹⁶ Там же. Оп. 25, спр. 183, арк. 26.
⁹⁷ Там же. Арк. 84—89.
⁹⁸ Заява поета Миколи Холодного на ім'я секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренко та голови СПУ О. Гончара // Укр. вісник. 1972. № 6. (Париж; Балтимор, берез. 1972). С. 120—121.
⁹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 107, 109—110.
¹⁰⁰ Укр. вісник. Вип. 6. С. 157.
¹⁰¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 339, арк. 186.
¹⁰² Там же. Арк. 187—188.
¹⁰³ Укр. вісник. 1971. Вип. 1. (Париж; Балтимор, 1971). С. 26—29.
¹⁰⁴ Там же. С. 30—34.
¹⁰⁵ Архів СБУ. Спр. 032915, т. 1, арк. 87; Т. 5, арк. 123.
¹⁰⁶ Алексеева Л. Вказ. праця. С. 228.
¹⁰⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 205, арк. 82—87.
¹⁰⁸ Рад. Україна. 1970. 21 лип.
¹⁰⁹ Вісник репресій в Україні. 1980. Вип. 1—3. С. 4; Українська Гельсінкська Група: Документи і матеріали. 1978—1982. С. 101—102.
¹¹⁰ Вісник репресій в Україні. 1980. Вип. 9. С. 13—16.
¹¹¹ Архів СБУ. Спр. П 19483, т. 4, арк. 84—89.
¹¹² Колишній вояк УПА пробував спалити себе на вулиці Києва // Сучасність. 1969. Ч. 8. С. 119.
¹¹³ Архів СБУ. Спр. П 19483, т. 4, арк. 59.
¹¹⁴ Укр. вісник. 1971. Вип. 4 (Лондон, 1971). С. 15—19.
¹¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 398, арк. 65.
¹¹⁶ Там же. Спр. 359, арк. 1—29.
¹¹⁷ Там же. Спр. 515, арк. 45.

- ¹¹⁸ Укр. вісник. Вип. 1. С. 107.
¹¹⁹ Там же.
¹²⁰ Горинь Михайло. Вказ. праця. С. 47.
¹²¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 26.
¹²² Там же. Арк. 27.
¹²³ Див.: Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Україна проти Москви (збірка статей): Видання ЗЧ ОУН. 1955. С. 251—315.
¹²⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 27—28.
¹²⁵ Там же. Арк. 28.
¹²⁶ Там же. Арк. 125—126.
¹²⁷ Там же. Арк. 131—132.
¹²⁸ Там же. Арк. 130—131.
¹²⁹ Інтерв'ю з В. Чорноволом. 09.12.1992.
¹³⁰ З приводу процесу над Погружальським // Сучасність. 1965. № 2. С. 81.
¹³¹ Там же. С. 84.
¹³² Горинь Михайло. Вказ. праця. С. 48.
¹³³ Інтерв'ю з В. Лісовим. 19.04.1994.
¹³⁴ Погром в Україні. 1972—1979. Зошити українського самвидав. Сучасність. 1980. Вип. 1. С. 10.
¹³⁵ Інтерв'ю з І. Дзюбою. 01.04.1994.
¹³⁶ Див.: Savaryn Mykhailo. Why capitulate?: Ivan Dzyubas Trauma // Journal of Ukrainian Graduate Studies. Fall 1977. Vol. 2. № 2. P. 54—61; Pelensky Jaroslaw. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963—1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // Ukraine in the Seventies. Oakville, 1975. P. 283—305.
¹³⁷ Rudnytsky Iv. L. The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents // Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P. 478—479.
¹³⁸ Дзюба Іван. Інтернаціоналізм чи русифікація? Сучасність. 1968. С. 32.
¹³⁹ Там же. С. 46—47, 63—74, 83, 90—94, 97—121, 129—133, 146—159 та ін.
¹⁴⁰ Там же. С. 50.
¹⁴¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 6313, арк. 3.
¹⁴² Плющ Леонід. У карнавалі історії. Сучасність. 1978. С. 220.
¹⁴³ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1475, арк. 117.
¹⁴⁴ Інтерв'ю з М. Коцюбинською. 31.01.1994.
¹⁴⁵ Цит. за: Rudnytsky Iv. L. Op. cit. P. 478.
¹⁴⁶ Укр. вісник. 1970. Вип. 1—2. С. 16.
¹⁴⁷ Літ. Україна. 1969. 5 серп.
¹⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 96—97.
¹⁴⁹ Молодь України. 1969. 10 верес.
¹⁵⁰ У президії СПУ // Літ. Україна. 1970. 6 січ.
¹⁵¹ Укр. вісник. 1970. Вип. 1—2. С. 19.
¹⁵² У президії СПУ // Літ. Україна. 1970. 6 січ.
¹⁵³ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 161, арк. 62.
¹⁵⁴ Див.: Стенчук Богдан. Що і як обстоює Іван Дзюба? К., 1969.
¹⁵⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 259, арк. 73—77.
¹⁵⁶ Там же. Арк. 77.
¹⁵⁷ Там же. Спр. 513, арк. 5—6.
¹⁵⁸ Див.: Лихо з розуму. Львів, 1991.
¹⁵⁹ Там же. С. 29.
¹⁶⁰ Архів СБУ. Спр. П 19996, т. 6, арк. 117.
¹⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 106, арк. 95—96.
¹⁶² Там же. Арк. 101.

- 163 Літ. Україна. 1968. 16 лип.
 164 Див.: Сучасність. 1969. Ч. 2. С. 76—81, 86—88.
 165 Архів СБУ. Спр. П 19 996, т. 6, арк. 43.
 166 Там же. Арк. 115—116.
 167 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 139, арк. 147.
 168 Там же. Арк. 148.
 169 Там же.
 170 Там же. Арк. 141.
 171 Архів СБУ. Спр. 49 483, т. 4, арк. 56.
 172 Див.: Мороз Валентин. Есеї, листи, документи. Сучасність. 1975. С. 17—68.
 173 Архів СБУ. Спр. 19 483, т. 4, арк. 55.
 174 Мороз Валентин. Серед снігів // Укр. суспільно-політична думка в 20 столітті: В 3 т. Сучасність. 1983. Т. 3. С. 259.
 175 Там же. С. 264.
 176 Там же. С. 269.
 177 Там же. С. 272.
 178 Мороз Валентин. Мойсей і Датан (Резюме) // Есеї, листи, документи. С. 72.
 179 Мороз Валентин. Хроніка опору // Там же. С. 114.
 180 Там же. С. 117.
 181 Rudnitsky Iv. L. Op. cit. P. 479.
 182 Мороз Валентин. Лекції з історії України. Торонто, 1982. С. 18.
 183 Радченко Я. Апостол і його штандарти // Рад. освіта. 1971. 14 серп.
 184 Лист творчої молоді Дніпропетровська // Сучасність. 1969. Ч. 2. С. 78—85.
 185 Див.: Цуканов В. Маска і обличчя наклепників // Зоря (Дніпропетровськ). 1970. 7 лют.; Виблай Л. Так, це зрада! // Прапор юності (Дніпродержинськ). 1970. 7 лют. та ін.
 186 Див.: Коваль Антін. Відкритий лист до депутатів Рад УРСР // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 3. С. 250—254.
 187 Інтерв'ю з В. Лісовим. 19.04.1994.
 188 Підраховано за: Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (ЦДА ВОВУ). Ф. 4506, оп. 1, спр. 107, арк. 2, 10—14; Спр. 140, арк. 9, 10—14.
 189 Там же. Спр. 115, арк. 68; Спр. 127, арк. 8.
 190 Там же. Спр. 138, арк. 16.
 191 Там же. Спр. 110, арк. 84—85.
 192 Там же. Спр. 133, арк. 46.
 193 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 32, спр. 456, арк. 33.
 194 Калинець Ігор. Пробуджена муза. Варшава, 1991. С. 440—441.
 195 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 515, арк. 4—5.
 196 Див., напр.: Широке море України: Документи самвидаву з України. Париж; Балтимор, 1972. С. 7—96; Свєрстюк Євген. Собор у риштованні. Париж; Балтимор, 1970.
 197 Див.: Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? // Широке море України. С. 241—310.
 198 Див.: Осадчий Михайло. Більмо. Лондон, 1972.
 199 Див.: Shumuk D. Life Sentence. Edmonton, 1984.
 200 Архів СБУ. Спр. 67 336, т. 19, арк. 178, 180.
 201 Дані наведені за: Від редакції // Укр. вісник. 1988. Вип. 7. (Балтимор; Торонто, 1988). С. 112—113; Алексеева Л. Вказ. праця. С. 22; Інтерв'ю з М. Косівим. 07.04.1992; Інтерв'ю з Л. Дашкевич. 23.07.1992; Інтерв'ю з В. Чорноволом. 09.12.1992.
 202 Укр. вісник. 1970 (Січ.—Трав.). Вип. 1—2. (Париж; Балтимор, 1971). С. 11.

- 203 Там же.
 204 Інтерв'ю з Є. Пронюком. 22.04.1994.
 205 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1024, арк. 68.
 206 Там же. Арк. 70.

Дисиденти. Опір як форма існування

- 1 Погром в Україні. 1972—1979. Сучасність, 1980. С. 15; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс; Москва. 1992. С. 231.
 2 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 398, арк. 54—55.
 3 Українські буржуазні націоналісти — найманці імперіалістичних розвідок: Прес-конференція в Києві // Літ. Україна. 1972. 6 черв.
 4 Архів СБУ. Спр. П 19483, т. 4, арк. 209—216.
 5 Погром в Україні. С. 15—16.
 6 Інтерв'ю з С. Шабатурою. 27.07.1992.
 7 Лівенцев Володимир. Про біле та чорне, або «інформацію» для дезінформації // Літ. Україна. 1972. 21 січ.
 8 Архів СБУ. Спр. 67336, т. 19, арк. 126.
 9 Українські буржуазні націоналісти...
 10 Інтерв'ю з М. Косівим. 07.04.1992.
 11 Інтерв'ю з Є. Пронюком. 22.04.1994.
 12 Див.: Сучасність. 1977. Ч. 10. С. 57—75.
 13 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1401, арк. 41.
 14 Огляди й нотатки // Сучасність. 1973. Ч. 10. С. 125.
 15 Хроніка поточних подій про репресії на Україні // Там же. 1972. Ч. 9. С. 122.
 16 Алексеева Л. Вказ. праця. С. 23.
 17 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1401, арк. 40.
 18 Архів СБУ. Спр. 67336, т. 19, арк. 483.
 19 Інтерв'ю з І. Калинцем. 22.07.1992.
 20 Калинець І. Пробуджена муза. Варшава, 1991. С. 450.
 21 Інтерв'ю з І. Калинцем. 22.07.1992.
 22 Плющ Леонід. У карнавалі історії. Сучасність, 1980. С. 217.
 23 Українська поезія на зубах кровожерного літературознавства // Укр. вісник (Вересень 1987). Київ; Львів. 1987. Вип. 8. С. 155.
 24 Архів СБУ. Спр. П 19483, т. 4, арк. 7—8.
 25 Листівка з України про арешти діячів української культури // Сучасність. 1972. Ч. 9. С. 109.
 26 Франко З. Відкритий лист // Рад. Україна. 1972. 2 берез.
 27 Селезненко Леонід. Відкритий лист // Робітнича газета. 1972. 8 лип.; Холодний Микола. На терези совісті // Літ. Україна. 1972. 7 лип.
 28 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 32, спр. 456, арк. 110, 117.
 29 Там же. Арк. 111—115.
 30 Погром в Україні. С. 138—166.
 31 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1475, арк. 109.
 32 Архів СБУ. Спр. 67336, т. 19, арк. 72.
 33 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 161, арк. 42.
 34 Там же. Арк. 43—52.
 35 Там же. Арк. 40.
 36 У президії СПУ // Літ. Україна. 1972. 3 берез.
 37 ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1494, арк. 47.
 38 Там же. Спр. 1475, арк. 118.
 39 Там же. Арк. 109.
 40 Там же. Арк. 110.
 41 Там же. Арк. 118.
 42 Там же. Арк. 116—122.
 43 Там же. Спр. 1486, арк. 11, 12.
 44 Там же. Спр. 1494, арк. 60.

- ⁴⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1494, арк. 61.
⁴⁶ Там же. Арк. 56.
⁴⁷ Там же. Спр. 1401, арк. 43.
⁴⁸ Там же. Оп. 32, спр. 630, арк. 16.
⁴⁹ *Solchanyk Roman*. Politics and the National Question in the Post-Shelest Period // *Ukraine after Shelest*. Edmonton, 1983. P. 7.
⁵⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1475, арк. 124.
⁵¹ Погром в Україні. С. 20.
⁵² Підраховано за: ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1401, арк. 5.
⁵³ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС. К., 1976.
С. 17.
⁵⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 163, арк. 1.
⁵⁵ Там же.
⁵⁶ Там же. Оп. 10, спр. 1401, арк. 44; Оп. 32, спр. 457, арк. 105—106; Погром в Україні. С. 16—17.
⁵⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1314, арк. 35.
⁵⁸ Там же. Арк. 40—41.
⁵⁹ ЛДОВА. Ф. 3, оп. 22, спр. 121, арк. 148—149.
⁶⁰ Погром в Україні. С. 16.
⁶¹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1401, арк. 42.
⁶² ЛДОВА. Ф. 3, оп. 25, спр. 28, арк. 115.
⁶³ Там же. Арк. 117.
⁶⁴ Там же. Оп. 28, спр. 47, арк. 110—114.
⁶⁵ Там же. Оп. 25, спр. 143, 147, 150—151.
⁶⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1401, арк. 43.
⁶⁷ *Врублевский В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. К., 1993. С. 27.
⁶⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 166, арк. 12—25.
⁶⁹ Там же.
⁷⁰ Там же. Оп. 10, спр. 1401, арк. 43—44.
⁷¹ Там же. Оп. 32, спр. 630, арк. 18—20; Спр. 457, арк. 114.
⁷² Там же. Спр. 648, арк. 1, 11.
⁷³ Див. детальніше: *Shkandrij Myroslav*. Literary Politics and Literary Debates in Ukraine 1971—1981 // *Ukraine after Shelest*. P. 55—72.
⁷⁴ *Врублевский В.* Вказ. праця. С. 121.
⁷⁵ *Шамота М. З.* За конкретно-історичне відображення життя в літературі // *Комуніст України*. 1973. № 5. С. 94.
⁷⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 869, арк. 2—9.
⁷⁷ Там же. Оп. 32, спр. 630, арк. 60.
⁷⁸ Там же. Спр. 631, арк. 4.
⁷⁹ Архів СБУ. Спр. П 19483, т. 4, арк. 51—52.
⁸⁰ ЛДОВА. Ф. 3, оп. 31, спр. 71, арк. 3.
⁸¹ Там же. Арк. 1—132.
⁸² ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 168, арк. 9.
⁸³ Там же. Арк. 8.
⁸⁴ Там же. Оп. 32, спр. 596, арк. 16—20.
⁸⁵ Там же. Оп. 25, спр. 742, арк. 38.
⁸⁶ Там же. Оп. 10, спр. 1401, арк. 45.
⁸⁷ *Радченко Я., Чабан Б.* Турист за дорученням // *Рад. Україна*. 1973. 13 берез.
⁸⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1442, арк. 121, 124—131.
⁸⁹ Там же. Спр. 1438, арк. 111—114.
⁹⁰ Там же. Спр. 1401, арк. 42.
⁹¹ *Nahailo Bohdan*. Op. cit. P. 36; ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1401, арк. 42.
⁹² ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1401, арк. 43.

- ⁹³ Огляди, нотатки // *Сучасність*. 1975. Ч. 5. С. 116.
⁹⁴ ЦДАГОУ. Картотека. Інформація Івано-Франківського обкому КПУ про деякі зміни у формах і методах ворожої діяльності українських буржуазних націоналістів та націоналістичних елементів в області. Таємно. Примірник № 1. 30 березня 1972 р. С. 2, 4, 7.
⁹⁵ *Лісовий Василь*. Відкритий лист до членів ЦК КПРС // *Сучасність*. 1977. Ч. 10. С. 75.
⁹⁶ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1044, арк. 129, 130, 133, 134.
⁹⁷ Там же. Спр. 1036, арк. 44—47.
⁹⁸ Там же. Спр. 689, арк. 67—70, 72—73, 75—78.
⁹⁹ Там же. Спр. 1044, арк. 1—28.
¹⁰⁰ Там же. Арк. 125—126.
¹⁰¹ Там же. Спр. 1361, арк. 10.
¹⁰² *Nahailo Bohdan*. Op. cit. P. 40, 52.
¹⁰³ Архів СБУ. Спр. 57316, т. 18, арк. 119—120.
¹⁰⁴ Там же. Арк. 120—121.
¹⁰⁵ Там же. Арк. 367—368.
¹⁰⁶ Інтерв'ю з Ю. Бадзьо. 23.03.1992.
¹⁰⁷ *Бадзьо Юрій*. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС. Нью-Йорк, 1980. С. 12.
¹⁰⁸ Там же. С. 16.
¹⁰⁹ Там же. С. 20.
¹¹⁰ Що робив наш кандидат у часи застою? // *Слово*. 1990. Лютий.
С. 6.
¹¹¹ *Senkus Roman*. Iurii Badz'o: A Biographical Note // *Journal of Ukrainian Studies*. 1984. Vol. 9. N 1. P. 72.
¹¹² Українська Гельсінкська Група: Документи і матеріали. Балтимор; Торонто, 1983. С. 16.
¹¹³ *Дзюба Іван*. Сьогодні знову слухається справа «СВУ» // *Снегірьов Гелій*. Набої для розстрілу. К., 1990. С. 7.
¹¹⁴ Там же. С. 13.
¹¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 10, спр. 1494, арк. 60—61.
¹¹⁶ Українці та інші політичні в'язні Пермського табору розповідають про себе та про умови, в яких вони живуть // *Сучасність*. 1975. Ч. 6. С. 120—121.
¹¹⁷ *Prisoners of Conscience in the USSR: Their Treatment and Conditions*. London, 1975. P. 53.
¹¹⁸ *Bilocerkowycz Jaroslav*. Soviet Ukrainian Dissent. Boulder and London, 1985. P. 167.
¹¹⁹ *Алексеева Л.* Вказ. праця. С. 25.
¹²⁰ *Плющ Леонід*. У карнавалі історії. *Сучасність*, 1980. С. 322.
¹²¹ Там же. С. 323.
¹²² Огляди, нотатки // *Сучасність*. 1973. Ч. 11. С. 127.
¹²³ Докладніше про це див.: *Ходорович Тетяна*. Історія хвороби Леоніда Плюща. *Сучасність*. 1975.
¹²⁴ Підсумки репресій на Україні // *Сучасність*. 1974. Ч. 7/8. С. 246—247.
¹²⁵ *Лук'яненко Левко*. Сповідь у камері смертників. К., 1991. С. 25.
¹²⁶ В'язні пермського концтабору провели одномісячну голодовку // *Сучасність*. 1974. Ч. 11. С. 120.
¹²⁷ Там же. 1974. Ч. 9. С. 120—121.
¹²⁸ *Прокоп М.* Перемога Валентина Мороза // Там же. 1975. Ч. 2. С. 84—87.
¹²⁹ *Rudnytsky Ivan L.* The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents // *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton, 1987. P. 480.
¹³⁰ *Алексеева Л.* Вказ. праця. С. 26.

- ¹³¹ Див.: Там же. С. 236; *Bilocerkowycz Jaroslaw*. Op. cit. P. 173.
¹³² Хейфец Михайло. Українські силуети. Сучасність, 1981. С. 90—91.
¹³³ Тихий Олексій і о. Василь Романюк. Позиції українських політичних в'язнів // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті, Сучасність. 1983. Т. 3. С. 326.
¹³⁴ Алексеева Л. Вказ. праця. С. 252.
¹³⁵ Архів СБУ. Спр. 032915, т. 5, арк. 72, 76.
¹³⁶ Декларація Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінкських Угод // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Т. 3. С. 282—283.
¹³⁷ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 174, арк. 6—7.
¹³⁸ Меморандум. Ч. 1 // Українська суспільно-політична думка... С. 228.
¹³⁹ Українська Гельсінкська Група. 1978—1982: Документи і матеріали. Балтимор; Торонто, 1983. С. 473.
¹⁴⁰ Голос Галичини. 1992. Ч. 2. С. 123.
¹⁴¹ Архів СБУ. Спр. 032915, т. 5, арк. 75.
¹⁴² ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 25, спр. 1692, арк. 184.
¹⁴³ Там же. Арк. 177.
¹⁴⁴ Там же.
¹⁴⁵ The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. Toronto, 1980.
Р. 36.
¹⁴⁶ Вирок (публікація Л. Лук'яненка) // Дзвін. 1991. № 3. С. 96—106.
¹⁴⁷ Лук'яненко Левко. Вказ. праця. С. 28.
¹⁴⁸ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 182, арк. 27—28.
¹⁴⁹ Україна літа 1977 р. // Українська суспільно-політична думка... Т. 3. С. 311.
¹⁵⁰ Там же. С. 311—312.
¹⁵¹ Nahailo Bohdan. Op. cit. P. 47.
¹⁵² Українська Гельсінкська Група. 1978—1982. С. 22.
¹⁵³ Там же. С. 27.
¹⁵⁴ Там же. С. 32—33.
¹⁵⁵ Там же. С. 44—45.
¹⁵⁶ Вісник репресій в Україні. 1980. Вип. 1. С. 6.
¹⁵⁷ Овсієнко Василь. Козацька мати // Голос Галичини. 1992. Ч. 2.
С. 140.
¹⁵⁸ Вісник репресій в Україні. 1980. Вип. 1. С. 7—8; Вип. 8. С. 14.
¹⁵⁹ Там же. Вип. 2. С. 1, 5; Вип. 8. С. 3—4.
¹⁶⁰ Там же. Вип. 1. С. 6.
¹⁶¹ Українська Гельсінкська Група: Документи і матеріали. С. 17.
¹⁶² Вісник репресій в Україні. 1980. Вип. 1. С. 4—5.
¹⁶³ Українська Гельсінкська Група: Документи і матеріали. С. 60.
¹⁶⁴ Вісник репресій в Україні. 1980. Вип. 9. С. 3; Вип. 4. С. 3; Вип. 5. С. 13.
¹⁶⁵ Там же. 1982. Вип. 7—8. С. 3.
¹⁶⁶ Там же. 1980. Вип. 5. С. 3; Вип. 6. С. 5.
¹⁶⁷ Там же. 1980. Вип. 5. С. 50; Українська Гельсінкська Група: Документи і матеріали. С. 749.
¹⁶⁸ Архів СБУ. Спр. П 22678, т. 5, арк. 4.
¹⁶⁹ Вісник репресій в Україні. 1981. Вип. 8. С. 5.
¹⁷⁰ Документи українського патріотичного руху 1980 р. // Додаток до Вісника репресій в Україні. 1980. Вип. 7. С. 1—14.
¹⁷¹ Див.: До нашої участі в «Правозахисному Мадриді». Грудень 1980 р. Б. м. С. 1—16.
¹⁷² Shkandrij Myroslav. Literary Politics and Literary Debates in Ukraine // Ukraine after Shelest. P. 67.

- ¹⁷³ Алексеева Л. Вказ. праця. С. 33.
¹⁷⁴ Архів СБУ. Спр. П 22678, т. 1, арк. 191—192, 193—194, 195—199, 200—202, 204—207, 249—250.
¹⁷⁵ Лук'яненко Левко. Вказ. праця. С. 29.
¹⁷⁶ Вісник репресій в Україні. 1981. Вип. 12. С. 6; 1982. Вип. 5. С. 7; Вип. 6. С. 45; Вип. 9. С. 5; 1984. Вип. 3. С. 5; 1985. Вип. 4. С. 5—6; Вип. 7—8. С. 17; Вип. 9. С. 4.
¹⁷⁷ Юрій Бадзьо — 25 років в обороні людських прав, у протистоянні тоталітарній системі (передвиборча брошура). Б. м., б. д. С. 4.

«Homo Dissidens» (Післямова)

- ¹ Див., напр.: Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. К., 1985; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. К., 1994; Касьянов Георгій. Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ; Едмонтон, 1992 та ін.
² Bilocerowycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. Boulder and London. 1988. P. 67—68.
³ Krawchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine. Edmonton, 1987. P. 212—219.
⁴ Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era. Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague; Boston; London, 1980. P. 3—35.
⁵ Krawchenko Bohdan. Op. Cit. P. 251.
⁶ Bilocerowycz Jaroslaw. Op. cit. P. 117.
⁷ Підраховано за: Krawchenko Bohdan. Op. cit. P. 251.
⁸ Bilocerowycz Jaroslaw. Op. cit. P. 117.
⁹ Krawchenko Bohdan. Op. cit. P. 251.
¹⁰ Rudnytsky Ivan L. The Political Thought of Soviet Ukrainian Dissidents // Essays in Modern Ukrainian History. P. 486.
¹¹ Ibid. P. 487.

Аврамчук О. 135
 Адельгейм Є. 114
 Алексеева Л. 8, 126, 156, 159, 195, 200, 203, 205—207
 Алтунян Г. 84, 173, 195
 Андріяшник Р. 81, 137
 Андропов Ю. 130, 148
 Антків Б. 80
 Антоненко-Давидович Б. 57, 69, 81, 86, 111
 Антонів О. 86, 117
 Антонов О. 52
 Антонович Д. 38
 Антонюк З. 117, 129, 155
 Апанович О. 19
 Армстронг Дж. 100
 Арсенич П. 60

 Бабицький К. 79
 Бабич С. 168
 Бабишкін О. 51
 Бабій Б. 136
 Бабляк Л. 70
 Бадзьо Ю. 10, 28, 49, 61, 70, 112, 142, 148—150, 175, 193,
 195, 205, 207
 Бажан М. 20
 Бандера С. 113
 Барладяну В. 169
 Бахтіяров О. 84
 Бачинський Г. 76
 Бедріло С. 84
 Бельський М. 83
 Бердник О. 137, 140, 161—164, 169, 173, 174
 Березанський Ю. 76
 Бериславський М. 86

Берія 107
 Беркут Захар 145
 Берч Дж. 6, 196
 Белінський М. 127
 Білаш О. 87
 Білецький А. 103
 Білецький М. 76
 Білик І. 137
 Білокінь С. 10, 200
 Білоцеркович Я. 7, 152, 187, 189, 190, 195, 205—207
 Близнець В. 101
 Богораз Л. 79
 Бойченко В. 71
 Бойчук М. 16
 Бондарчук В. 76
 Боннер О. 159
 Борова О. 168
 Боровицький Й. 40, 43
 Бородай В. 83
 Ботвин О. 144
 Брайчевський М. 19, 69, 76, 115—116, 145, 202
 Братунь Р. 66
 Брежнев Л. 29, 47, 64, 75, 79, 136, 138, 155, 156, 171
 Брехт Б. 19
 Булах В. 139
 Батурин С. 47, 58

Ван-Гог 16
 Ватченко О. 77, 102
 Вашук М. 36, 40
 Ветвінський Л. 73
 Виблай Л. 202
 Винниченко В. 16, 113
 Вишенський В. 76
 Вишня Остап 105
 Вільде І. 57, 80, 93
 Вінграновський М. 17, 19, 24—27, 81, 82, 137
 Вінс П. 165
 Вірун С. 35, 36, 40—42, 45, 198
 Воробйов М. 82
 Врублевський В. 136, 204

Гайдук Р. 146
 Галансков Ю. 75

Гамула М. 146
 Гарасим В. 103
 Геврич Я. 47, 54
 Гейко-Матусевич О. 165, 167, 171, 174
 Гель І. 23, 47, 51, 55, 86, 94, 122, 129
 Генник-Березівська З. 79
 Герета І. 54
 Гжицький В. 57
 Гінзбург О. 75, 159
 Главак Т. 20
 Глузман С. 155
 Глух Ф. 56, 59
 Гнатенко С. 86
 Голобородько В. 25, 82, 99, 137, 145
 Головка А. 102
 Головченко 72
 Голумбієвська Г. 169
 Гомоляка В. 87
 Гомулка В. 13, 59
 Гончар І. 83
 Гончар О. 69, 77, 78, 80—82, 104, 111, 198, 200
 Гончаренко І. 61
 Горбаль М. 85, 155, 168, 169, 174
 Горбаневська Н. 79
 Горбач М. 140
 Горбачов М. 175, 199
 Гордійчук М. 87
 Горинь Б. 10, 23, 47, 51, 55, 57, 60, 61, 73
 Горинь М. 10, 23, 47, 51, 55, 56, 73, 91, 94, 173, 174, 195, 198, 201
 Горлач Л. 137
 Горська А. 18, 20, 21, 28, 29, 31, 57, 69, 70, 73, 76, 86, 87, 196, 200
 Грабовський П. 137
 Григоращ Д. 127
 Григоренко П. 84, 159—161, 165, 166, 172, 175
 Григорович М. 94
 Гринь М. 47, 54
 Гриньків Д. 143
 Гриценко О. 195
 Грицина Б. 34
 Грицютенко І. 51
 Грушевський М. 135
 Грушецький І. 70
 Губарева Л. 101
 Губка І. 74

Гулик С. 117, 123
 Гуржій І. 116
 Гуцало Є. 17, 81, 82, 137
 Гуцул М. 146
 Гуць М. 61

Даниленко В. 61
 Даніель Ю. 48, 58
 Данченко О. 57, 76
 Данько М. 82
 Датан 108—110, 202
 Дашкевич Л. 202
 Дашкевич Я. 117
 Дворко Г. 69, 76
 Делоне В. 79
 Демидов Д. 143
 Денисюк І. 26, 197
 Дерев'янка Т. 199
 Джексон Г. 156
 Дзеверін І. 196
 Дзюба І. 10, 18, 20, 23—27, 29, 31, 48, 49, 55, 57, 58, 65, 73, 74, 79, 81, 86, 93, 96—109, 111, 120, 125, 129—132, 137, 149, 195, 197, 201, 205
 Дігтяренко Г. 200
 Дмитерко Л. 24, 67, 101, 196
 Дмитриченко В. 144
 Добош Я. 122—125
 Добровольський О. 75
 Довгань Б. 76
 Довгань Р. 28
 Донцов Д. 109, 110
 Дорошенко І. 127
 Драгоманов М. 147, 185
 Драч І. 17, 19, 24—27, 29, 52, 55, 57, 61—62, 66, 73, 81—82, 114, 137, 145
 Дремлюга В. 79
 Дробата В. 86
 Дробот С. 28
 Дрозд В. 18, 82
 Дяк М. 74
 Дяшко А. 144

Енгельс Ф. 37
 Еренбург І. 12

Євдокименко В. 130
Єльченко Ю. 133
Єфименко Г. 133

Жиленко І. 27, 82
Жилко Ф. 57
Житникова Т. 147, 154

Завойський В. 61
Загоруйко А. 60
Загребельний П. 173
Зайчук В. 59
Залата Ф. 102
Заливаха П. 18, 29, 48, 54, 57, 61, 76, 86
Заремба В. 78, 137
Зарецький В. 18, 20, 21, 57, 76
Зарецький І. 86
Зарудний 65
Заславська І. 76
Захарчук О. 76
Збанацький Ю. 25, 65, 130, 196
Зварич В. 146
Зваричевська М. 47, 51, 55, 56, 73, 94
Здоровега Б. 51, 127
Зленко А. 107
Зубченко Г. 10, 20, 29, 57, 196

Іванисенко В. 50
Іваничук Р. 57, 60, 81, 82, 137
Іванишин В. 48, 53, 60
Івасюк В. 169
Іващенко Д. 48, 52, 53, 60
Ілленко Ю. 18, 66, 84
Ілляшенко В. 67
Ільєнко І. 137
Ільїчов Л. 196
Інгульський П. 114
Іщенко М. 133, 145
Ішук А. 28

Калинець І. 10, 11, 23, 25, 26, 82, 86, 113—115, 126, 127,
129, 136, 145, 152, 155, 202, 203
Калиниченко В. 165, 169, 173

Камю А. 16
Кандиба І. 10, 36, 37, 40, 41, 43, 45, 152, 154, 161, 171, 173,
174, 197, 198
Каравай 60
Караванський С. 58, 59, 75, 115, 123, 167, 170
Карпенко В. 84
Карпенко О. 22, 137
Касіян В. 104
Кафка Ф. 16
Качур М. 74
Каштан У. 104
Квезько Д. 74
Кендзьор Я. 60, 117, 124
Кибальчич В. 51, 127
Кирейко В. 52
Кирилець З. 144
Кириченко Г. 25, 26
Кириченко О. 15
Кириченко С. 57, 148
Кир'ян Н. 82
Кисельов Л. 172
Кіпиш І. 40, 43
Кіценко М. 137
Клебанов В. 172
Клімаш А. 94
Книш Г. 127
Кобильников А. 25, 196
Кобилянський Б. 51
Коваленко І. 129
Коваленко Л. 50, 137, 145
Коваль І. 34
Ковальчук Л. 60
Ковгар Б. 129, 153, 154
Козаченко В. 61, 130, 133, 172
Козачук І. 106
Колісниченко Ю. 137
Колодій В. 114
Колопач Р. 142
Компан О. 69
Кондрюков В. 84
Кондуфор Ю. 20, 22, 65, 70, 71
Конюк В. 101
Копелев Л. 75
Кордун В. 82
Корнієнко Н. 20
Корогородський Р. 10, 11

Коротич В. 18, 24, 26, 69, 70, 82, 114
 Коротченко Д. 107
 Косач-Шимановська О. 160
 Косигін О. 75
 Косів М. 10, 21, 23, 26, 47, 53, 58, 61, 86, 117, 126, 196, 197, 202, 203
 Костенко Л. 17, 19, 24—26, 52, 55—57, 61, 67, 70, 73, 74, 81, 82, 105, 114, 115, 137, 145, 172
 Костинюк І. 60
 Котляревський Іван 26
 Коцюбинська М. 10, 11, 49—50, 57, 61, 69, 79, 86, 105, 137, 145, 195, 198, 200—201
 Кочержинський 69
 Кочур Г. 18, 57, 137, 140
 Кошелівець І. 6, 25, 197
 Кравцев І. 196
 Кравців Б. 6
 Кравченко Б. 8, 188—191, 195, 207
 Кравчук П. 103, 199
 Крайник М. 146
 Крамар Є. 147
 Красівський З. 74, 153, 170, 171
 Кримський С. 137
 Крушельницький М. 19
 Кувшинова 60
 Кудлик Р. 52
 Кузнецов Є. 156
 Кузнецова Є. 47, 54
 Кулик П. 44
 Куліш М. 16, 19—21, 137
 Кульчицький М. 84
 Куля В. 167
 Курбас Л. 20
 Куримський А. 79
 Куцевол В. 55, 69
 Кушнір В. 18, 57

Лазуренко М. 33
 Ланда М. 159
 Лашкова В. 79
 Ле І. 61
 Левицький Б. 14, 196
 Левін А. 84
 Ленін В. 37, 90, 98, 103, 113, 116, 165
 Лесів Я. 74, 168, 170, 173

Летюк Є. 24
 Лисяк-Рудницький І. 8, 97, 110, 156, 194, 195, 201, 202, 205, 207
 Литвин Ю. 166, 168, 173—175, 195
 Литвинов П. 79
 Литовченко І. 76
 Личак І. 155
 Лібович О. 40
 Лівенцев В. 203
 Лісова В. 163
 Лісовий В. (Коваль Антін) 10, 90, 94, 112, 117, 125, 143, 193, 201, 202, 205
 Лобко В. 28, 70
 Логвин М. 21
 Лось Є. 109
 Лось Ф. 116
 Лохвицька Л. 173
 Лубківський Р. 57
 Лукаш М. 18, 125, 137
 Лук'яненко Л. 10, 35—38, 40—45, 117, 154, 161, 162, 164, 173, 195, 197—198, 205—207
 Лупиніс А. 85, 147
 Луцак В. 76
 Луценко І. 102
 Луцьків В. 35, 36, 39, 40, 42
 Лучук В. 57, 60, 73

Майборода П. 52
 Мазуркевич О. 197
 Макаров А. 195
 Максименко Г. 104
 Макуха В. 86
 Маланчук В. 47, 131, 133—134, 137—138, 144, 148, 172
 Малий П. 127
 Малишко А. 69
 Мамайсур Б. 19, 25, 26
 Мандрик І. 147
 Маринович М. 161—164, 173
 Маркс К. 7, 37, 90, 92, 103, 138
 Мармус М. 142
 Мартиненко О. 47, 54
 Мартиш С. 168
 Марченко А. 159
 Марченко В. 129, 155
 Мар'янін В. 101

Масютко М. 47, 50—55
Матвеев Є. 83
Матвієнко А. 53, 61
Матвійчук М. 51, 127
Матусевич М. 144, 161—165
Матушевський Б. 151
Маштолярчук Б. 101
Мащенко М. 84
Медведєв Р. 75
Мельник В. 101
Мельник М. 139, 144, 155, 166, 170
Мельниченко 53
Менкуш Я. 48, 51, 55
Мешко О. 86, 147, 161, 167, 168, 170, 171
Микитка Я. 135, 142
Миколайчук І. 84
Милень М. 74
Мисько Є. 57, 60
Митрик О. 28
Михайленко Г. 169
Мілявський Л. 173
Модільяні 16
Мозолєвський Б. 82, 113
Мойсей 108—110, 202
Моргун П. 47, 58
Мороз В. 48, 52, 53, 60, 73, 85, 102, 107—111, 117, 120, 124,
155, 156, 198, 202
Мороз Р. 140
Морокишко Є. 135
Моторнюк І. 26, 197
Моторнюк М. 143
Мушинка П. 100

Набока С. 173
Нагайло Б. 7, 165, 204—206
Нагнибіда М. 114
Нагорна Л. 130
Назаренко І. 196
Назаренко О. 84
Назаренко Ю. 61
Неборячок Ф. 51
Негода М. 27
Негребецький О. 28
Недашківська Г. 56, 60
Недбайло П. 130

Недобора В. 84
Некрасов В. 105, 137, 150, 151, 195
Немирович І. 61
Нечерда Б. 82
Нечиталюк М. 106, 127
Нікітченко В. 56, 59, 69, 73, 74, 82—85, 104, 106, 107
Ніксон Р. 155
Німенко А. 57
Новиченко Л. 24, 25, 145, 196
Новотний А. 59

Овсієнко В. 94, 165, 167, 168, 173, 174, 206
Овчаренко Ф. 76, 83, 111, 133, 200
Озерний М. 48, 53, 54, 60
Олексюк М. 136
Олесевич Л. 22
Олесь О. 22
Олеськів В. 11
Олійник Б. 67, 82, 137
Орел І. 133
Орлов Ю. 159
Орловецький П. 61
Осадчий М. 23, 47, 50, 73, 116, 122, 127, 129, 136, 153, 198,
199, 202
Осика Г. 18
Отрошенко С. 19

Павличко Д. 18, 22, 82, 102, 111, 114
Павлов 168
Панас А. 60
Панч П. 102
Параджанов С. 18, 48, 52, 67, 110
Пархоменко М. 173
Пашко А. 126
Певний Б. 196
Пеленський Я. 96, 201
Пеньковський В. 61
Перепадя А. 27
Петренко М. 52
Підгорний М. 24, 75
Підмогильний В. 16
Підпалій В. 145
Плахотнюк М. 71, 86, 117, 129, 153, 154
Плачинда С. 137

Плюш Л. 99, 117, 122, 129, 147, 153, 154, 160, 167, 175, 195,
201, 203, 205
Погружальський 93, 94, 198, 201
Поздняков М. 112, 163
Половина А. 60
Полтава П. 91, 201
Полторацький О. 105
Пономарьов П. 84
Попадюк З. 135, 136, 142
Попов М. 16
Попович М. 137
Попович О. 86, 147, 170
Поппель С. 61
Попруга Б. 94
Порш М. 38
Потічний П. 78, 200
Прокоп М. 6, 205
Прокопенко В. 101
Прокопович Г. 74
Пронюк Є. 10, 61, 91, 112, 119, 125, 129, 143, 155, 193, 203
Пушик А. 153
П'янов В. 69, 145

Равич-Черкаський М. 16
Радченко Я. 202, 204
Рафальський В. 153
Ребрик Б. 146, 170
Ремарк Е. 16
Рильський М. 19, 21
Розумний П. 168, 170
Рокецький В. 129
Романови 185
Романюк В. 86, 129, 157, 170, 206
Рубан В. 82, 129, 153
Руденко М. 59, 137, 160—163, 173
Рудич Ф. 133
Рудь М. 145
Русин І. 47, 54
Рябий В. 127

Саварін В. 96, 201
Савронь Г. 86
Савченко В. 84
Садовська Г. 47, 58

Сазанський В. 61
Самаєв М. 131
Санцевич А. 116
Сапеляк С. 142
Сарбей В. 139
Сахаров А. 126, 155, 159
Сварник І. 114, 127, 136
Сверстюк Є. 8, 18, 20, 25, 26, 31, 61, 76, 86, 93, 105, 115,
120, 122, 127, 195, 196, 202
Світлична Н. 11, 73, 74, 126, 127, 163, 164, 171, 172
Світличний І. 17, 20, 23—28, 30, 31, 44, 47, 58, 61, 69, 70,
73, 74, 76, 79, 93, 94, 117, 119, 122—124, 126, 127, 129,
130, 151, 152, 159, 195
Севрук Г. 10, 18, 29, 57, 76
Селезненко Л. 117, 123, 124, 128, 203
Семикіна Л. 18, 20, 28, 29, 57, 76
Сеник І. 170
Сент-Екзюпері А. де 16
Сенькус Р. 8, 195, 205
Сергієнко О. 28, 86, 129, 147, 161
Серпилін Л. 52
Симоненко В. 17, 20, 21, 26, 27, 58, 65, 67, 70, 81, 82, 137,
172, 196, 197
Симоненко Р. 139
Синявський А. 48, 58
Січко В. 166, 169, 173, 174
Січко П. 166, 169, 173—175
Скаба А. 24, 29, 68, 96, 116, 130, 196
Скирда Л. 82, 137
Сковорода Г. 137
Скорих О. 76
Скорик М. 78
Скочко П. 53, 54, 66
Скрипник М. 38
Слободян М. 146
Смолич Ю. 19, 61, 102
Снегирьов Г. 150—151, 205
Собко В. 150
Сокульський І. 84, 170, 171
Солдатенко І. 20
Солженіцин О. 75, 101, 126
Солоухін В. 28
Сольчаник Р. 7, 204
Сопільник 60
Сталін Й. 12—15, 32, 75, 152, 165, 182
Старосольський Л. 142

Стасів-Калинець Ір. 23, 86, 88, 113, 115, 122, 126, 127, 129
Стельмах М. 19
Стенчук Богдан 103, 104, 107, 201
Степаненко Р. 78
Стефанович Л. 101
Стецько 199
Стецюк Я. 57, 60
Стешенко І. 140
Стороженко Н. 70
Стрільців В. 165, 168, 173
Строката-Караванська Н. 70, 87, 88, 160, 161, 170, 172
Ступак Я. 67, 80, 82, 137
Стус В. 26, 49, 61, 69, 70, 76, 79, 81, 82, 86, 88, 105, 113—
115, 122, 127, 129, 145, 170, 171, 173, 174
Субтельний О. 14, 196
Суслов М. 47, 64, 72, 80, 133, 136

Танюк Л. 196
Тарасенко Б. 84
Тельнюк С. 137, 145
Тереля Й. 148, 153
Тесленко О. 99
Тимошенко Б. 82
Тимчук Л. 87, 169
Тихий О. 157, 161—169, 173, 174, 206
Тищенко В. 147
Ткач М. 61
Ткачова Л. 207
Тронько П. 83
Трофимчук С. 57
Трюдо П. 141
Турецький 60

Українка Леся 17, 20, 27, 83, 87, 100, 185

Файнберг В. 79
Фармер К. 7, 188, 189, 195, 207
Федорів Р. 137
Федорчук В. 83, 85, 121, 131, 134, 148, 164
Федченко П. 82, 83, 133
Франко З. 57, 61, 69, 76, 86, 117, 122—124, 128, 203
Франко І. 17, 20, 185

Харчук Б. 137
Хвильовий М. 16, 38, 98
Хейфец М. 206
Хемінгуей Е. 16
Хижняк А. 61
Химка Дж.-П. 8, 195
Хмара С. 147
Ходинов В. 200
Ходорович Т. 205
Холодний М. 28, 29, 55, 82, 113, 115, 128, 195, 200, 203
Хоменко М. 94
Храбровицький Д. 83
Хрушов М. 12, 13, 24, 31, 196
Худаш М. 51
Хуткая Т. 28

Цветков В. 133
Цегляк С. 82
Цимбал Т. 27, 70
Цмокаленко Д. 61
Цуканов В. 202
Цюпа І. 102

Чабан Б. 204
Чайковський А. 22
Чайковський Б. 101
Чалий Б. 101
Часова Н. 144
Чендей І. 81, 82
Чернявська І. 173
Чирко В. 130
Чорновіл В. 10, 49, 50, 55, 56, 61—63, 66, 69, 73, 75, 86, 88,
91, 93, 96, 104—107, 111, 117, 120, 122, 124, 126, 127,
129, 136, 147, 156, 157, 170—172, 174, 175, 198, 201, 202
Чубай Г. 18, 23, 82, 86, 113, 115
Чубатий М. 48, 54
Чуковська Л. 75
Чупрій Л. 143

Шабатура С. 10, 23, 86, 122, 123, 127, 129, 170, 203
Шамота М. 130, 136, 138, 204
Шаховський С. 51
Шевель Г. 65, 71

Шевченко В. 33, 41, 42, 147
 Шевченко О. 147
 Шевченко Т. 17, 20, 54, 70—72, 85, 87, 139, 144, 185, 198
 Шевченко Ф. 134, 135
 Шевчук А. 58
 Шевчук В. 17
 Шевелєв О. 136
 Шелест П. 7, 53, 64, 70, 72—74, 78—80, 82, 85, 96, 102, 121,
 129, 133, 134, 136, 137, 195, 197, 204, 206
 Шереметьєва Л. 10, 66, 84, 117
 Шийнін С. 78
 Шиян П. 28
 Шкандрій М. 7, 173, 204, 206
 Шовковий І. 143
 Шумський О. 16, 38, 98
 Шумук Д. 117, 129, 170, 202
 Шухевич Р. 129
 Шухевич Ю. 129, 170, 175

Щаранський А. 159
 Щербань Г. 27
 Щербицький В. 111, 130, 131, 136, 137, 204
 Щириця О. 61

Юркевич (Рибалка) Л. 38
 Юркевич М. 11
 Юськов Р. 61
 Юшук І. 61

Якір П. 75, 87
 Якуб'як В. 135
 Якутович 10, 57
 Яришин Ю. 101
 Ященко Л. 61, 87
 Яшук П. 51, 127, 130

ЗМІСТ

<i>Від автора</i>	3
<i>Передмова</i>	4
ДІТИ І ПАСИНКИ «ВІДЛИГИ»	
Шістдесятники	12
«Справа юристів» та інші	31
ІНАКОМИСЛЕННЯ: ІСНУВАННЯ ЯК ФОРМА ОПОРУ	
«Перший покіс»	47
Інтелігенція під пресом	64
«Самвидав України»	88
ДИСИДЕНТИ. ОПІР ЯК ФОРМА ІСНУВАННЯ	
«Генеральний погром»	121
«В'язні сумління»	142
Правозахисний рух	158
«НОМО DISSIDENS» (Післямова)	177
<i>Бібліографічні посилання</i>	195
<i>Іменний покажчик</i>	208

Наукове видання

Касьянов Георгій Володимирович

**НЕЗГОДНІ : УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
В РУСІ ОПОРУ 1960—80-х РОКІВ**

Художній редактор *О. І. Григір*

Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*

Коректор *П. Л. Пироженко*

Здано на складання 05.09.94. Підп. до друку 27.11.94. Формат 84×108₃₂. Папір друк.
№ 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 11,76+вкл. 1,68. Ум. фарбовідб. 14,63.
Обл.-вид. арк. 13,51+вкл. 1,2. Вид. № 3595. Зам. № 319.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті, 252001 Київ. Хрещатик, 10

Білоцерківська книжкова фабрика, 256400 Біла Церква, Леся Курбаса, 4